

KOMPYUTER LEKSIKOGRAFIYASI

O'quv qo'llanma kompyuter leksikografiyasi konsepsiyasi, shakllanishi, rivojlanishi va bugungi holati bilan tanishtiradi; kompyuter leksikografiyasi texnologiyalarini o'rganish, elektron lug'atlar bilan ishlash ko'nikmasini hosil qilish, kursning ahamiyati, xususan, elektron lug'atlarning axborot texnologiyalaridagi o'rnini aniqlash imkonini beradi.

Qo'llanma 70230801 – Kompyuter lingvistikasi magistratura mutaxassisligida tahsil oluvchi talabalarga mo'ljallangan.

Baxtiyor Mengliyev – filologiya fanlari doktori, professor

Shahlo Xamroyeva – filologiya fanlari doktori

Dildora Axmedova – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

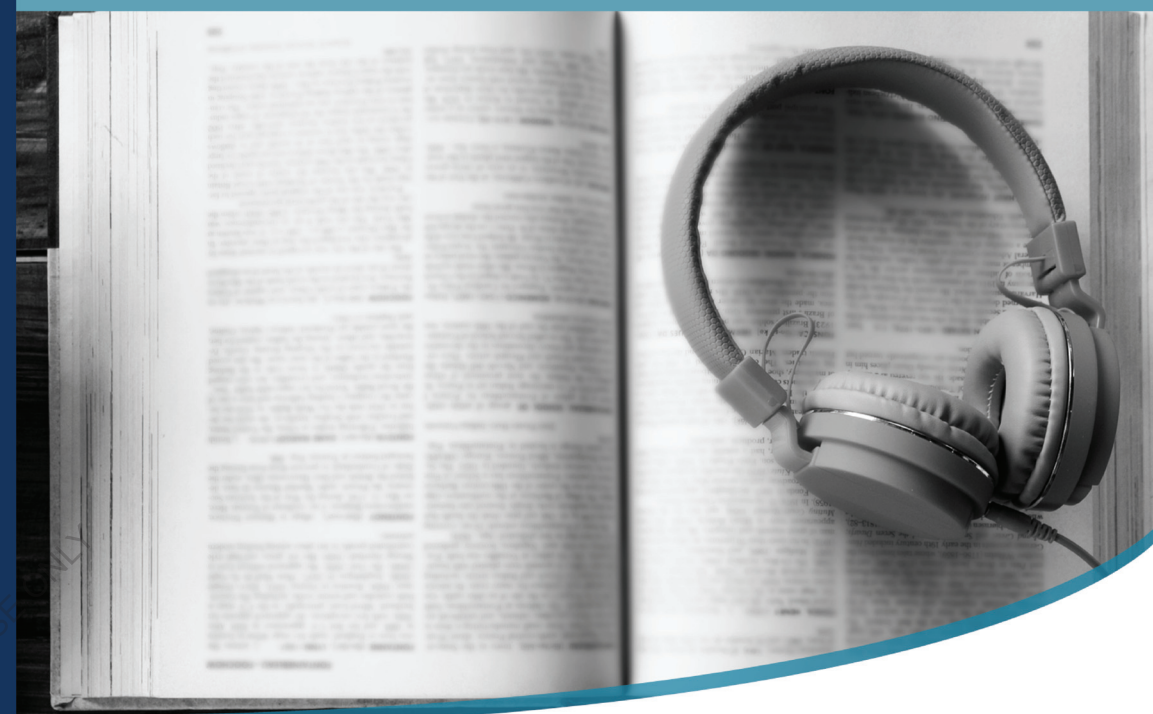

Globe
EDIT

It is about computational lexicography

MENGLIYEV, HAMROYEVA, AXMEDOVA

Globe
EDIT

Baxtiyor MENGLIYEV · Shahlo HAMROYEVA · Dildora AXMEDOVA

KOMPYUTER LEKSIKOGRAFIYASI

O'quv qo'llanma

**Baxtiyor MENGLIYEV
Shahlo HAMROYEVA
Dildora AXMEDOVA**

KOMPYUTER LEKSIKOGRAFIYASI

O'quv qo'llanma

FOR AUTHOR USE ONLY

GlobeEdit

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

GlobeEdit

is a trademark of

Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum S.R.L Publishing group
Str. Armeneasca 28/1, office 1, Chisinau MD-2012, Republic of
Moldova, Europe

Printed at: see last page

ISBN: 978-620-0-64041-3

Copyright © Baxtiyor MENGLIYEV, Shahlo HAMROYEVA,
Dildora AXMEDOVA

Copyright © 2022 Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum
S.R.L Publishing group

FOR AUTHOR USE ONLY

B.MENGLIYEV, SH.XAMROYEVA, D.AXMEDOVA

FOR AUTHOR USE ONLY

KOMPYUTER LEKSIKOGRAFIYASI

O'quv qo'llanma

Toshkent - 2022

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETINING PEDAGOGIKA INSTITUTI**

B.MENGLIYEV, SH.XAMROYEVA, D.AXMEDOVA

KOMPYUTER LEKSIKOGRAFIYASI

O‘quv qo‘llanma

Toshkent - 2022

Mengliyev, Baxtiyor Rajabovich; Xamroyeva, Shahlo Mirdjonovna; Axmedova, Dildora Bahodirovna

Kompyuter leksikografiyasi [Matn]: o'quv qo'llanma / Mengliyev, Baxtiyor Rajabovich; Xamroyeva, Shahlo Mirdjonovna; Axmedova, Dildora Bahodirovna – Toshkent, 2022. – 170 b.

Taqrizchilar:

Laylo Raupova – filologiya fanlari doktori, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori

Shohida Shaxabitdinova – filologiya fanlari doktori, Andijon davlat universiteti professori

O'quv qo'llanma kompyuter leksikografiyasi konsepsiyasi, shakllanishi, rivojlanishi va bugungi holati bilan tanishtiradi; kompyuter leksikografiyasi texnologiyalarini o'rganish, elektron lug'atlar bilan ishlash ko'nikmasini hosil qilish, kursning ahamiyati, xususan, elektron lug'atlarning axborot texnologiyalaridagi o'rnini aniqlash imkonini beradi.

Qo'llanma 70230801 – Kompyuter lingvistikasi magistratura mutaxassisligida tahsil oluvchi talabalarga mo'ljallangan.

Mazkur o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2022-yil 17-martdagi 106-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan (Guvohmona № 106-268).

MUNDARIJA

Kompyuter leksikografiyasi fanining obyekti, predmeti, maqsad va vazifalari

Leksikografiyaning nazariy asoslari

O'zbek leksikografiyasi muammolari

Universal lug'at. Leksikografik parametrizatsiya

O'quv lug'atchiligi

Kompyuter leksikografiyasi

Leksikografik jarayonni kompyuterlashtirish

Kompyuter (mashina) fondi va milliy korpuslar

Elektron lug'atlar

Kelajak lug'atchiligi

O'zbek lug'atchiligi tarixi

Lug'atlar tizimi. Tasniflar: ensiklopedik va lingvistik lug'atlar

Ideografik va ters (inversion) lug'atlar

Tarjima (ikki va ko'p tilli) lug'atlar

Terminologik lug'atlar

Mualliflik leksikografiyasi

Sinonim, omonimlar lug'ati

Antonim va paronimlar lug'ati

Tarixiy / etimologik lug'atlar

FOR AUTHOR USE ONLY

KOMPYUTER LEKSIKOGRAFIYASI FANINING OBYEKTI, PREDMETI, MAQSAD VA VAZIFALARI

REJA:

1. Kirish. Fan haqida umumiy ma'lumot.
2. Fanning o'rganish obyekti, predmeti, maqsad va vazifalari.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: lug'at, leksikografiya, tarjima, lingvistik kodifikatsiya, grammatika, akademik lug'at, leksik birliklar, milliy madaniyat, stilistika, lingvistika, sintetik fanlar.

Avvalo, fan sifatida leksikografiyaning dialektik birligini ta'kidlash lozim. Bir tomondan, leksikografiya boshqa lingvistik fanlar qatorida alohida ilmiy intizom, boshqa tomondan, inson amaliyotining turli sohalariga uchun zarur bo'lgan universal metodologik fan hisoblanadi. Matematika, biologiya, informatika, madaniyatshunoslik va boshqa fanlarda ilmiy izlanishlarni lug'atlarsiz amalga oshirish mumkin emas: lug'atlar ko'plab ilmiy manbalarning asosiy, dasturiy manbalari sifatida tan olingan, shuning uchun zamonaviy mahalliy va xorijiy tilshunoslar leksikografiyani sintetik fan deb bilishadi.

«Zamonaviy leksikografiyaning o'ziga xos xususiyati shuki, u keng ma'noda filologiya va madaniyatning sintezidir», – deb ta'kidlaydi Apresyan. Leksikografiyani sintez sifatida ham nazariy, ham ilmiy tadqiqotlarning amaliy jihatlarini birlashtirgan holda ko'rib chiqish mumkin. Bugungi kunda leksikografiya oldida turgan vazifalar insoniyat amaliyotining xilma-xil sohalariga taalluqlidir: tarjima, ona tili va xorijiy tillarni o'qitish, kompyuter, axborot qidirish tizimlari, madaniyatshunoslik, etnografiya, professional aloqa muammolari, sotsiologiya, psixologiya va boshqalar.

«Leksikografiya» tushunchasining mazmuni ham nazariy leksikografiyadan, shu jumladan, lug'atlar yaratish nazariyasi va tarixidan, ham to'g'ridan-to'g'ri lug'atlar yoki birlamchi lug'at materiallarini yaratishdan iborat amaliy leksikografiyadan iborat.

B.Y.Gorodetskiy shunday ta'kidlagan: «Leksikografiya ilmiy fan sifatida shubhasiz murakkabdir: uning tarixiy-filologik jihati lug'atlarning tipologiyasiga va

ularning madaniyat bilan bog'liqligiga doimiy qiziqishda namoyon bo'ladi, uning epistemologik jihati lug'atlarning mohiyati bilan tartibga solish usuli sifatida va jamiyat tomonidan to'plangan bilimlarni, uning butunligini taqdim etish – semantik-leksikologik jihat til mazmuni rejasini modellashirishga muvofiq lug'at ma'lumotlarini umumlashtirish bilan bog'liq. Shunga qaramay, leksikografiyaning aniqlovchi xususiyati uning amaliy yo'nalishidir».

Hozirgi paytda leksikografiya nafaqat amaliy, balki axborot-kognitiv va metodologik muammolarni ham hal qilib, o'z rolini oshirmoqda. Bugungi kunda lug'atshunoslik axborot texnologiyalari kesishmasida yotadi: kompyuter lingvistikasi, amaliy-ilmiy tajribalar, umumiy va pedagogik lingvistika.

Afsuski, hozir ham ko'pchilik ongli ravishda so'z birikmasi faoliyatida jiddiy ilmiy asosni sezmayapti. L.V.Shcherba shunday deb yozgan edi: «Men malakali tilshunoslarimizning so'z birikmalariga nisbatan nafrat bilan munosabatda bo'lishlarini juda noto'g'ri deb hisoblayman, buning natijasida ularning deyarli hech biri buni qilmagan (avvallari bu juda kam bo'lgan, oddiy havaskorlar tomonidan arzimagan pul uchun qilingan, maxsus tayyorgarliksiz) va shu tufayli kulgili nomga ega bo'ldi – lug'atlarning «kompilyatsiyasi». Albatta, bizning tilshunoslarimiz, ko'proq lug'at «tuzuvchilarimiz» bu ish ilmiy xarakterga ega bo'lishi kerakligini va har qanday tayyor elementlarning mexanik taqqoslanishidan iborat bo'lmasligi kerakligini e'tibordan chetda qoldirishgan».

Leksikografiyaning ilmiy-tahliliy xususiyati bugungi kunda bizni nafaqat go'zallarning «san'ati», «ilmi», balki alohida to'laqonli ilmiy intizom sifatida ko'rib chiqishga majbur qiladi.

Leksikografiya alohida mustaqil ilmiy fan sifatida, avvalo, tilshunoslik bilan o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqilishi kerak.

Lug'atshunoslikning asosiy o'rganish obyekti bu – so'zning barcha xususiyatlari va munosabatlari. Biroq so'z turli pozitsiyalarda va boshqa lingvistik fanlarda o'rganiladi: fonologiya, so'z yasalihi, morfologiya va sintaksis. Shu munosabat bilan leksikografiyaning vositachilik rolini ta'kidlash kerak: nazariy tilshunoslikdan asosiy tushunchalar va tamoyillarni qabul qiladi hamda amaliy

tilshunoslikda shunday muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan bilimlarni va leksik birliklarni tizimlashtiradi.

Bundan tashqari, so'zning leksikografik talqini fonologik, grammatik, sintaktik va hokazolarning universal vositasidir. Ba'zan leksikografiya til sathida lingvistik kodifikatsiya sifatida qaraladi va bu haqiqat, chunki normativlikning leksikografik prinsipi bugungi kunda biror kishi tomonidan inkor etilmayapti hamda so'z lingvistik iyerarxiyaning turli darajalarida ishlaydi, bu esa leksikografni so'z haqida o'z ma'lumotlariga aylantiradi va o'z ishida uning nuqtayi nazaridan foydalanadi.

Al-Qosimiy grammatika va leksikografiya o'rtasidagi farqlar deb, asosan, nazariy lingvistikada mavjud bo'lgan uchta noto'g'ri tushunchani ajratib ko'rsatdi (Al-Qosimiy sof amaliy maqsadlarda «grammatika» atamasi uchun fonologiyani, so'z yasalişini, morfologiya va sintaksisni birgalikda quyidagicha belgilaydi):

1. Leksikografiya faqat so'zlarni o'rganadi va grammatika bu – tildagi hamma narsa. Darhaqiqat, leksika ham, grammatika ham tilning leksik birliklarini turli qirralardan tekshiradi.

2. Ba'zan leksikografiya to'g'ridan-to'g'ri tilning leksik birliklari bilan, grammatika esa faqat shu leksik birliklar orasidagi mavhum aloqalar bilan shug'ullanadi, deb ta'kidlaydilar. Shu bilan birga, leksikografiya leksik birliklarning bir-biri bilan aloqasini ham tavsiflaydi va grammatika so'zning talaffuzini ham, grafik qobig'ini ham, paradigmatic va sintagmatic munosabatlarini ham tahlil qiladi.

3. Leksikografiya faqat semantik muammolar bilan, grammatika esa «so'z shakli» muammosi bilan shug'ullanadi, degan noto'g'ri tushunchaga ham qo'shilish mumkin emas. Grammatikada ham, lug'at tahlilida ham ma'no va shakl bir-biridan ajralmasdir.

Shu nuqtayi nazardan, P.N.Denisova: «Akademik grammatika va akademik lug'at nazariy jihatdan izchillikda va bir-birini to'ldiruvchi munosabatlarda bo'lishi kerak», – deydi.

Shubhasiz, so'z faqat nutqda o'zining barcha semantik va grammatik kuchini amalga oshiradi. Ammo tan olish kerakki, lug'at amaliyotida «lug'at va

grammatikaning o'zaro ta'siri» leksikologik vazifalarni bir tomonlama grammatik jihatdan ta'minlashda mavjud. Zamonaviy grammatik tushunchalar allaqachon ko'rishimizga imkon beradi: uning genetik kodi donda, o'tmishi, omborxonasi va kelajagi, dala hayotida qanday dasturlashtirilgan, shuning uchun bu so'z lug'atdan oldingi hayot xotirasini va nutqni amalga oshirish dasturini saqlaydi. Uning xususiyatlari, individual, noyob va umumiy, tipik, abstraksiyaning turli darajalarida umumlashtirilgan, grammatika bilan tanlangan va boshqariladigan – har xil kommunikativ maqsadlar uchun moslashtiradi. So'z va grammatikaning o'zaro ta'sirini amalga oshirish, aniqrog'i, matnda yakunlanadi. Agar biz nutq faoliyatini kommunikativ jihatdan ahamiyatli mahsulot deb hisoblasak, u o'z-o'zidan paydo bo'ladigan kundalik dialog yoki yozuvchining, olimning ko'p jildli asari bo'lsin, matn tobora ishonchli ravishda asosiy tilshunoslik obyekti sifatida tan olinish huquqini tasdiqlamoqda, barcha darajadagi til birliklarining elementlari sifatida xizmat qiladi. Shubhasiz, savol tug'iladi, qaysi lug'at shakllanishi grammatikani umumlashtirishga qodir va lug'atlar bilan tuzatilgan, ammo umumlashtirilmagan, so'zlarda yashiringan, ammo hali talabga javob bermaydigan funksional ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni qamrab oladigan grammatik tarmoqni qanday tashkil qilish kerak?

Lug'at tilning leksik tizimi yopiq emasligini ko'rsatishi kerak, u leksik birliklar mansub bo'lgan toifalar, guruhlarning morfologiyasi, sintaksis va kommunikativ nutq xususiyatlari bilan sababiy munosabatlar orqali belgilanadi.

Leksikologiya tilning so'z boyligini o'rganadi. Leksikolog va leksikograf olim tilning so'z boyligini yozadi, tahlil qiladi, tavsiflaydi va tizimlashtiradi. Leksikografiya ham, leksikologiya ham tilning leksik tizimiga xos xususiyatlarni tavsiflashga ko'maklashadi, biroq leksikologiya tizim sifatida so'z birliklarining umumiy xususiyatlariga ko'proq e'tibor qaratadi, leksikografiya har bir leksik birlikni o'ziga xosligi nuqtayi nazaridan tavsiflashga, o'ziga xos xususiyatlarini va o'ziga xos kontekst muhitini ko'rsatishga harakat qiladi.

Leksikologiya leksikografiyaning nazariy asosi ekanligi shubhasiz. Leksika fanini amaliy leksikologiya deb qabul qilmaslik kerak. Lug'atshunoslik va

leksikologiyaning qiziqish doiralari bilan doimiy o‘zaro bog‘liqligi va ustma-ust tushishiga qaramay, lug‘at san‘ati umumiy tilshunoslikning mustaqil tarmog‘i sifatida mavjud.

Lug‘at bu – til leksik tizimini tavsiflashning eng muhim usullaridan biri. Lug‘atni leksikografik talqin qilishning boshqa ba’zi usullaridan farqli o‘laroq, qoida tariqasida, tahlilning ko‘p qirraliligi (tilning barcha darajalari nuqtayi nazaridan xarakterli), to‘liqligi (lug‘at yozuvlari tuzilishining universalligi, keng qamrovliligi) va o‘rganilishi xarakterlidir.

Lug‘at – milliy madaniyat hodisasi va mahsuli

Leksikografik asar odamlarning ma’lum bir taraqqiyot darajasining guvohidir, u jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlarining holati va darajasini belgilaydi, lug‘atda ta’riflangan til tashuvchisi – etnosning falsafiy, siyosiy, diniy, ilmiy-texnik fikri rivojlanadi. Shu bilan birga, lug‘atning o‘zi ma’lum bir tarixiy rivojlanish davrida ma’lum jamiyatning ilm-fan yutug‘i bo‘lgan madaniyat asari kabi ko‘rinadi. Yaxshi lug‘at san‘at yoki musiqa asarlari singari inson ruhini yaratish, vahiy sifatida xalq tarixiga kiritilgan.

«Agar lug‘at madaniyat ko‘zgusi bo‘lsa, unda normativ uslubiy tizim uning rentgenidir. Lug‘at denotativ, uning orqasida narsalar va g‘oyalar dunyosi bor, u jamiyat madaniy mozaikasining nisbatan tashqi, yuzaki aksidir. Stilistika esa aloqador bo‘lib, u madaniyatda rivojlangan aloqa turlarining iyerarxiyasiga muvofiq matnlardagi lingvistik vositalarning funksional taqsimlanishini tartibga soladi; u madaniyat tarkibiy xususiyatlarining lingvistik aksidir», – deb hisoblaydi Mechkovskaya.

Lug‘at ham nutq madaniyati bo‘yicha ma’lumotnoma bo‘la olishi bilan milliy madaniyat mahsuli sanaladi. Qoida tariqasida, lug‘atni ko‘rib chiqishdan oldin foydalanuvchi tomonidan berilgan asosiy savollarga javob beradi: men to‘g‘ri gapiryapmanmi, so‘z yoki iborani ishlatamanmi, berilgan so‘zning boshqa tilga tarjimai to‘g‘rimi va hokazo.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Kompyuter leksikografiyasi nimani o‘rganadi?

2. Leksikografiyaning sintetik fan hisoblanishi sababini izohlang.
3. Kompyuter leksikografiyasi oldida qanday vazifalar turadi?
4. Leksikografiya va grammatikaning o'xshash va farqli jihatlarini ayting.
5. Kompyuter leksikografiyasining predmeti va obyekti haqida nimalarni bilasiz?
6. Kompyuter leksikografiyasi fanining maqsadi nimalarda namoyon bo'ladi?
7. Leksikologiya va leksikografiya o'rtasidagi bog'liqlikni izohlang.

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Рылова А. Профессиональные системы для создания словарей как рабочий инструмент лексикографа / Слово и словарь Vocabulum et vocabularium: сб.науч. тр. по лексикографии, ГрГУ им. Я.Купалы. – Гродно: ГрГУ, 2009.

2. Рылова А. Использование профессиональных приложений для создания словарей в работе лексикографа и авторского коллектива / Новое в теории и практике лексикографии: синхронный и диахронный подходы: материалы VIII Международной школы-семинара, Иваново, 10–12 сент. 2009 г. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2009. с.382–386.

3. Rylova A. (2010) Electronic Dictionary and Dictionary Writing System: how this duo works for dictionary user's needs (ABBY Lingvo and ABBY Lingvo Content case) In: Proceedings of 14th EURALEX International Congress. Leeuwarden, The Netherlands.

4. Kuzmina V., Rylova A. (2009) The ABBY Lingvo electronic dictionary and the ABBY Lingvo Content dictionary writing system as lexicographic tools. In: Proceedings of eLexicography in the 21st century: New challenges, new applications. Louvain-la-Neuve.

5. Rylova A. (2010) Phraseology in electronic, paper, online and mobile dictionaries. In: Proceedings of 12th International Symposium on Social Communication. Santiago de Cuba, The Republic of Cuba.

6. Pecman, M. (2008). Compilation, formalisation and presentation of bilingual phraseology: problems and possible solutions. In: Meunier, F.; Granger, S. (eds.),

Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins. 203-222.

7. Hockey, S.M. (2000). Dictionaries and lexical databases. In: *Electronic Texts in the Humanities: Principles and Practice* Oxford & New York: Oxford University Press. 146-171.

8. Moon, R. (2008). Dictionaries and collocation'. In: Granger, S.; Meunier, F. (eds.), *Phraseology. An Interdisciplinary Perspective*. Amsterdam: Benjamins. – P. 313-336.

9. Heid, U. (2009) Aspects of Lexical Description for Electronic Dictionaries. In: *Proceedings of Lexicography in the 21st century: New challenges, new applications*. Louvain-la-Neuve.

FOR AUTHOR USE ONLY

LEKSIKOGRAFIYANING NAZARIY ASOSLARI

REJA:

1. Lugʻatning ahamiyati.
2. Leksikografiyaning asosiy tamoyillari.
3. Leksikografik anʻana.
4. Lugʻat tuzishda subyektiv faktorlar.
5. Lugʻat – milliy madaniyat fenomeni.
6. Qatʻiy pragmatizm tamoyili.
7. Leksikani tanlash va taqdim etishda normativlik.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: lugʻat, lingvistik kredo, leksikografik tavsif, loyiha, mualliflar guruhi, tarjima lugʻatlar, terminologik lugʻat, leksikograf, lugʻat kartotekasi, kompyuterlashtirish, til materiali, lugʻatshunos, illyustratsion jumlar, maʼlumotnoma, lugʻat matnini tahrirlash, tarjima ekvivalentlari, paradoks.

Har qanday lugʻat loyihasini amalga oshirishga kirishishdan oldin uzoq vaqt davomida tayyorgarlik ishlari va tajribalarni oʻtkazish kerak. P.N.Denisov lugʻat tayyorlashda quyidagilarga aniqlik kiritish kerakligini taʼkidlagan:

- 1) uning hajmi;
- 2) manbalar;
- 3) lugʻatning lingvistik kredosi:
 - a) imlo va orfoepik variantlarga nisbatan;
 - b) maʼnoga (semantikaning muammolari), uning talqiniga (metatil muammosi), polisemantik soʻzlarning maʼnolari (kelib chiqish muammolari, leksik-semantik variantlar, omonimiya va boshqalar)ga nisbatan;
 - d) leksikografik tavsifning asosiy birligi va uni taqdim etish, buyurtma qilish xususiyatiga nisbatan;
 - e) lugʻatning vazifaviy va uslubiy tabaqalanishi (cheklovchi yorliqlar)ga nisbatan.

Denisovning fikricha, maʼlumotnomalar va lugʻatning qoʻshimcha maʼlumotnomalari (etimologiyalar, jadvallar, raqamlar, grammatik va fonetik

qo‘shimchalar, antroponimlar ro‘yxati, toponimlar, gidronimlar va boshqalar) kabi masalalarga e‘tibor qaratish lozim.

Lug‘at yaratish loyihasini bosqichma-bosqich amalga oshirishga qat‘iy rioya qilish bilan quyidagilarni amalga oshirish mumkin:

1-bosqich – mualliflar guruhini shakllantirish.

Bunda yaratilgan lug‘atning o‘ziga xos xususiyati mualliflar jamoasining ma‘lum tarkibini o‘z ichiga oladi. Tajribali leksikograf editor bo‘lishi shart. Tarjima lug‘atlarini yaratishda malakali tarjimonlar talab qilinadi. Terminologik lug‘atning mualliflik kollektivi mutaxassissiz va terminolog, tavsiflangan bilim sohasi mutaxassisiz mumkin emas.

2-bosqich – lug‘at loyihasini yaratish.

Ushbu bosqich hech bo‘lmaganda lug‘atning zarurligi va dolzarbligini, uning maqsad va vazifalarini asoslash, aniq manzilni belgilash, lug‘at turi va asosiy xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Bir vaqtning o‘zida muallifning innovatsion pozitsiyalariga, ikkinchi tomondan, zamonaviy lingvistik qarashlarga mos keladigan lisoniy birliklarning leksikografik tavsifi konsepsiyasini tuzishning murakkabligi va dialektik nomuvofiqligi aniq. Bundan tashqari, V.V.Morkovkinning: «Leksikografiya sohasidagi har qanday rejalashtirish, albatta, til materialining oldindan aytib bo‘lmaydigan qarshilik koeffitsiyenti yoki sodda qilib aytganda, oldindan aytib bo‘lmaydigan qiyinchiliklar koeffitsiyentidan foydalanishni o‘z zimmasiga olishi kerak», degan mulohazasini ham unutmaslik kerak.

3-bosqich – lug‘at kartotekasini (yoki kompyuter ma‘lumotlar bazasini) yaratish. Kart indeks, odatda, tanlangan matnlarning doimiy jadvalini tuzish, leksik birliklarning minimal kontekstlarini tanlash, tez-tez uchraydigan leksik materiallarni yaratish asosida tuziladi. Kart indeks, odatda, kelajakda boyroq bo‘lishini hisobga olish kerak. Ilmiy tahlilning to‘liq obyektivligi va lingvistik faktlarning ishonchlilikiga erishish nafaqat tabiiy, balki leksikografik faoliyatda ham zarurdir.

Lug‘atlarni yaratish jarayonida kompyuterlashtirishni joriy etish va undan foydalanishning zamonaviy davri aks etgan lingvistik birliklarning juda ko‘p qismini tez va ilmiy jihatdan qayta ishlashga yordam beradi.

4-bosqich – lugʻat loyihasida keltirilgan tamoyillar asosida soʻz boyligini tanlash, mualliflar jamoasi tomonidan qabul qilingan metodikaga muvofiq leksik materiallarni tizimlashtirish.

Har qanday lugʻat loyihasini amalga oshirish ulkan, doimiy ravishda koʻpayib boradigan materiallarni izlash, toʻplash va saqlashni oʻz ichiga oladi. Til materialini yigʻish lugʻatshunosning asosiy vazifasidir. Bu tanlangan tadqiqot usullarini qatʻiy bajarish va lugʻat uchun zarur boʻlgan maʼlumotlarni cheklashdan iborat. Lugʻat bir qator matnlar bilan cheklangan boʻlishi kerak. Tanlash mezonlari, shuningdek, maʼlum birliklardan foydalanish chastotasi boʻlishi mumkin. Tahlil qilish uchun material tanlash bosqichida leksikograf kerak, u qanday manbalardan foydalanishni aniqlashi zarur. Manbalar yozma matnlar, ona tili yoki shevada soʻzlashuvchilarning ogʻzaki bayonotlari, turli xil maʼlumotnomalar, leksikografik adabiyotlar va boshqa koʻrinishda boʻlishi mumkin.

Materialni tanlashda quyidagi asosiy tamoyillarga amal qilish kerak: xronologik, meʼyoriy, semantik farqlash prinsipi, funksional-uslubiy, tarjimashunoslik. Ushbu bosqichda mualliflarning nazariy pozitsiyasiga, leksikografik anʼana va yaratilayotgan lugʻatning maqsadi asosida ramzlar va yorliqlarni ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega emas.

5-bosqich – lugʻat yozuvining tuzilishi, mualliflik konsepsiyasini ishlab chiqish.

Ushbu bosqichning asosiy maqsadi bitta: lugʻat yozuvida til birligi haqida imkon qadar koʻproq maʼlumot berish, har xil turdagi minimal vositalardan foydalanish. Zamonaviy sharoitda eng ommaboplar murakkab leksikografik asarlar boʻlib, zarurat tugʻilganda etimologik maʼlumotnomalarga va leksemalarning grammatik/aksentologik xususiyatlariga, soʻz hosil qilish qobiliyatiga va kombinatsiyaga eʼtibor beriladi. Muhokama, ammo mualliflar jamoasi tomonidan koʻrib chiqilishi shart boʻlgan frazeologik iboralar va illyustratsion jumalarni – tavsiflangan leksemalar zarur boʻlgan minimal matn shakllarini kiritish masalasi boʻlib qolmoqda.

6-bosqich – tanlangan lisoniy birliklarni to‘g‘ridan to‘g‘ri leksikografik (odatda kompyuter) talqin qilish lug‘at yaratishning asosiy bosqichi.

Lug‘at yozuvlarini tuzish odatiy, mexanik masala, degan fikr begonadir, biroq lug‘at ustida ishlash ilhom va ijodiy izlanishlarsiz mumkin emasligi allaqachon ta’kidlangan edi. Lug‘at ishi san’atga o‘xshashdir – she’riy, musiqiy, chiroyli.

7-bosqich – lug‘atni nashrga tayyorlash.

Ushbu bosqich lug‘at matnini tahrirlash, tarjima ekvivalentlarini, etimologik havolalarni, iboralarni, illyustratsion jumalarni, ramzlarni, leksikografik belgilarni va boshqalarni keltirish va aniqlashtirish, shriftlarni tanlash, rangli rasmlarni o‘z ichiga oladi. Paradoksal tuyulishi mumkin, ammo amalda lug‘at mualliflari texnik muharrir, korrektor, matn terish mashinasi, kompyuter texnikasi va h.k. Faqat ular eng murakkab leksikografik organizm yaratishning barcha nuanslariga to‘liq egalik qiladi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. P.N.Denisov lug‘at tayyorlashda nimalarga aniqlik kiritish kerakligini ta’kidlagan?
2. Lug‘at yaratish loyahasini bosqichma-bosqich amalga oshirishda qat’iy rioya qilish kerak bo‘lgan jihatlarni sanang.
3. Mualliflar guruhini shakllantirish nimaga asoslanadi?
4. Kart indeks nima?
5. Lug‘at uchun material tanlashda qaysi asosiy tamoyillarga amal qilish kerak?
6. Mualliflik konsepsiyasini ishlab chiqish deganda nimani tushunasiz?
7. Lug‘atni nashrga tayyorlash qanday amalga oshiriladi?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Рылова А. Профессиональные системы для создания словарей как рабочий инструмент лексикографа / Слово и словарь Vocabulum et vocabularium: сб.науч. тр. по лексикографии, ГрГУ им. Я.Купалы. – Гродно: ГрГУ, 2009.
2. Рылова А. Использование профессиональных приложений для создания словарей в работе лексикографа и авторского коллектива / Новое в теории и

практике лексикографии: синхронный и диахронный подходы: материалы VIII Международной школы-семинара, Иваново, 10–12 сент. 2009 г. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2009. с.382–386.

3. Rylova A. (2010) Electronic Dictionary and Dictionary Writing System: how this duo works for dictionary user's needs (ABBYY Lingvo and ABBYY Lingvo Content case) In: Proceedings of 14th EURALEX International Congress. Leeuwarden, The Netherlands.

4. Kuzmina V., Rylova A. (2009) The ABBYY Lingvo electronic dictionary and the ABBYY Lingvo Content dictionary writing system as lexicographic tools. In: Proceedings of eLexicography in the 21st century: New challenges, new applications. Louvain-la-Neuve.

5. Rylova A. (2010) Phraseology in electronic, paper, online and mobile dictionaries. In: Proceedings of 12th International Symposium on Social Communication. Santiago de Cuba, The Republic of Cuba.

6. Pecman, M. (2008). Compilation, formalisation and presentation of bilingual phraseology: problems and possible solutions. In: Meunier, F.; Granger, S. (eds.), Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins. 203-222.

7. Hockey, S.M. (2000). Dictionaries and lexical databases. In: Electronic Texts in the Humanities: Principles and Practice Oxford & New York: Oxford University Press. 146-171.

O'ZBEK LEKSIKOGRAFIYASI MUAMMOLARI

REJA:

1. O'zbek leksikografiyasi muammolari haqida.
2. Lug'atchilik oldida turgan vazifalar.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: ijtimoiy buyurtma, ta'lim, tilshunoslik, axborot manbalari, jamiyat, me'yor, milliy tafakkur, lug'at, ijodiy tafakkur vositalari, o'quv lug'atchiligi, intellektual salohiyat, pedagogik texnologiyalar, leksikografiya, elektron versiya, ma'naviyat, madaniyat, Doimiy anjuman.

Ijtimoiy buyurtma. Har bir davr fan va ta'lim zimmasiga muayyan vazifalarni yuklaydi. O'tgan asrning birinchi choragida ona tili ta'limiga ommani yoppasiga savodxon qilish talabi qo'yilgan. Asrning ikkinchi choragida tilshunoslik oldida adabiy til me'yorlarini ishlab chiqish vazifasi turgan bo'lsa, ta'lim zimmasida fanning bu boradagi yutuqlarini amaliyotga joriy qilish va ommalashtirish ijtimoiy buyurtmasi turar edi. Xo'sh, bugungi kunda ta'lim, aniqrog'i, ona tili ta'limiga yuklatilgan ijtimoiy buyurtma nima, ta'lim vositalari unga qay darajada monand?

Yashayotgan asrimiz taraqqiyot sur'atlarining behad tezlashgani, intellektual salohiyat, tafakkur dunyoda yashab qolishning asosiy sharti ekanligi, texnikaning misli ko'rilmagan darajada yuksalishi, ma'naviyatning tamaddun garoviga aylangani bilan insoniyat hozirgacha boshidan kechirgan davrlardan tubdan farq qiladi. Bunday vaziyatda ta'limga qo'yilayotgan talab har doimgidan ham jiddiy va og'ir bo'lishi ko'pchilikka ayon. Negaki, globallashuv davri, texnika asrida o'quvchining diqqatini jalb qilish, uning aql-u idrokini to'g'ri va maqsadli yo'naltirish oson kechmaydi. Axborot manbalari bugungi kunda shu qadar ko'p, rang-barang va takomillashganki, ta'lim jarayonida o'quvchiga eng qulay, eng zamonaviy, eng qiziqarli, eng oson usul bilan ma'lumot yetkazilmas ekan, ko'zlangan natijaga erishish qiyin.

Sir emas, sobiq tuzum davrida o'quvchi va talabaga bilim berish asosiy o'rinni egallagan bo'lsa-da, ammo ularning mustaqil, ijodiy fikrlashiga yo'l qo'ymaslik

illati mavjud edi. Shu bois, mustaqillikning dastlabki yillaridayoq butun mamlakat miqyosida ta'lim-tarbiya, ilm-fan, kasb-hunar o'rgatish tizimlarini jahonning ilg'or davlatlari tajribasiga tayangan holda tubdan yaxshilashga ehtiyoj sezilib, davlat ahamiyatiga molik islohotlar birinchi o'rinda ta'lim tizimidan boshlandi. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun, «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» ishlab chiqildi. Maktab va oliy ta'lim oldiga intellektual salohiyati yuqori, ongi yetuk, yuksak ma'naviyatli, ijodiy tafakkur sohiblarini yetishtirish talabi ijtimoiy buyurtma sifatida namoyon bo'ldi. Bu esa, o'z o'rnida «...tilimizning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o'quv qo'llanmalari, yangi-yangi lug'atlarni ko'plab chop ettirish...» (Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: “Ma'naviyat”, 2008. – B. 86.) ni talab etmoqda.

Lug'atlar tilga doir manbalar orasida tillararo munosabatlarni ta'minlash, tilning grammatik qurilishini tadqiq qilish, til me'yorlarini belgilash, jamiyat a'zolarining milliy tafakkuri, nutq boyligini o'stirish, ijtimoiy-siyosiy ongini shakllantirishdagi bebaho xizmati bilan alohida ajralib turadi. XX asr boshlariga kelib, lug'atlar ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligi e'tirof etila boshlandi; tilshunoslikda leksikografiyaning yangi lingvodidaktik yo'nalishdagi o'quv lug'atchiligi tarmog'i paydo bo'ldi. Natijada jahonning ilg'or davlatlarida maktab uchun maxsus lug'atlar yaratilib, ular ta'lim kompleksining to'laqonli a'zosiga aylantirildi.

Talab va ehtiyoj. Ijtimoiy tafakkurni yuksaltirishda lug'atlarning roli beqiyosligi jahon tajribasida o'zini to'la oqlagan haqiqatdir. Insonning mustaqil fikrlash, ong mahsulini to'g'ri va ravon bayon qilish qobiliyati, ijodiy tafakkurini o'stirish harakatlari, odatda, yoshligidan boshlanadi. Bunda ta'limiy vositalar sirasida lug'atlar alohida ahamiyat va maqomga ega. Shu ma'noda O'zbekistonda kichik va o'rta yoshdagi ta'lim oluvchilarga mo'ljallangan maxsus lug'atlar yaratilganmi, maktab o'quvchilarining qo'lida qanday lug'atlar bor, umuman lug'atchilikning ahvoli qay darajada, degan savolning qo'yilishi muqarrar va o'rinli.

Albatta, mustaqillikka erishganimizdan keyin lug'atchilik birmuncha jonlandi; siyosiy, ma'naviy, ijtimoiy jihatdan eskirgan lug'atlarni qayta nashr qilish, yangilash

bo'yicha kattagina ishlar amalga oshirildi – tilimizning lug'atlar xazinasini ancha boyidi. Biroq bu bilan uni rivojlangan davlatlar darajasiga yetdi deb ayta olmaymiz. Ingliz, fransuz, ispan, nemis, rus tilshunosligi va til o'rganish amaliyotida lug'atchilik ayni paytda juda yuqori pog'onaga ko'tarilgan, ayniqsa, ta'limning turli bo'g'inlari uchun rangli, bezakli maxsus o'quv lug'atlari tuzish bilan shug'ullanuvchi tarmoq ancha taraqqiy etgan.

Yosh avlodni ma'naviy barkamol, hozirjavob, mustaqil fikrli, izlanuvchan, umummilliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq qilib tarbiyalash talabi o'quv lug'atlariga bo'lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda. Shu sababli o'quv lug'atchiligi tarmog'ini ilmiy asosda rivojlantirish, o'quv lug'atlarini yaratish tamoyillarini ishlab chiqish tilshunoslikning dolzarb vazifasi sifatida kun tartibiga qo'yishni talab etmoqda.

O'quv lug'ati ildizlari. Ma'lumki, har qanday lug'atda nimanidir o'rgatish maqsadi yotadi. Lug'atlar – borliqning lisoniy tasnifi, uning bilish shakliga solingan ko'rinishi. Lug'atlar sirasida bevosita maktab uchun yaratilganlari o'quv lug'ati nomi bilan yuritiladi va ular maxsus mezonlar asosida tuziladi.

Lug'atchilik tarixi bo'yicha olib borilgan izlanishlar shuni ko'rsatmoqdaki, ilk lug'at namunalari aslida maktab uchun yaratilgan ibtidoiy o'quv qo'llanmalari bo'lgan. Aniqrog'i, ibtidoiy maktablarda lug'atlar darslik vazifasini o'tagan. Dastlabki tuzilgan lug'atlar tahlili hatto ularning nomlanishi ham o'quv jarayoniga moslanganligini, ta'limga yo'naltirilganligini ko'rsatadi. Xususan, 1500-yilda yaratilgan birinchi lotincha-inglizcha lug'atning «Bolalar uchun xazina» («Promptulorium parvulorum»), 1487-1507 yillarda yaratilgan fransuz va lotin tillaridagi birinchi tarjima lug'atlarining «Yoshlar uchun izohnoma» («Seminarium et planetarium fructiferarum»), «Bolalar uchun ixcham lug'at» («Diktionarium puerorum») deb nomlanishi buni isbotlaydi.

O'quv lug'atlarining antik ko'rinishlari eramizdan avvalgi III-II asrlarda Qadimgi Rimdan Vizantiyagacha bo'lgan hududlarda uchrasa, birmuncha taraqqiylashgan ko'rinishlari XV-XVI asrlarda Fransiya, Italiya, Angliya, keyinchalik Rossiya va boshqa Yevropa mamlakatlarida keng yoyilgan. Dastlabki

lugʻatlarning yuzaga kelishiga mustamlaka ostidagi millatlarni oʻz tilidan mahrum qilib, hukmron mafkura tilini tez va samarali oʻrgatish ehtiyoji sabab boʻlgan, ularning aksariyati ikki yoki koʻp tilli lugʻatlar edi. Keyinchalik oʻquv lugʻatlari yordamida muayyan til egalariga shu tilning lugʻat boyligi, grammatik qurilishi, imlosini oʻrgatishda foydalanish ommalasha boshladi va shu tariqa oʻquv lugʻatlari ilgʻor pedagogik texnologiyalarga asoslangan zamonaviy taʼlimda ijodiy tafakkurni, mustaqil izlanish koʻnikma va malakasini odatga aylantirishning muhim vositasi maqomiga koʻtarildi. Lugʻatlarning taʼlim samaradorligini oshirishdagi xizmati qator peshqadam davlatlarda oʻtgan asrning oʻrtalaridayoq tan olinib, tilshunoslikda oʻquv lugʻatchiligi tarmogʻi yuzaga kelgan. Xususan, rus tilshunosligida XX asr boshlarida leksikografiyaning bu yangi tarmogʻini ilmiy asosda rivojlantirish davlat ahamiyatiga molik masala darajasiga koʻtarilgan, ayni shu masalaga bagʻishlab oʻnlab xalqaro anjumanlar, kongresslar oʻtkazilgan, maktab lugʻatlarini ommalashtirish uchun davlat juda katta moliyalashtirish ishlarini olib borgan. Ingliz, nemis, rus maktab oʻquvchilari partasi va kitob javonidan oʻtgan asrlardayoq darsliklar bilan birga qator lugʻatlar ham joy olgan.

Keyingi yillarda jahon tilshunosligida leksikografiyaning oʻquv lugʻatchiligi tarmogʻi eng rivojlangan sohaga aylandi.

Oʻquv lugʻatchiligi – jahon leksikografiyasining faol tarmogʻi

Oʻquv lugʻati tarixini oʻrganish harakatlari Yevropa tilshunosligida ham, rus tilshunosligida ham umumiy lugʻatchilik masalalarini oʻrganishdan ikki-uch asr keyin boshlangan. Oʻquv lugʻatlarini ilmiy asosda oʻrganish XVII asrda birinchi ingliz leksikografi S.Jonson, XIX asr boshlarida fransuz tilshunoslari J.Dyubua, K.Dyubua, G.Matore, K.Bak, ispan tilshunosligida Y.Malkil ishlaridan boshlanadi. Keyinchalik rus tilshunosligida leksikografiyaning bu tarmogʻini takomillashtirish davlat ahamiyatidagi masala sifatida kun tartibiga qoʻyilgan. 1966-yilda Moskva davlat universiteti rus tili ilmiy-uslubiy markazida Oʻquv lugʻatchiligi sektori (keyinchalik bu sektor A.S.Pushkin nomidagi Rus tili institutiga koʻchirilgan) tashkil etilgan. 1969-yilda rus tili va adabiyoti fani oʻqituvchilarining Birinchi xalqaro anjumani oʻtkazilib, unda yaratilayotgan oʻquv lugʻatlarini moliyalashtirish,

nashr ishlarini amalga oshirish masalalari ko'rib chiqilgan. A.S.Pushkin nomidagi Rus tili instituti «O'quv lug'atchiligi» sektori tomonidan Leningrad, Samarqand, Minsk, Toshkent, Odessa, Kembrij (AQSh), Amerst (AQSh) shaharlarida simpozium va an'anaviy anjumanlar o'tkazilib, qator muammolar hal etilgan; mavzu doirasida 50 dan ortiq ilmiy tadqiqotlar olib borilgan, 30 dan ortiq maktab lug'atlari yaratilgan.

1976-yilning 23-30-yanvar kunlari Moskvada o'quv lug'atchiligi va leksikani o'qitish metodikasi masalalariga bag'ishlangan Birinchi umumittifoq anjumani bo'lib o'tadi. Varshavada alohida «O'quv lug'atlari» markazi faoliyat olib borib, 1976-yilning 23-28-avgust kunlari bo'lib o'tgan rus tili va adabiyoti fani o'qituvchilarining Xalqaro uchinchi kongressi (MAPRYL) ham o'quv lug'atchiligining dolzarb masalalariga bag'ishlanadi. Ana shu xatti-harakatlar samarasi o'laroq rus o'quv lug'atchiligi yuqori pog'onaga ko'tariladi va ulkan yutuqlarni qo'lga kiritadi. Bunda P.N.Denisov, L.A.Novikov, S.G.Barxudarov, V.V.Morkovkin, Y.N.Karaulov, M.A.Skopina, V.N.Sergeyev, V.A.Redkin, A.V.Tekuchev, Z.A.Potixa, D.E.Rozental kabilarning xizmatlari katta bo'ladi. O'tgan asrning 70-80-yillarida yaratilgan P.N.Denisov, L.A.Novikovlarning «Вопросы учебной лексикографии» (1969), S.G.Barxudarov, L.A.Novikovlarning «Как должен быть учебный словарь?» (1971), P.N.Denisovning «Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии» (1974), M.A.Skopinaning «Проблемы отбора лексического материала в учебной лексикографии» (1975), V.A.Redkinning «Актуальные проблемы учебной лексикографии» (1977), V.G.Gakning «Общие вопросы учебной лексикографии» (1977), V.V.Morkovkinning «Учебная лексикография как особая лингвометодологическая дисциплина» (1977), N.M.Shanskiy, Y.A.Bistrovalarning «Лексико-фразеологическая система и учебные словари русского языка для национальной школы» (1977), P.N.Denisov, V.V.Morkovkinlarning «Проблемы учебной лексикографии» (1977) V.N.Sergeyevning «Словари наши друзья и помощники» (1984), Z.A.Potixa, D.E.Rozentalning «Лингвистические словари и работа с ними в школе» (1987),

R.A.Budagovning «Толковые словари в национальной культуре народов» (1989) asarlari rus o'quv leksikografiyasining ilmiy taraqqiyotiga asos bo'ldi va yuzga yaqin mavzuviy maktab lug'atlarining yuzaga kelishiga nazariy zamin yaratdi. A.V.Tekuchev va B.T.Panovlarning «Грамматико-орфографический словарь русского языка» (1977), A.Jukovning «Школьный фразеологический словарь русского языка» (1965), Z.A.Potixaning «Школьный словообразовательный словарь» (1964), M.R.Lvovning «Школьный словарь антонимов русского языка» (1967), M.S.Lapatuxin va b.larning «Школьный толковый словарь русского языка» (1965), N.A.Tixonovning «Школьный словообразовательный словарь русского языка» (1967), N.V.Odinov va boshqalarning «Школьный словарь иностранных слов» (1969) kabi lug'atlari rus tilini puxta o'rgatish uchun xizmat qilgan ilk maktab lug'atlari hisoblanadi.

Ko'rinib turibdiki, Yevropada o'quv lug'atchiligi o'tgan asrning ikkinchi yarmidayoq to'la shakllangan bo'lib, endilikda o'quv lug'atlarining zamonaviy, takomillashgan ko'rinishlarini yaratish, ularni elektronlashtirish masalalari bilan shug'ullanilmoqda. Bu borada K.Petrova, I.V.Azarova, O.A.Mitrofanova, A.A.Sinopalnikova, I.G.Gelfenbeyn, A.V.Goncharuk, V.P.Lexelt, A.A.Lipatov, V.V.Shilo, Y.N.Karaulov, Y.A.Sorokin, Y.F.Tarasov, N.V.Ufimseva, G.A.Cherkasova va boshqalarning xizmatlarini alohida ta'kidlash lozim. So'nggi yillarda yaratilgan K.Petrovaning «Ассоциативные словари и WordNet», I.B.Azarova, O.A.Mitrofanova va A.A.Sinopalnikovalarning «Компьютерный тезаурус русского языка типа WordNet», I.G.Gelfenbeyn, A.V.Goncharuk, V.P.Lexelt, A.A.Lipatov, V.V.Shilolarning «Автоматический перевод семантической сети WORDNET на русский язык», Y.N.Karaulov, Y.A.Sorokin, Y.F.Tarasov, N.V.Ufimseva, G.A.Cherkasovalarning «Русский ассоциативный словарь» kabi to'rt kitobdan iborat zamonaviy lug'atlari bugungi rus leksikografiyasining nechog'lik taraqqiy etganligidan dalolat beradi. Ayniqsa, 2005-2010-yillar oralig'ida L.A.Vvedenskaya muallifligida «Словари русского языка для школьников» seriyasi ostida yigirmadan ortiq zamonaviy rangli, bezakli, sifatli, mavzuviy o'quv lug'atlarining yaratilishi va qayta-qayta nashr qilinishi,

ularning elektron variantlarining tayyorlanishi (Vvedenskaya L.A. «Учебный словарь омонимов русского языка» (2005-2010); «Учебный словарь синонимов русского языка» (2006-2010); «Учебный словарь паронимов русского языка» (2005-2010); «Учебный словарь антонимов русского языка» (2005-2010) kabi) rus tilshunosligida o'quv lug'atchiligiga naqadar katta e'tibor qaratilayotganligini isbotlaydi. Bugungi kunda Rossiya o'rta ta'lim bo'g'ini uchun ellikdan ortiq ensiklopediyaning yaratilganligi diqqatga sazovor. Maktab darsliklari uchun ilova sifatida «Bolalar uchun qomus» seriyasida «Аванта» nashriyot birlashmasida 73,92 bosma toboq hajmida chop etilgan «Языкознание. Русский язык» qomusi – fikrimizning dalili.

O'zbekistonda o'quv lug'atchiligining ahvoli. Rus o'quv leksikografiyasining yuzaga kelishi va taraqqiy etishiga bevosita Yevropa tilshunosligi asos bo'lgan bo'lsa, O'zbekistonda ham rus tilshunosligi ta'sirida o'quv lug'atchiligining alohida tarmog'i yuzaga kelgan. Buni «Maktab o'quvchilari uchun» rubrikasi ostida nashr etilgan ayrim lug'atlar isbotlaydi (o'tgan asrning 70-yillarida nashr etilgan imlo lug'atlari, Y.D.Polivanovning «Qisqacha ruscha-o'zbekcha lug'at»i va h.).

Aytib o'tish kerakki, rus tili uchun yuzga yaqin maxsus maktab (школьный словарь) lug'atlari yaratilgan bir paytda milliy tillarda tafakkurni o'stirishning muhim vositasi bo'lgan bunday lug'atlarni tuzishga deyarli e'tibor qaratilmagan. Mavjudlari ham rus tilini o'rgatish maqsadiga bo'ysundirilgan.

O'quv lug'atchiligi tarmog'i jahonning ilg'or davlatlarida o'rta asrlardayoq paydo bo'lib, turli yoshdagi ta'lim oluvchilarga mo'ljallangan sanoqsiz lug'atlar yaratilganligiga qaramay, O'zbekistonda bu masala hozirga qadar tilshunoslikda ham, ta'limda ham kun tartibiga qo'yilmagan. Buning o'tmish va bugun bilan bog'liq quyidagi sabablari mavjud:

Birinchidan, ma'lumki, o'zbek tilshunosligi sobiq ittifoq davrida rus tilshunosligi yutuqlariga tayangan, uning qoliplari asosida rivojlangan. Xususan, o'zbek lug'atchiligining keskin rivojlanish davri o'tgan asr boshlariga to'g'ri kelib, bunda rus tilshunoslarining xizmati katta bo'lgan. Bu davrda rus leksikografiyasida

umumiy lugʻatchilik masalalari hal etib boʻlingan va leksikografiyaning yangi tarmogʻi – oʻquv lugʻatchiligini rivojlantirish kun tartibiga qoʻyilgan edi. Qolaversa, oʻz davrida bu tarixiy zarurat boʻlib, ittifoq tasarrufidagi milliy maktablarda rus tilini samarali oʻrgatadigan qoʻllanmalarga ehtiyoj kuchli edi. Oʻzbek tilshunosligi oldida esa, jahon tilshunosligida boʻlgani kabi ayni paytda umumiy leksikografiya masalalarini hal etish asosiy vazifa sifatida turar, oʻquv lugʻatchiligi tarmogʻini ilmiy asosda shakllantirish, ularni tuzish tamoyillarini ishlab chiqish kunning dolzarb masalalari sirasiga kirmas edi.

Ikkinchidan, yuqorida taʼkidlanganidek, aksariyat maktab lugʻatlari tarixan mustamlaka ostidagi millatlarni oʻz tilidan mahrum qilib, hukmron mafkura tilini tez va samarali oʻrgatish maqsadida yuzaga kelgan. Bu vazifa bajarib boʻlingach, lugʻatlar taʼlim samaradorligini oshirish vositasiga aylantirilgan. Oʻzbek xalqi oʻz tarixi davomida bunaqa bosqichni bosib oʻtmagan va shuning uchun maktab lugʻatlarini yaratishga tarixan ehtiyoj boʻlmagan.

Uchinchidan, oʻquv lugʻatlarini yaratish, tuzilgan lugʻatlarni ommalashtirish, ulardan foydalanish uslublarini ishlab chiqish milliy taʼlimning yuqoridagi xususiyatlari hamda katta sarf-xarajatlar bilan bogʻliq boʻlib, bu ham masalaning keskin hal etilishini qiyinlashtirar edi.

Toʻrtinchidan, oʻquv lugʻatlari oʻzlikni anglash, tafakkur va ongning shakllantirishning muhim vositasi ekan, milliy maktablarda bolalarni mustaqil fikrli, ogʻzaki va yozma nutqi ravon, milliy qadriyatlarga sodiq qilib tarbiyalash hukmron mafkura manfaatlariga, sovet taʼlim siyosatiga zid boʻlgan. Ijodiy tafakkur sohiblarini yetishtirish «yagona sovet madaniyati» degan sunʼiy gʻoya ostida, asosan, rus maktablarida amalga oshirilgan va yaratilgan sanoqli maktab lugʻatlari ham rus tilini oʻrgatish uchun xizmat qilgan.

Beshinchidan, bugungi kunda bizda oʻquv lugʻatlarini yaratish muammosi bilan qaysi soha shugʻullanishi lozimligi, uni qanday yoʻlga qoʻyish tajribasi yoʻqligi bilan birga, bu borada xorij anʼanalarini oʻrganishga, taraqqiyot bilan hamqadam boʻlishga intilish ham sezilmayapti. Shu bilan birgalikda, bu tilshunoslik tadqiqotlarining koʻpincha amaliy tatbiqdan xoliligi, “til – til uchun”, «tadqiqotlar –

dissertatsiyalar uchun» an'alarining chayir illat sifatida hanuz yashayotganligi, lug'atlar tuzishning ilmiy muammolari bilan maqsadli ravishda deyarli shug'ullanilmayotganligi, lug'at tuzishdan ko'ra, tuzilgan lug'atlarning tahlili bilan cheklanayotganligi, umuman olganda, tilshunoslik, qolaversa, leksikografik tadqiqotlarning mustabid tuzumda o'rnatilgan har qanday sun'iy to'siqlar olib tashlanganligiga, keng imkoniyatlar eshiklari ochilganligiga qaramasdan, davr talablaridan ancha orqada qolayotganligi bilan ham bog'liq.

Lug'atlar – ta'limning zaruriy vositasi. Umumiy o'rta ta'limda o'quvchilarni mustaqil va ijodiy fikrlashga yo'naltirish, ularga milliy o'zligini tanitish, ongida ma'naviy-ma'rifiy inqilob hosil qilish, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotning rang-barang jabhalarida, muloqot va munosabatning barcha turida o'zbek tilidan bemalol, erkin, samarali, to'g'ri foydalana olishi, uning cheksiz imkoniyatidan bahramand bo'lishi, nutq odobi va nutqiy taktika sirlarini egallash bilan bog'liq zaruriy ko'nikmalarni shakllantirish vazifasi ona tili ta'limi zimmasidadir. Zero, ona tili ta'limining bosh maqsadi ijodiy tafakkur sohiblarini yetishtirish, har bir maktab bitiruvchisining o'z ona tilida tafakkur mahsulini yozma va og'zaki usullarda, nutq sharoitiga mos ravishda to'g'ri va rayon ifodalash, o'zgalar fikrini to'g'ri qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish, malakalarini hosil qilishdan iboratdir.

Kognitiv asosda yaratilgan ona tili darsliklari bilan ishlash darslikka yordamchi vositalarni kengaytirish, lug'at va turli axborot banklarini yaratishga bo'lgan talabni yanada oshirdi. Umumiy ta'limning davlat ta'lim standartida ona tili o'qitishning zaruriy vositalari sirasiga darslik bilan bir qatorda axborot banki sifatida lug'atlar ham kiritildi. Tilshunosligimizda yangi «o'quv lug'ati» termini paydo bo'lib, ommalasha boshladi.

Yuqorida aytilganidek, lug'atchilik tarixi bo'yicha olib borilgan izlanishlar ilk lug'at namunalariining maktab uchun yaratilganligi, barcha umumiy lug'atlar maktab lug'atlarining takomillashgan ko'rinishi ekanligini tasdiqlamoqda.

Lug'atlarning til o'rgatish va o'rganish jarayonida yuqori samara berishi, natijalarning kutilganidan ortiq bo'lishi – o'quv lug'atchiligi qamrovining yanada kengayishiga sabab bo'ldi. Asosiy vazifasi begona tillarni o'qitish yoki ma'nosini

tushunarsiz soʻzlarni izohlash boʻlgan lugʻatlar XX asr boshlaridan ona tili oʻqitishning muhim vositasi sifatida eʼtirof etila boshlandi. Zamonaviy maktab uchun maxsus lugʻat yaratish harakatlarining paydo boʻlishi taʼlimga ilgʻor pedagogik texnologiyalarni kiritish, xususan, retroskopik taʼlimdan verbal kognitiv taʼlim usuliga oʻtish davriga toʻgʻri keladi. Maʼlumki, kognitiv taʼlim retroskopik taʼlimdan yordamchi oʻquv materialining darslik materialidan bir necha marotaba kattaligi, oʻquvchining oʻz ustida mustaqil ishlashi, zaruriy maʼlumotlarni axborot banki – lugʻatlar, qomuslar, maʼlumotnomalar kabi ona tili xazinalaridan izlashi bilan farqlanadi. Zero, darslikdan yetarli maʼlumotni olgan oʻquvchida izlanishga, mustaqil ishlashga ehtiyoj boʻlmaydi. Oʻquvchini izlab topishga, mustaqil xulosalar chiqarishga yoʻnaltiradigan kognitiv taʼlim texnologiyasi zamonaviy pedagogik amaliyotda eng samarali usul deb topilgan va jahonning qator ilgʻor davlatlarida XX asr boshlaridayoq taʼlim tizimiga joriy etilgan.

Tajribalardan maʼlumki, lugʻatlarning umri darslik umriga qaraganda 4-5 marta uzun boʻladi. Bir lugʻat bir oilaga kamida 20-30 yil xizmat qiladi. Lugʻat oʻquvchini oʻz ustida ishlashga oʻrgatadi, uning doimiy hamrohi, barcha savollariga javob bera oladigan beminnat yordamchisi boʻla oladi. Oʻquvchilar uchun zarur boʻlgan lugʻatlar yaratilmas ekan, ijodiy tafakkurni rivojlantirish, ogʻzaki va yozma nutqni oʻstirish vositasi boʻlgan joriy darsliklar oʻz vazifasini toʻla bajara olmaydi. Shu bilan birgalikda, ona tili boʻyicha beriladigan mashq va topshiriqlar darslikning yordamchi vositasi boʻlgan lugʻatlar, qomuslar, maʼlumotnomalar, matnlar toʻplami bilan ishlashga moʻljallansa, faqat algoritmik yoʻsindagi, izlanishga yoʻnaltiruvchi mashq va topshiriqlardan iborat darslik hajmi bir necha baravar qisqaradi. Bu esa oʻz-oʻzidan unga sarflanayotgan davlat mablagʻining ham shunchalik tejaliishiga olib keladi.

Umuman olganda, zamonaviy taʼlim vositalari aysbergni esga soladi. Darslikni aysbergning suv yuzidagi, yordamchi vositalarni suv ostidagi qismiga qiyoslash mumkin. Yoki darslik bamisoli teplovoz boʻlsa, axborot banki unga tirkalgan vagonlardir. Teplovoz vagonlarsiz oʻz vazifasini bajara olmaydi.

Muammo – yechimning onasi. Xullas, o‘quv lug‘atlariga bo‘lgan talabning oshayotgani ma‘lum. Turmush tarzi, hayot sur‘atlarining o‘zgarishi birinchi navbatda tilda aks etadi. Bugun yangi tushunchalar, nomlar paydo bo‘ldi, ichki va tashqi imkoniyatlar asosida tilimiz leksikasi keskin boyidi; ko‘pgina tushunchalar iqtisodiy-siyosiy, ma‘naviy-madaniy jihatdan eskirdi, talaygina so‘zlar iste‘moldan chiqib bugungi avlod uchun izohtalab bo‘lib qoldi. Bundan 15-20 yil avval maktab darsliklarida lug‘at deyarli ilova qilinmas edi. Endilikda har bir maktab, litsey, kasb-hunar kolleji uchun yaratilgan darsliklarning so‘ngida, hatto ba‘zan har bir bo‘lim oxirida lug‘atlarga ko‘zimiz tushadi. Bu lug‘atlar tabiiy ravishda ta‘limning tarkibiy qismiga aylanib bo‘lganligidan dalolat bermoqda.

Bugungi kunda nafaqat, ona tili fanidan, balki boshqa fanlardan ham umumiy (maktablar uchun, akademik litsey, kasb-hunar kolejari uchun), mavzuviy o‘quv lug‘atlariga bo‘lgan ehtiyoj oshib bormoqda. 2006-2009-yillar oralig‘ida «Yangi asr avlodi» nashriyoti tomonidan yigirmaga yaqin o‘quv lug‘atlari tuzuvchilar hisobidan nashr etildi. Ba‘zilarining ehtiyoj tufayli Xalq ta‘limi vazirligi tomonidan ma‘lum bir adadda qayta nashr qilinganligi ham yuqoridagi fikrni isbotlaydi. Jumladan, B.R.Mengliyev va B.M.Bahriddinovalarning «O‘zbek tilining so‘z tarkibi o‘quv lug‘ati» (2007-2009), O.Shukurov, B.Boymatovalarning «O‘zbek tilining ma‘nodosh so‘zlar o‘quv lug‘ati» (2007-2009), B.R.Mengliyev, B.M.Bahriddinova va O‘.Xoliyorovlarning «O‘zbek tilining so‘z yasaliishi o‘quv lug‘ati» (2008), U.To‘rayeva va D.Shodmonovalarning «O‘zbek tilining zid ma‘noli so‘zlar o‘quv lug‘ati» (2007-2009), I.Islomov va Sh.Bobojonovlarning «O‘zbek tilining so‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘ati» (2007-2009), Y.Xamrayevaning «O‘zbek tilining o‘zlashma so‘zlar o‘quv lug‘ati» (2007-2009), B.Mengliyev va M.Xudoyberdiyevlarning «O‘zbek tili iborolari o‘quv lug‘ati» (2007-2009), T.Nafasov va V.Nafasovalarning «O‘zbek tilining o‘quv toponimik lug‘ati» (2007), X.Suvonova va G.Turdiyevlarning «O‘zbek tilining shakldosh so‘zlar o‘quv lug‘ati» (2007-2009), X.Norxo‘jayevaning «O‘zbek tilining eskirgan so‘zlar o‘quv lug‘ati» (2006), T.Nafasov va V.Nafasovalarning «O‘zbek tilining talaffuzdosh so‘zlar o‘quv lug‘ati» (2008), mualliflar jamoasi tomonidan yaratilgan «Ona tili.

Qomus» (2009) kitoblari dastlabki tajribalar sifatida yuzaga keldi. Biroq tilshunosligimizda o'quv lug'atchiligi sohasi yetarli darajada shakllanmaganligi, qolaversa, lug'atlarni nashr qilish bilan bog'liq moliyalashtirish tizimi yaratilmaganligi sababli mazkur lug'atlarni zamonaviy lug'atlar darajasida deb bo'lmaydi. Ular takomillashgan yangi o'quv lug'atlari uchun so'zliklar vazifasini bajara oladi, xolos.

O'zbek o'quv lug'atchiligining keyingi taraqqiyoti quyidagi muammolar yechimi bilan bog'liq:

- 1) o'zbek leksikografiyasi negizida o'quv lug'atchiligi tarmog'ini tashkil qilish;
- 2) o'quv lug'atchiligining nazariy va amaliy masalalari bilan shug'ullanadigan Doimiy anjuman tashkil etish;
- 3) o'quv lug'atlarining lingvistik va pedagogik asoslarini yaratish;
- 4) o'quv lug'atlarini tuzish tamoyillarini ishlab chiqish;
- 5) o'quv lug'atlarini tuzish nazariyasi va amaliyoti bilan shug'ullanuvchi markaz tashkil qilish va ular uchun mablag' ajratish;
- 6) lug'atlarni nashr qilishni moliyalashtirish;
- 7) yaratilgan lug'atlarni ta'limning to'laqonli yordamchi vositasiga aylantirish, ona tili bo'yicha dastur va darsliklar mundarijasini shu maqsadda qayta ishlab chiqish, o'quvchining lug'atlar bilan ishlash ko'nikma va malakasini shakllantirish, har bir lug'at uchun uning ish uslubi bilan tanishtiradigan ilmiy-metodik ko'rsatmalarni ishlab chiqish;
- 8) o'quv lug'atlarining elektron versiyalarini yaratishni yo'lga qo'yish.

Bu muammolarning yechimi ona tili ta'limidagi katta bo'shliqning bartaraf etilishiga olib keladi. O'ylaymizki, farzandlarimizning kuchli, bilimli, dono, yuksak ma'naviyatli, mustaqil tafakkur sohiblari bo'lib voyaga yetishiga to'squinlik qilayotgan mazkur muammolar va ularning yechimiga daxldor soha mutasaddilari, mutaxassislar, ta'lim fidoyilari bizning fikrlarimizga befarq munosabatda bo'lishmaydi, degan umiddamiz.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Ijtimoiy buyurtma deganda nimani tushunasiz?
2. Lug‘atlarga bo‘lgan talab va ehtiyoj nimalarda aks etadi?
3. O‘quv lug‘atchilgi tarixi haqida so‘zlab bering.
4. O‘quv lug‘atchiligi rus va Yevropa tilshunosligining faol tarmog‘i ekanligini misollar orqali izohlab bering.
5. O‘zbekistonda o‘quv lug‘atchiligining ahvoli haqida nima deya olasiz?
6. Lug‘atlar ta’limning zaruriy vositasi ekanligi nimalarda namoyon bo‘ladi?
7. O‘zbek o‘quv lug‘atchiligining keyingi taraqqiyoti qaysi muammolar yechimi bilan bog‘liq?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. Пособие / Дубичинский В.В. – М. : Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977.
3. Шимчук Э.Г. Русская лексикография: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 336 с.
4. Хасанов Б. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои: Автореф. дисс. ... д-ра, филол. наук. – Ташкент, 1989.
5. Михайлов Г. Опыт лексикографического исследования узбекско-русских словарей, изданных в советский период: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1960.
6. Умаров Э. Янги топилган Навоий асарлари луғати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1991. – № 4.
7. Нормаматов С.Э. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни: филол. фан докт. диссер. автореф. – Тошкент, 2019. – 69 б.
8. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1-4. – Тошкент: Фан, 1983-1985.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.

10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 2-жилд. — Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 3-жилд. — Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 4-жилд. — Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000-2006.

FOR AUTHOR USE ONLY

UNIVERSAL LUG‘AT. LEKSIKOGRAFIK PARAMETRIZATSIYA

REJA:

1. Lug‘at so‘zligi.
2. Bosh so‘z.
3. Lug‘at maqolasi.
4. Izoh, definitsiya, tarjima ekvivalenti.
5. Til materialining sistemaliligi.
6. Me‘yoriy va nome‘yoriy til birliklari.
7. Lug‘at materialini berish tartibi.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: leksikografiya, lug‘at material, ko‘p ma’noli leksemalar, lingvistik birliklar, leksikografik tavsif, etimologik tavsif, qomusiy lug‘at, leksikografik parametrlash, leksikografik parametrlar, nazariy va amaliy leksikografiya.

Til birliklarining lug‘at tavsifi tamoyillari ilmiy-analitik harakatlar mezonlari, leksikograflarning ishi asos bo‘lgan metodologik asoslardir. Nazariy va amaliy leksikografiya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, farqlovchi belgilar va turli xil yondashuvlar asosida bunday mezonlarni turiga qarab ajratish mumkin, ammo miqdor yetarli. Lug‘atlarni o‘rganish uchun leksikografiyaning beshta asosiy prinsipini ajratib ko‘rsatish mumkin.

I. Leksikografik asarlarning o‘rganilishi

Har qanday lug‘at muayyan lug‘at materialini tavsiflashda mavjud leksikografik an‘analarga asoslanadi. Bundan tashqari, turli sabablarga ko‘ra ijodkorlarning asl niyatini qondirmaydigan, keyinchalik boshqa lug‘atlarni yaratishda foydali manba bo‘lib xizmat qiladigan lug‘at kamdan-kam uchraydi.

II. Lug‘atlarni yaratishda subyektiv omilning muhim roli

«Ko‘rinib turibdiki, individualistik omilni leksikografiyadan butunlay chiqarib tashlash mumkin emas. Vebster, Littre, Larousse, Dal, Sherba, Ojegov va boshqa ko‘plab mamlakatlardan chiqqan taniqli leksikograflarning iste’dodi, xususan, ular tomonidan yaratilgan lug‘atlarda ularning shaxsiy ijodkorligi, yangicha uslubi,

uslubning o'ziga xos individualligi yaqqol aks etgan», – deb hisoblaydi A.P.Denisov. Masalan, ko'p ma'noli leksemalarning lug'at tarkibiga kiritilishida ma'nolarni yetkazib berish jarayonida subyektiv omil muhim hisoblanadi. Faqat leksikografina qaror qabul qilishi mumkin: tarixiy usul ma'nolarning joylashuvi, ma'nolar rivojlanishining etimologik tavsifiga asoslanadi va zamonaviy, eng ko'p ishlatiladigan ma'nolar semantik tarkibida oxirgi bo'ladi; yoki ma'lum bir so'z ma'nosining dolzarbligini zamonaviy tushunishga asoslangan empirik usulga tayanadi (bu, albatta, har bir tilshunos va hatto oddiy til tashuvchisi o'z nuqtayi nazariday ko'radi).

III. Kuchli pragmatizm bilan shartlilik

Har bir lug'at tillarning o'ziga xos xususiyatlariga, ushbu leksikografik asarlarning ma'lum bir vaqtdagi ehtiyojiga, ba'zida esa faqat utilitar mulohazalaridan kelib chiqqan holda yaratishga qaratilgan.

Buyuk leksikograflardan biri Samuel Jonsonning so'zlariga ko'ra, leksikografiyada sof fan hayot muammolarini hal qilish uchun juda oqilchidir. Lug'atlar foydalilik darajasiga ko'ra baholanadi. Agar lug'at ma'lum bir o'quvchiga biror narsani o'rgata olmasa, demak, nozik tanqidchilarning so'z boyligi mahorati yetarli emas. Agar mexanizm muhandisni o'zining dizayni nozikligi bilan quvontirsa-yu, lekin uni qo'llash uchun shunchalik katta bilimlarni talab qilsa, bu oddiy ishchi uchun umuman foydasizdir.

IV. Lug'atni tanlash va taqdim etishdagi me'yoriylik

Lug'atning me'yoriy-uslubiy vazifalaridan kelib chiqqan holda, so'zdan foydalanishning turli sohalarida keng tarqalgan vositalar uchun ham, nutqning me'yoriy bo'lmagan vositalariga chuqur kirishga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Lug'at har bir davrda adabiy til normasini ishlab chiqish bilan bevosita bog'liqligini unutmasligimiz kerak.

«Ba'zi olimlar me'yoriy lug'at ilmiy bo'lishi mumkin emas, deb hisoblashadi va tavsiflovchi kishiga, me'yoriy lug'atga qarshi turishadi. Bu tushunmovchilik: yaxshi me'yoriy lug'at me'yorlarni ishlab chiqmaydi, balki tilda mavjud bo'lgan narsani tavsiflaydi va hech qanday holatda bu ikkinchisini buzmasligi kerak.

Ehtimol, ba’zida me’yorni his qilish qiyin bo’lishi mumkin, ammo bu tadqiqotchining omadsizligi masalaning prinsipial tomoniga hech qanday aloqasi yo’q», – deb yozgan edi Shcherba.

Shuni yodda tutish kerakki, tilning boyligi birinchi navbatda uning nafaqat neytral, balki uslubiy belgilanmagan vositalardan iborat ekanligidadir. Dialektik jihatdan tushunilgan me’yoriylik prinsipi u yoki bu jihatdan, funksional jihatdan cheklangan turli xil elementlarni chiqarib tashlashga olib kelmasligi kerak.

Ojegov fikricha, tilshunos nafaqat tilni rivojlantirish yo’llaridan xabardor, balki o’zi ham ijtimoiy til tashuvchisidir. Shuning uchun u nafaqat til faktlarini ro’yxatdan o’tkazadi va tushuntiradi, balki til jamoatchiligining ziyrak a’zosi sifatida o’zi me’yorlarning ishlab chiqaruvchisi bo’ladi. Shu sababli, me’yoriy lug’at yaratuvchisi bo’lgan tilshunos uchun davrning lingvistik ruhiga kirib borish juda muhimdir.

Hatto F.de Sossyur, undan keyin E.Kokeriou va ularning izdoshlari me’yor nutqning tirik elementi bilan tilning qat’iy belgilangan tizimli qonuniyatlari o’rtasida oraliq o’rinni egallashini ta’kidladilar. Shuning uchun so’zlardan foydalanishning zamonaviy (hozirgi) me’yorlarini ko’rsatish uchun ishlab chiqilgan me’yoriy lug’at leksikani bus-butun aks ettirishi kerak. Aslida, me’yoriy lug’atlarning klassik ko’rinishi to’liq mavjud emas, ya’ni til va tilshunoslik – til haqidagi fanlarning rivojlanish dialektikasiga to’liq mos keladi.

V. Leksikografik asarlarning nazariy va amaliy ko’p qirraliligi

Tilning lug’aviy tarkibini ilmiy tahlil qilishda ushbu hodisani boshqa shaklda, boshqa nuqtayi nazardan tasavvur qiladigan ba’zi jihatlar doimo e’tibordan chetda qoladi. Lingvistik birliklar leksikografik tavsifining falsafiy dialektik nisbiyligi lug’at asarlari ko’pligini taxmin qilishga olib keladi.

2. Qomusiy lug’at

Leksikografiya nazariyasining idealligi universal lug’atdir. Ko’pgina tilshunoslar nutq elementini, barcha toifadagi leksik birliklarning hamma xususiyatlarini aniq aks ettira oladigan ideal ilmiy lug’atni orzu qiladilar, ammo universal lug’at muammosining yechimi bormi? Har qanday lug’at faqat muayyan

muammolarni hal qilishga qodir, ammo integral leksikografik savollar, ehtimol, har xil turdagi murakkab lugʻatlarni va tavsiflangan lingvistik birliklarni toʻldirishni toʻliq hal qilishi mumkin. Biroq, murakkab soʻz birikmalari ham cheklangan, ular birgalikda bir nechta vazifalarni bajaradilar, ammo barchasini emas. Shunga qaramay, leksikografiya nazariyasi uchun maksimal leksik tizim konsepsiyasi va maksimal leksik tizim oʻrnatilgan universal lugʻat tushunchasi zarur.

Bunday lugʻatdan foydalangan holda siz muayyan tilda har qanday holatda ham muloqot qilishingiz, ushbu tilning istalgan soʻzlashuvchisi bilan har qanday mavzuda suhbatlashishingiz mumkin. Bu ongli idealizatsiya, leksikografiyaning nazariy dunyosi ekanligini anglash oson.

Qomusiy lugʻat tuzuvchilar ongida leksikografik ideal sifatida mavjud boʻlishi kerak. Bu faqat mavhumlikda erishish mumkin boʻlgan maqsaddir. Shu munosabat bilan P.N.Denisov eng yaxshi (oʻz janrlari ichida) lugʻatlarda ishlab chiqilgan sxemalarini oʻziga xos «kanonizatsiyasi» (standart sifatida tan olinishi) masalasini koʻtarishni taklif qiladi. Bunday holda, ideal universal lugʻat yozuvida kamida quyidagi tarkibiy qismlar boʻlishi kerak: 1) bosh soʻz; 2) uning rasmiy xususiyatlari – grammatik, orfoepik, imloviy va boshqalar; 3) uning semantizatsiyasi; 4) bosh soʻzning u yoki bu rasmiy yo semantik xususiyatlarini aks ettiruvchi matnlardan koʻchirmalar; 5) tilning leksik tizimidagi bosh soʻz «qoʻshnilari»ning turli xil koʻrsatkichlari, til semantik makonining oʻqlari; 6) turli xil belgilar va maqsadlar uchun havolalar hamda boshqa maʼlumotnomalar.

Shuni ham taʼkidlash kerakki, lugʻatning universalizatsiyasi nafaqat lingvistik jihatdan boʻlishi mumkin, balki u izohli va ensiklopedik kabi har xil turdagi lugʻatlarning kombinatsiyasidan ham iborat boʻlishi mumkin.

Mening fikrimcha, leksikografik kompleks tavsifini qondiradigan, hamma uchun moʻljallangan lugʻat loyihasini amalga oshirish hali ham imkonsiz. Hech kimga hamma uchun moʻljallangan leksikografik kompleks tavsif kerak boʻlmaydi. Ehtimol, bu maqsadga erishish uchun amalga oshirilishi mumkin boʻlgan yagona yoʻl – baʼzi bir leksikografik universallarni – har qanday turdagi lugʻatning universal tarkibiy qismlarini ajratib koʻrsatishdir:

- 1) lugʻat (lugʻatning chap qismi deb ataladigan);
- 2) sarlavha birligi;
- 3) talqin, taʼrif, tarjima ekvivalenti va boshqalar (lugʻatning oʻng tomoni deb ataladigan);
- 4) lugʻatda tasvirlangan til materialining izchilligi;
- 5) til birliklarining meʼyoriyligi / ruxsat etilgan meʼyorga xilofligi;
- 6) lugʻat materialini taqdim etishning maʼlum tartibi (alfavit, teskari, ideografik va boshqalar).

3. Leksikografik parametrlash

Qomusiy lugʻat yaratish maqsadi, odatda, leksikografiya fanida markazlashgan chiziqqa xos xususiyat sifatida qaraladi. Boshqa tomondan, markazdan qochirma chiziq bir parametrlil lugʻatlarning tuzilishi bilan bogʻliq.

Leksikografik parametrlash deganda zamonaviy til fanining lugʻat shaklida turli xil va eng ideal – lingvistik tadqiqotlar natijalarining barchasini taqdim etish istagi tushuniladi. Lingvistik tavsiflar aniqlanadi.

Leksikografik parametrlar eng umumiy shaklda tilning u yoki bu tarkibiy elementi yoki funksional hodisasini va ularning ekstralingvistik yozishmalarini leksikografik talqin qilish usuli sifatida taqdim etilishi mumkin. Y.N.Karaulov leksikografik parametrlarda «til tuzilishi haqida maʼlum bir kvant maʼlumotni koʻradi, bu oʻta ogʻir holatda foydalanuvchini mustaqil qiziqtirishi mumkin, ammo qoida tariqasida, boshqa kvantlar (parametrlar) bilan birgalikda paydo boʻladi va lugʻatlarda oʻziga xos ifoda topadi, boshqacha qilib aytganda, bu tilning tuzilish xususiyatlarini aks ettiruvchi maxsus lugʻatdir».

Leksikografik parametrlar eng umumiy shaklda tilning u yoki bu tarkibiy elementi yoki funksional hodisasini va ularning ekstralingvistik yozishmalarini leksikografik talqin qilish usuli sifatida taqdim etilishi mumkin.

Y.N.Karaulov leksikografik parametrlar «foydalanuvchi uchun oʻta mustaqil qiziqish uygʻotishi mumkin boʻlgan, lekin qoida tariqasida boshqa kvantlar (parametrlar) bilan birgalikda paydo boʻladigan va lugʻatlarda oʻziga xos tarzda ifodalanadigan til strukturasining leksikografik parametrlarda maʼlum bir kvantni

ko'radi; boshqacha qilib aytganda, bu tilning tuzilish xususiyatlarini aks ettiruvchi maxsus lug'at hisoblanadi».

Lug'atda lingvistik birliklarni ta'riflashning muayyan o'lehovli usulini o'zida aks ettiruvchi leksikografik parametrlar muammosi leksikografik universallar masalasi bilan bevosita bog'liq.

Lug'at parametrlarini nazariy (yoki konseptual) va empirik (yoki pragmatik) deb ajratish maqsadga muvofiq va uslubiy jihatdan oqlangan ko'rinadi.

Lug'atning tipologik xususiyatlari va uning lug'at tizimidagi o'rni nazariy parametrlar, obyekt tavsiflari empirik parametrlarni aks ettiradi. Empirik parametrlar (adresat, matnlarning xronologik asoslari, lug'atni asoslash, empirik bazani standartlashtirish, manbalar, tuzilish, semantik ma'lumot miqdori, funksional va stilistik malakalar, illyustratsiya tamoyillari va boshqalar) ular nazariy parametrlarni amalga oshiradilar, ular lug'atning matnini aniqlaydi va shakllantiradi – uning asosiy mazmunini tashkil etadi. Leksikografik parametrlarning eng to'liq ro'yxati birinchi marta Y.N.Karaulovning «Zamonaviy leksikografik amaliyotda bir tendensiya to'g'risida»gi maqolasida keltirilgan. Masalan, til(lar), lug'atga kirish, xronologik parametr, miqdoriy, orfografik, so'z uzunligi, urg'u, son, fe'l turi, o'timlilik, tushlash, vaqt, so'zning morfologik bo'linishi, hosila parametri leksikografik parametrlar sifatida ajralib turadi: 1986-yilda S.V.Grinev «Terminologik leksikografiyaga kirish» kitobida areal, sintagmatik, illyustrativ, stilistik parametrlari, sinonimik, assotsiativ, bibliografik va boshqalar makro va mikrostruktura nuqtayi nazaridan terminologik lug'at parametrlari haqida keltirilgan. Keyinchalik leksikografik asarlarning mikro va makrostrukturasi haqida to'xtalib o'tamiz. Darhaqiqat, lug'at tili – ularni ifodalaydigan tushunchalar va atamalar tizimi masalalari bo'lib, ular yordamida lug'at, uning tuzilishi va mazmuni tasvirlangan va tahlil qilingan.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Leksikografiyaning asosiy tamoyillariga nimalar kiradi?
2. Lug'atni tanlash va taqdim etishdagi me'yoriylik nimalarda aks etadi?
3. Qomusiy lug'atlar haqida ma'lumot bering.

4. Leksikografik parametrlash nima?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. Пособие / Дубичинский В.В. – М. : Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977.
3. Шимчук Э.Г. Русская лексикография: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 336 с.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. Ахманова О.С. Некоторые проблемы современной лексикографии // РЯЗР. 1972. № 1.
5. Хасанов Б. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – Ташкент, 1989.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
7. Ўзбек тилининг имло луғати. (Тузувчилар: Э.А.Бегматов, А.П.Мадвалиев; Н.Маҳмудов таҳрири остида). – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 520 б.

O'QUV LUG'ATCHILIGI

REJA:

1. O'quv lug'atchiligi tadqiq manbayi.
2. Lingvosentrik lug'at.
3. Ona tili o'quv lug'atchiligi.
4. Xorijiy til o'quv lug'atchiligi.
5. Elektron o'quv lug'atchiligi.
6. Aktiv va passiv lug'at.
7. O'quv lug'atlari uchun material tanlash prinsiplari.
8. O'quv lug'atchiligi – leksik minimum.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: o'quv leksikografiyasi, til o'qitish, leksikografik modellashtirish, ikki tilli lug'at, ta'lim maqsadlari, lisoniy birliklar, tavsif, tasnif, semantik kategoriyalar, koordinata, chastota, grammatik, imloviy, sintaktik xususiyatlar, etimologiya, paradigmatic va sintagmatic bog'lanishlar, lingvosentrik lug'atlar, faol va passiv lug'atlar, potensial lug'at.

So'nggi paytlarda o'quv leksikografiyasi keng rivojlangan bo'lib, uning mazmuni leksikaning nazariy va amaliy jihatlari tavsifi hisoblanadi. Til o'qitish amaliyotida zarur bo'lgan ma'lumotlarni leksikografik modellashtirish so'z ma'nosining mag'zini ochib berishga yordam beradigan uslubiy miqdorni (imkoniyatni) oshiradi. Masalan, S.I.Ojegov va N.Y.Shvedovanning «Rus tilining izohli lug'ati»ning 1997-yildagi 4-nashriga kiritilgan 80000 so'z va frazeologik iboralarni talabaga o'rgatish mumkinmi? O'qituvchi va o'quvchi qanday qilib bunday katta hajmdagi materialni o'zlashtirishi mumkin?

«Leksikani o'rgatib bo'lmaydi», – deydi amerikalik tilshunos V.M.Rivers. N.Y.Shvedova esa shunday ta'kidlaydi: «... lug'atdan til o'rganish mumkin emas». Biroq bugungi kunda ta'lim leksikografiyasining qonuniyligi va zarurligi haqidagi munozaralar asta-sekin susayib bormoqda. N.Y.Shvedovanning aytishicha, «o'quvchi allaqachon tilni o'rgangan yoki o'rganayotgan bo'lsa, lug'atga murojaat qiladi», bu faqat qisman to'g'ri deb hisoblanishi mumkin; o'quv leksikografiyasi

nuqtayi nazaridan bu gap mutlaqo asossiz. Zotan, 1950-yillarning boshlaridayoq S.I.Ojegov lug'atlarning haqiqiy so'z boyligini ozmi-ko'pmi to'liqligini ochib beradigan o'rta va qisqa turlarini (rus tilining uchta asosiy me'yoriy lug'atlaridan) ajratib ko'rsatgan, faol va passiv (L.V.Sherbaning tushunishicha), tilning so'z boyligini minimallashtirish va ilmiy tushunish va asoslash uchun yaratdi.

Hozirgi vaqtda lug'atshunoslar uchun leksikografiyaning eng muhim muammolaridan biri tilni o'rganish uchun so'zning lug'aviy tavsifi zarurligidir. «Ikki tilli lug'at so'zlarning ekvivalentini beradi, lekin kamdan-kam hollarda men tushunmaydigan matnlarning tarjimalarini taqdim etadi. Bir tilli lug'at menga oddiy javoblar berish o'rniga yangi muammolarni keltirib chiqarmoqda: lug'at matni (ta'riflar, illyustratsiyalar) ko'pincha men tarjima qilmoqchi bo'lgan matn kabi tushunarsizdir», – deb yozgan edi Hausman. Ushbu so'zlar lug'atning sarlavha birliklarini tavsiflash, uning sintagmatik bog'lanishlari, grammatik, uslubiy, sintaktik va boshqa ko'plab jihatlariga uslubiy yondashish zarurligini isbotlamaydimi? Bundan tashqari, tilni o'rganish ta'lim maqsadlariga mos keladigan lisoniy birliklarni tavsiflash uchun boshqacha tartibni talab qiladi.

Suprin quyidagicha fikr bildirgan: «Lug'at o'rgatishi mumkinmi? Ehtimol, mumkin. Albatta, lug'at mashqlar to'plami emas, shuning uchun undan ko'nikmalarni rivojlantirish va mustahkamlash uchun xizmat qilishini talab qilish noo'rin. Avvalo, lug'at, ehtimol, ko'nikmalarni emas, balki ma'lumotlarni o'rgatishi mumkin».

O'quv lug'atidagi eng muhim narsalarni, uning til o'rganishga yo'naltirilganligini uslubiy talablar belgilaydi. Shu bilan birga, o'quv lug'ati – nafaqat leksikografik, balki didaktik asar. Ona tili va chet tillarini o'qitish metodikasi ularning leksikografik tavsifiga muhtojdir.

O'quv leksikografiyasini o'rganish sohasi uchta koordinatali: lingvistik, psixologik va sotsiologik tizimga ega bo'lgan uch o'lchovli makon sifatida ifodalanishi mumkin. Koordinatalarning lingvistik tizimi til leksik tizimining turli jihatlarini, guruhlarini va so'zlar turkumini hamda ularni birlashtirgan rasmiy belgilar va semantik kategoriyalarini tahlil qilish natijasida o'rnatiladi va takomillashtiriladi.

Koordinatalar psixologik tizimining lingvistika bilan bogʻliqligi shundaki, lugʻat tavsifining obyekti – inson tili, bu esa uning psixologik xususiyatlarini oʻz ichiga oladi. Sotsiologik koordinatalar tizimi lugʻatning barcha lingvistik va psixologik muammolarini hal qilishni talab qiladi.

Aynan shu uchun oʻquv leksikografiyasi tilni inson muloqotidagi eng muhim vosita, maʼlum bir milliy madaniyatning koʻzgusi, maʼlum bir jamiyatdagi aniq ijtimoiy-sotsial guruhning nazariy fikrlash va badiiy ijod qilish quroli, badiiy anʼanalari sifatida taʼriflaydi. Lisoniy birliklarni leksikografik tavsiflashga yondashuv va yoʻnalishiga koʻra oʻquv lugʻatlari antroposentrik qoʻllanma deb tasniflanishi lozim.

Lingvosentrik lugʻatlar – bu til lugʻatlari. Ularning asosiy vazifasi – mavjud lisoniy asoslarni qayd etish, tavsiflash va baholashdir. Antroposentrik lugʻatlar – bu «inson uchun» lugʻatlardir. Ularning asosiy vazifasi – insonga, birinchidan, ongning atributi sifatida tilni shakllantirishda, ikkinchidan, ushbu tildan samarali foydalanishda yordam berishdir.

Shu munosabat bilan antroposentrik yondashuvning ikki tomonini taʼkidlash mumkin:

- insonning soʻz boyligi (inson til tashuvchisi sifatida);
- lugʻatdagi shaxs (lugʻatda insonning obyektivlik darajasining koʻrsatilishi).

Bu jihatlar hali ham tekshirilishni kutmoqda. Har bir alohida leksikografik asarda bu muammolar koʻproq yoki kamroq detal va toʻliqlik bilan tasvirlanadi.

Bir tomondan, oʻquv lugʻatlarida har qanday oʻqituvchi darsga tayyorgarligi davomida turli manba va lugʻatlardan topib oladiganidan koʻra koʻproq maʼlumotlar mavjud. Oʻquv lugʻatining afzalligi shundaki, u oʻrganish uchun zarur boʻlgan maʼlumotlarni jamlangan holda oʻz ichiga oladi. Oʻquv lugʻatlarining antroposentrik yoʻnaltirilganligi ularning samaradorligi, avvalo, oʻqituvchining til oʻrgatish darslarida ulardan qanchalik toʻliq va mohirona foydalanishiga bogʻliq ekanligi bilan ham tasdiqlanadi.

Muhokama qilinayotgan muammolarga antropologik yondashuv (ya'ni, yaratilgan leksikografik asarlardan foydalanadigan kishiga yo'naltirish) asosida o'quv leksikografiyasi quyidagi leksikografik asarlarning tipologiyasini asosli ravishda o'z ichiga oladi:

1. Til o'rganuvchilar uchun lug'atlar:

* til egalarining o'rganishi uchun (ona tilining o'quv leksikografiyasi);

* chet ellik o'quvchilarning o'rganishi uchun (ona tili bo'lmagan o'quv leksikografiyasi).

2. Til o'rgatuvchilar (o'qituvchilar) uchun lug'atlar ham o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi:

* til egalarini o'qitish uchun;

* chet ellik talabalarni o'qitish uchun.

Didaktikaning zamonaviy til o'qitishning kompyuterlashtirilgan metodi – elektron o'quv leksikografiyasi – tanlangan tillarni (ham ona tili leksikografiyasi, ham o'zga til leksikografiyasi) ham o'z ichiga oladi.

O'qituvchining lug'ati (til o'rgatuvchilar uchun lug'at) nafaqat lingvistik xarakterda, balki o'quvchilarning til o'zlashtirishlari bilan bog'liq uslubiy, madaniy, psixologik va sotsiolingvistik xarakterda ham ma'lumot berishi kerak. Bunday leksikografik ishda sarlavha birligining chastotasi, uning grammatik, imloviy, sintaktik va boshqa xususiyatlari, etimologiyasi, paradigmatic va sintagmatic bog'lanishlari, ona tili va chet tillari til birliklarining o'zaro bog'liqligini ham o'z ichiga oladi.

Bundan tashqari, faol va passiv lug'atlar kabi tushunchalarni farqlash kerak. Nutq faoliyatining turini hisobga olgan holda, V.V.Morkovkin lug'atlarning uch turini ajratib ko'rsatadi:

1) passiv lug'atlar – matnni tanib olish va tushunish uchun;

2) faol turi – gapirish va matnlar ishlab chiqish uchun;

3) passiv-faol lug'atlar.

Bu tiplardan biriga mansublik lug'at tuzilishida ham, lug'at yozuvidagi ma'lumotlarning hajmi, xarakteri va tashkil etilishida ham o'z aksini topadi.

Passiv soʻz turkumining mohiyatini tushunishda oʻquvchining potensial lugʻati tushunchasi yotadi.

Potensial lugʻat – oʻquvchilarning aniq soʻz birikmalariga kiritilmagan leksik birliklarning maʼlum majmui. Bular oʻquvchiga nomaʼlum, notanish soʻzlar, yaʼni oʻquvchining chet tili tajribasida hali uchramagan soʻzlar. Biroq potensial lugʻat soʻzlarini oʻquvchilar idrok qilish jarayonida (oʻqish yoki tinglashda) mustaqil ravishda tushunishlari mumkin.

Potensial lugʻat soʻzlarining maʼnosini tushunish ichki tartibdagi til qoliplariga, oʻquvchining oldingi umumiy til tajribasiga, chet tilini oʻqitish jarayonida olingan maxsus ishlab chiqilgan malakalarga asoslanadi.

Potensial lugʻat – bu maʼlum bir kategoriya (murakkab va qoʻshma soʻzlar, polisemantik soʻzlar, xorijiy va ona tilimizdagi soʻzlar) soʻzlari boʻlib, ular soʻz maʼnosini kontekstdan tashqarida ham tushunish imkonini beradi, yaʼni soʻzning maʼnosiga semantik jihatdan neytral taʼsir koʻrsatish yoki baʼzi hollarda maʼnoni ochish, ilgari nomaʼlum boʻlgan soʻzni tushunishga minimal kontekst sabab boʻlishi mumkin.

Potensial lugʻat tarkibidagi soʻzlarni tushunishni aniqlaydigan lingvistik omillar: aniq semantik va soʻz yasalishi hodisasi, hosil boʻlgan soʻzlarning muntazam ravishda takrorlanadigan va shaffof hosilaviy tuzilishi, baynalmilal soʻzlarning ona tilida va oʻrganiladigan tilda mos tushadigan maʼnolari, oʻquvchiga avvaldan maʼlum boʻlgan polisemantik soʻzlarning bir-biriga mos keladigan maʼnolari, soʻzlarning ona tili va chet tillaridagi tarixiy shartli ildiz umumiyligi kabilardir.

Oʻquv leksikografiyasi faqat oʻquv (oʻrgatuvchi) lugʻatlarni yaratish bilan emas, oʻquv lingvostatistikasini tuzish, leksika boʻyicha darsliklar yaratish, darslikning lugʻatlarida taqdimot ishi va boshqalar bilan shugʻullanadi.

Oʻquv leksikografiyasining umumiy tamoyillari, uning asosiy jihatlari va tushunchalarini ixcham shaklda yoritishga harakat qilamiz.

1. Oʻquv lugʻatlarining eng muhim tamoyillaridan biri ularning oʻquv bosqichiga, oʻquvchi bilim darajasi, yoshi va psixologik xususiyatlariga toʻla mos kelishidir.

Novikov fikricha, «Ma'lum bir lug'atni yomon deganda, har doim ham haqiqatga to'g'ri kelavermaydi: u shunchaki noto'g'ri murojaat qilingan odamning qo'liga tushadi». L.V.Shcherba haqli ravishda qayd etdi: «Har bir qisqacha lug'at jiddiy odamlarni g'azablantiradi, chunki har doim lug'atga muhtoj bo'lganda, ular yetarlicha emas». O'quv lug'ati aniq, ilmiy jihatdan belgilangan manzilga ega bo'lgandagina zarur.

2. Yaxshi o'quv lug'ati o'rganilayotgan materialni bosqichma-bosqich va izchil murakkablashtirishning didaktik prinsipidan ham foydalanishga harakat qiladi.

3. Zamonaviy o'quv leksikografiyasining ideal yutug'i bir qator o'zaro bog'liq lug'atlar – o'quv leksikografik asarlar tizimi (majmuasi)ni yaratish, til birliklari qiyinchiliklarini asta-sekin o'rganish bilan bog'liqdir. Metodik jihatdan asoslab berilgan o'quv lug'atining eng muhim tamoyillardan biri uni o'qitish bosqichiga to'la mos kelishi, ta'lim berishda til muhitining mavjudligi/yo'qligi, o'quvchi bilim darajasi, yoshi, psixologik xususiyatlarining e'tiborga olinishi hisoblanadi.

Ikki xil, ammo bir-birini to'ldiruvchi ta'riflarda keltirilgan lug'at tizimi, leksikografiyaning janr va xarakterida turlicha va yoki bir xil bo'lgan, ma'lum bir (shu jumladan) til birliklarining ko'p aspektli tavsifini ta'minlovchi lug'atlar majmui sifatida ta'riflanadi.

O'quv lug'atlari tizimi (seriyasi) quyidagicha hosil qilinadi:

- a) eng ko'p foydalaniladigan so'zlarning optimal ro'yxati – leksik birliklarning o'ziga xos va umumiy chastotasiga yo'naltirilganligi;
- b) lingvistik va uslubiy so'rovlar ro'yxati bilan bevosita bog'liq bo'lgan uslubiy maqsadga muvofiqlik – adresantga yo'naltirish.

O'quv lug'atlarining leksikografik tizimi ko'p maqsadli, istiqbolli lingvistik-uslubiy dastur bo'lib, ko'pgina ilmiy muassasalar, lug'at kollektivlari va ehtimol, milliy miqyosdagi muayyan loyihalar uchun mo'ljallangan.

Amerikalik pedagog va psixolog E.L.Torndayk leksikografik tizim deganda, ta'limning turli bosqichlariga qaratilgan, bir xil yoki turli lug'atlar majmuasini nazarda tutadi.

4. Shuni unutmashimiz kerakki, katta lingvodidaktik lugʻatlar tizimining har bir oʻziga xos leksikografik mahsuli oʻzi bir majmuadir. Oʻquv lugʻatida bayon etilgan til birligining oʻziga xos xususiyatlarini yagona tarzda taqdim etish talab etiladi. Faqat majmuada, lugʻat tavsifining modelida metodist-leksikograf oʻz oldiga qoʻygan zarur didaktik vazifalarga erishishi mumkin. Masalan:

a) taʼriflar iloji boricha sodda, tushunarli tilda ham sintagmatik, ham semantik darajada taqdim etilishi lozim.

b) til birliklari leksikografiyasining iyerarxik strukturasi afzal: sarlavha birliklari hukmron boʻlgan bir xil lugʻat yozuvida yoʻldosh soʻzlar yoki barqaror soʻz birikmalari mavjudligini bildiradi, unda soʻz birikmasi va frazeologiyani tasvirlashning ideografik tartiblari mavjud.

d) oʻquv lugʻatida bayon etilgan til birligining paradigmatic munosabatlarini ham keltirish maqsadga muvofiqdir: sinonimik, antonimik, omonimik, giperonimik (jinsga xos) va boshqalar. Sintagmatik munosabatlar, til leksik birliklarining mosligi lugʻatlari, ayniqsa, dolzarbdir.

e) umumiy ilmiy lugʻatdan farqli ravishda lugʻat maqolasining matn materiali qoʻshimcha lingvistik va ekstralingvistik (didaktik, madaniy va boshqalar) axborotga egaligi.

f) oʻquv lugʻati soʻz boyligining uslubiy xilma-xilligini qatʼiy belgilangan leksikograf-metodist tavsifisiz amalga oshirib boʻlmaydi. Shuni unutmashlik kerakki, oʻquvchi vazifalaridan biri – jonli faol tilni uning barcha soʻzlashuv, kasbiy, hududiy va boshqa xususiyatlari bilan oʻrganishdir.

g) lugʻatning har bir tasvirlangan birligi kontekstda taqdim etilishi, uning leksikografiyasi tasviriy iboralar yoki jumlar bilan qoʻllanishi (isbotlanishi) kerak.

h) metodik lingvo-madaniy samaraga erishish uchun tasviriy misollar madaniy maʼlumotlar bilan boyitilishi lozim.

i) oʻquv lugʻatiga chizmalar, fotosuratlar, diagramma va jadvallarni kiritish uni takomillashtiradi, oʻrganilgan materialni idrok etishni jonlantiradi, lugʻatning imkoniyatlari va uslubiy afzalliklarini kengaytiradi.

j) o'qituvchi sinfda ham, lug'at ustida ishlash jarayonida ham metodikada juda yuqori baholangan ta'limning o'yin jihatlarini unutmasligi kerak.

5. Ta'lim leksikografiyasining xususiyatlarini «Til – Nutq» dixotomiyasi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqishning qiziqarli tomoni shuki, tilning didaktik modellashtiruvchisi bo'lgan o'quv lug'ati keyinchalik o'quvchi bilib oladigan, muloqot vositasiga aylantirmoqchi bo'lgan jonli, faol ishlaydigan nutqni o'rgatishga yordam beradi.

Shu nuqtayi nazardan ta'lim leksikografiyasi tilning funksional jihatini ochadi va yangi istiqbolli yo'nalish – funksional leksikografiya nazariyasining o'sishiga asos bo'ladi.

6. O'quv lug'ati nutq faoliyatining barcha turlarini o'rgatishni hisobga olgan holda qurilishi lozim: o'rganilayotgan tilda ham qabul qilish, ham axborot ishlab chiqarishni hisobga olishi lozim. Reseptiv ma'noda lug'at so'zlarning ma'nosini ochib beradi, nutqda ma'lum leksik birliklardan foydalanish haqida ma'lumot beradi.

7. O'quv lug'ati uchun til birliklarini tanlash P.N.Denisov tomonidan qayd eilgan ba'zi o'ziga xos tamoyillar bilan farq qiladi. Bular normativlik, so'z boyligining qat'iy sinxronligi, individual fondga, ma'lum bir mavzular doirasiga yo'naltirilganligi va mashg'ulotlarning maqsadga muvofiqligidir. O'quv lug'atining o'ziga xos xususiyatlari til leksikasining so'z boyligini minimallashtirish, struktur va semantik xususiyatlari hamda o'quv lug'atida bayon etilgan vaqt va lug'at nomi birligidan foydalanish chastotasidir.

Minimallashtirish (leksik minimumlar), chastotalar o'quv lug'atining nisbiy xususiyatlari; ularning dolzarbligi o'qitishning aniq mavzusiga va sotsiologivistik vaziyatga bog'liq.

O'quv leksikografiya nazariyasiga, til o'qitish metodikasi nuqtayi nazaridan, ma'lum uslubiy maqsadga ega bo'lgan adabiy tilning barcha leksik strukturasini tanlab olingan so'zlar majmui, lug'atning leksik minimumi tushunchasi kiradi. V.V.Morkovkinning fikricha, leksik minimum – o'quvchilar uchun minimal chegaralar doirasida zarur bo'lgan leksik zaxirani o'z ichiga olgan leksikografik asar

boʻlib, ularga umumiy maʼnoda tarbiyaviy xarakterdagi matnlarni tushunish imkonini beradi va tilning keyingi oʻrganilishida toʻliqroq soʻz xazinasini hosil qilish uchun asos boʻlib xizmat qiladi.

Oʻquv lugʻatiga kamida til birliklari berilgan va nutq faoliyatining muayyan turlariga xos leksik qiyinchiliklarni kamaytirish va oldini olishga qaratilgan, ularning semantikasiga xizmat qiladigan shaklda tasvirlangan darslik sifatida ham qaralishi mumkin va unda lugʻat maqolalari va umuman til oʻrgatishning maxsus tashkil etilgan birliklari tizimli ravishda taqdim etiladi.

Faol (aktiv) va nafaol (passiv) leksikani oʻqitish metodikasiga tabaqalashtirilgan yondashuv turli xil leksikografik tavsifni talab qiladi. Birinchi holda lugʻatda soʻz hosil qilish, ikkinchisida esa uning leksiko-semantik bogʻlanishlari boʻlib, har ikki holda ham butun oʻquv minimumini implisit zonalarga: majburiy oʻzlashtirish zonasi va tasviriylar zonaga boʻlishga olib keladi.

Chet tillarni oʻqitish metodikasi ham bir-biriga bogʻliq graduallashgan leksik minimumlar – leksikografik ishlar tushunchasini oʻsuvchi yoki kamayuvchi konsentriklik nisbati (matryoshka prinsipi) bilan farqlaydi. Rus tilining birinchi 7 graduall minimumi nashr etildi. Unda zamonaviy rus tilining 10 gradusli leksik minimumi 500 dan 5000 gacha leksik birlik maxsus ishlab chiqilgan metodika boʻyicha keltirilgan.

Soʻnggi paytlarda professional yoʻnaltirilgan (funksional jihatdan bogʻliq) leksik minimum – terminologik minimum deb nomlanish zarurati kuchaydi.

Funksional bogʻlanishda farq qiluvchi beshta qatlamni aniqlash:

- 1) umumisteʼmoldagi soʻzlar;
- 2) umumiy professional boʻlmagan terminologik soʻzlar;
- 3) umumiy texnik terminologiya;
- 4) umumsohaviy terminologiya;
- 5) sohaviy terminologiya.

V.V.Morkovkin shunday taʼkidlaydi: «Leksik minimumni shakllantirishning toʻgʻri tartibi vazifaviy aloqador matnning mazmun dominantasi sifatida atamaning gʻoyasiga asoslanishi kerak. Savolning bunday bayonoti bilan leksikografning

vazifasi asosan tegishli eng muhim (asosiy) terminologik birliklarni tanlash bilan cheklanadi va boshqa (ma'no jihatdan aniqroq) atamalarni jalb qilishda asosiy atamalarning aksariyati tanlangan asosiy terminologik birliklarga tushadi. Aytib o'tilgan ikkinchi qator terminlar va asosiy terminologik birliklarga yo'naltirilgan atamalarni asosiy terminlarning tizim bog'lanishlarini ketma-ket joylashtirib, ya'ni ularning tizim energiyasidan foydalanish yo'li bilan olish mumkin».

So'zning tizim energiyasi uning mazmunida mavjud bo'lgan va boshqa so'zlar bilan o'tmishdagi o'zaro munosabatlarning barcha sharoitlari va kamchiliklari haqida doimo namoyon bo'ladigan ma'lumotdir. Bunday o'zaro ta'sirlardan biri uning ma'lum leksik minimumidir.

Konseptual jihatdan leksik minimum o'rganilayotgan tilning lug'at boyligi haqida atroflicha lingvistik bilimlarni talabaga taqdim etuvchi uslubiy asoslangan leksikografik asardir.

8. Lug'at matnining tipografik ijro jihati ham muhim ahamiyatga ega. O'quv lug'ati uchun katta shrift, aniq bosim litri, sahifada matn yozuvlari mantiqiy va uslubiy asoslantirilgan bo'lishi afzal.

Shu bilan birga, batafsil o'rganishni talab qiladigan muhim xususiyatni ta'kidlash lozim. Ularning ilmiy-metodik yo'naltirilganligi tufayli o'quv lug'atlari o'quv jarayonining eng muhim vositasi – (chet) til darsligini yaratish uchun barqaror asos bo'lib xizmat qiladi. Darslik, o'quv qo'llanmalari yaratishda lingvometodik leksikografik ishlarga tayanish va til o'rganishga oid metodik tavsiyalar o'quv leksikografiyasining yana bir muhim xususiyati sifatida ko'riladi.

Yuqoridagilarning barchasini hisobga olgan holda, «o'quv lug'ati» istisnosiz lug'atlarning barcha turlariga taalluqli uslubiy tushunchadir. Leksikografik asarlarning deyarli har bir turi muayyan lug'at adresatining uslubiy va pragmatik xususiyatlarini hisobga olgan holda, bu bosqich, vaziyat, o'quv kontingenti va boshqalar uchun tarbiyaviy, metodik jihatdan asoslab berilishi mumkin. O'quv lug'atlari ham izohli, ham tarjima, ham ideografik, ham so'z yasovchi, ham kombinatsion, ham elektron, ham murakkab va boshqa har qanday lug'atlar bo'lishi mumkin.

Shu o'rinda ko'plab akademik lug'atlarning didaktika bazasini tashkil etuvchi rus tilining murakkab (aslida) o'quv lug'atlariga uchta misol keltiramiz:

1. Morkovkin V.V., Byome N.O., Dorogonova I.A., Ivanova T.F., Uspenskaya I.D. Лексическая основа русского языка: Комплексный учебный словарь / Под ред. В.В.Морковкина. – М., 1984. («Rus tilining leksik asosi: keng qamrovli o'quv lug'ati»)

Lug'at – o'quv leksikografiyasining murakkab, ko'p maqsadli mahsuli bo'lib, u lug'at, leksik minimum, lug'at qo'llanmasi va nazariy o'rganish sifatlarini birlashtirib, turli-tuman foydalanishga imkon beradi. Kitob keng qamrovli o'quv lug'ati deb ataladi, chunki bu nom ko'pincha so'z birikmalarining tizimli tasviri va tegishli tavsifi g'oyasini aks ettiradi. Lug'at, aslida, rus tilining leksik tizimini amaliy sintez qilishda birinchi urinishdir. Tipologik va mazmuniy munosabatlarda bu asar mahalliy yoki xorijiy leksikografik amaliyotda ham o'xshashi yo'q. Lug'atning bevosita maqsadi: a) zamonaviy rus adabiy tilining leksikasini aniqlash va to'g'ri talqin qilish; b) bu leksika ichida aniq tizimli leksiko-semantik birliklarni ko'rsata bilish; v) so'zlarning semantik, morfologik, orfoepik va boshqa xususiyatlari borligini ko'rsatish; g) o'quvchiga rus tili leksikasini o'rganish foydali ekanligini ko'rsatish. Lug'atning keyingi maqsadi rus tilining leksik o'zagiga qaratilgan butun o'quv lug'atlari tizimining asosi va umumiy rejasi bo'lib xizmat qilishdir. Nihoyat, lug'atda uchinchi (nazariy) maqsad bor: rus tilining leksik tizimini amaliy modellashtirishning mumkin bo'lgan usulini ko'rsatish. Kitobda 10 mingga yaqin so'z bor. U «rus tilining leksik yadrosi»dan iborat bo'lib, u o'z navbatida alifbo va ideografik qismlarni, «rus tili leksikasining turli jihatlari uchun materiallar» (leksik-uslubiy guruh sinonimlari, antonimik, omonimik, paronimik turlari, frazeologik manba ro'yxatidan so'zlarning qiymati, etimologik ma'lumotnoma, so'zlardan foydalanishning qiyinchiliklari (ortologiya), so'z va iboralarning umumiy indeksi va eng keng tarqalgan rus shaxsiy nomlari ro'yxati.

2. Morkovkin V.V., Safyan Y.A., Stepanova Y.M., Dorofeyeva I.V. Лексические минимумы современного русского языка / Под ред. В.В.Морковкина. – М., 1985. («Zamonaviy rus tilining leksik minimumlari»)

Lugʻatda barcha oʻqitish vositalari (dasturlar, darsliklar, oʻquv qoʻllanmalari, oʻquv lugʻatlari va boshqalar)ni yaratishda foydalanish uchun toʻgʻri tashkil etilgan leksik material mavjud.

Lugʻat ustida ishlashda mualliflar pedagogik leksikostatistika (chastotali leksik roʻyxatlar, tabaqalashtirilgan va soʻzlarning umumlashgan statistik xususiyatlarini birlashtirish), pedagogik lingvistika (leksiko-fonetik va leksiko-semantik uygʻunlashuv, morfologik va soʻz yasovchi zichlashuv), metodlar (uslubiy tabaqalashtirish, leksik agregatlarning nutq faoliyatining passiv va faol turlariga yoʻnalganligi) va leksikografiya usullaridan foydalanganlar.

Zamonaviy rus tilining leksik yadrosini va ushbu yadro elementlarining leksik tizim aloqasi toʻplamini taqdim etgan holda, lugʻat materiallari oʻqitishning oʻrta bosqichi uchun darslikning leksik tarkibini tez va aniq tanlash imkonini beradi. Uning asosida oʻquv jarayonida oʻquvchilarning til taxminlarini rivojlantiradigan potensial lugʻatni yaratish imkonini beradi. Darslikning lugʻatini tanlash jarayonida leksik tizim bogʻlanishlarini ifodalash yoʻllari, bu lugʻatning belgilari leksik mashq turlarini aniq va toʻliq bajarish imkonini beradi. Lugʻat maʼlum maʼnoda nafaqat til (leksika) oʻquv materiali, balki potensial lugʻatni shakllantirish uchun zarur boʻlgan nutqiy operatsiyalarning toʻliq toʻplami hisoblanadi.

Lugʻat tarkibi yetti gradusli leksikadan tashkil topgan (1-roʻyxat 500 eng keng tarqalgan ruscha soʻzlar roʻyxati; 2. 1000 eng keng tarqalgan ruscha soʻzlar roʻyxati; 3. 1500 eng keng tarqalgan ruscha soʻzlar roʻyxati; 4. 2000 eng keng tarqalgan rus soʻzlari roʻyxati; 5. 2500 eng keng tarqalgan rus soʻzlari roʻyxati; 6. 3000 eng keng tarqalgan rus soʻzlari roʻyxati; 7. 3500 eng keng tarqalgan rus soʻzlari), zamonaviy rus tilining tematik Sloveniya, «semantik guruhdagi rus soʻzlarining ideografik qismi» va «rus tilining eng keng tarqalgan soʻzlarining umumiy statistik va qiyosiy qiymati (8 chastotali lugʻatlar boʻyicha)» ning statistik qismi.

3. Система лексических минимумов современного русского языка / Под ред. В.В.Морковкина. – М., 2003. («Zamonaviy rus tilining leksik minimumlar tizimi»)

Lugʻatning asosiy maqsadi – oʻquvchilarni rus tilining hozirgi holatini aks ettiruvchi tizimlashtirilgan, yaxshi tuzilgan va tayyor leksik va frazeologik materiallar bilan taʼminlashdan iborat.

Lugʻat besh qismni oʻz ichiga oladi:

1. «Nol roʻyxati» – rus tilining asosiy tarkibiy leksik birliklari.
2. Gradual leksik minimumlar tizimi (10 ta eng muhim ruscha soʻzlarning 500 dan 5000 gacha boʻlgan leksik roʻyxati).
3. «Nol» roʻyxatiga kiritilgan soʻzlarning sinonimik va antonimik qiymatini aks ettiruvchi roʻyxatlar va darajalangan leksik minimumlar.
4. Mavzuiy minimumlar lugʻati.
5. Frazeologik (iboralar) minimumi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Oʻquv lugʻatchiligining tadqiq manbalari haqida soʻzlab bering.
2. Lingvosentrik lugʻat deganda nimani tushunasiz?
3. Ona tili oʻquv lugʻatchiligining buguni va kelajagi haqida fikrlaringizni bayon qiling.
4. Xorijiy til oʻquv lugʻatchiligi qaysi tamoyillar orqali rivojlanmoqda?
5. Elektron oʻquv lugʻatchiligi nima?
6. Aktiv va passiv lugʻatlar haqida gapirib bering.
7. Oʻquv lugʻatlari uchun material tanlash prinsiplariga nimalar kiradi?
8. «Oʻquv lugʻatchiligi – leksik minimum» iborasini izohlang. Siz bu fikrga qoʻshilasizmi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. Пособие / Дубичинский В.В. – М. : Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977.

3. Шимчук Э.Г. Русская лексикография: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 336 с.
4. Агрикола Э. Микро, медио и макроструктуры как содержательная основа словаря // ВЯ. 1984. № 2. Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М., 1977.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. Ахманова О.С. Некоторые проблемы современной лексикографии // РЯЗР. 1972. № 1.
6. Хасанов Б. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – Ташкент, 1989.
7. Михайлов Г. Опыт лексикографического исследования узбекско-русских словарей, изданных в советский период: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1960.
8. Умаров Э. Янги топилган Навоий асарлари лугати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1991. – № 4.

KOMPYUTER LEKSIKOGRAFIYASI

REJA:

1. Kompyuter leksikografiyasi.
2. Korpus lingvistikasi va leksikografiya munosabati.
3. Ma'lumotga avtomatik ishlov berish tizimlari.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: leksikografiya, lugʻat, dasturiy taʼminot, onlayn lugʻatlar, elektron va mobil lugʻatlar, akademik lugʻat, lingvistik ma'lumotlar, maktab lugʻati

Zamonaviy leksikografiyada lugʻat deganda faqat qogʻozda nashr etish uchun yaratilgan loyihani tasavvur qilish qiyin. Lugʻatlarni yaratish va tahrir qilish professional dasturiy taʼminot (lugʻatlar yaratish tizimlari) yordamida amalga oshiriladi, tayyor lugʻatlar nafaqat qogʻoz shaklida, balki onlayn lugʻatlar, elektron va mobil lugʻatlar formatida ham chop etiladi. Lugʻat tuzish va nashr qilishning yangi texnologiyalari leksikograflar uchun birmuncha qiyinchiliklar tugʻdiradi. Lugʻat yozuvini yaratishda leksikograf koʻplab omillar – taʼriflangan lemmaning semantik xususiyatlari, grammatik xususiyatlarini hisobga oladi va u lingvistik boʻlmagan omillarni ham hisobga olishi kerak: xususan, lugʻat materialining taqdim etilishi koʻp jihatdan lugʻatdan foydalanuvchi kim boʻlishiga bogʻliq. Akademik lugʻat uchun materialda katta miqdordagi lingvistik ma'lumotlar, maktab lugʻati uchun yanada ixcham va eng koʻp tarjima va oddiy talqinlardan foydalanilgan holda taqdim etiladi. Leksikografiya taraqqiyotining yangi – elektron-bosqichida bu omillarga yana bir omil qoʻshildi – lugʻat yozuvini yaratishda leksikograf lugʻatning nashr qilish usulini hisobga olishi kerak. Lugʻat materialini lugʻatni nashr qilishning turli usullari uchun moslashtirish, shuningdek, ushbu maʼruzada muhokama qilinadigan leksikograf va nashriyot ehtiyojlari uchun lugʻatlar yaratish tizimini oʻzgartirish haqida fikr yuritamiz.

Tadqiqot obyekti

Tadqiqot ABBYYda lugʻatlar yaratish va lugʻatlar yaratish tizimini ishlab chiqish tajribasini tahlil qilishga asoslangan. Ayni paytda ABBYY va ABBYY matbuoti oʻz leksikograflar jamoasi sa'y-harakatlari bilan yoki professional

leksikografik jamoalar bilan hamkorlikda 40 dan ortiq lugʻatlar yaratdilar. Koʻpchilik nashr etilgan lugʻatlar bir vaqtning oʻzida elektron, qogʻoz, mobil va onlayn nashr sifatida chop etildi. Lugʻatlarni yaratish va tahrirlash uchun professional leksikografik tizim qoʻllaniladi – ABBYY Lingvo kontent, ichki ishlab chiqilgan va doimiy yangi xususiyatlar bilan yangilangan.

Ushbu lugʻat loyihalarini tahlil qilib, leksikografik jarayonning turli aloqalari va sohalari oʻrtasidagi aloqalar zanjirini kuzatish mumkin:

- lugʻat foydalanuvchilarining texnologik taraqqiyoti va oʻzgaruvchan soʻrovlari lugʻatlarning nashr etilishiga taʼsir qiladi;
- nashr formatiga qarab, leksikografning ishi oʻzgaradi;
- leksikograflarning ehtiyojlari lugʻatlarni yaratish tizimlarining rivojlanishiga taʼsir qiladi.

Ushbu bogʻlanishlar zanjirining hosil boʻlishini ABBYY leksikografik jamoasi tomonidan yaratilgan katta ingliz-rus lugʻatshunosligini tahrir qilish va bu lugʻatni ABBYY Pressda ikkinchi bir qogʻoz nashrga tayyorlash misolida kuzataylik. Birinchidan, lugʻat nashr etilgan har bir formatning xususiyatlari va cheklovlarini aniqlaylik.

Lugʻatning turli xil nashrlar uchun moslashuvchanligi kitob sifatida nashr etish, taqdimot ixchamligi, qisqartmalar (belgilar)dan foydalanish, maqolalarni uyadosh tarzda ajratish, tayanch soʻz bilan asosiy maqolalar ichida iboralar va idiomalar joylashuvi, qarama-qarshi iqtiboslardan keng foydalanishdan iborat.

Elektron lugʻat shaklida nashr etishda lugʻat yozuvlarini izlab topish va kompyuterda ishlashda (hujjatlarni oʻqish, xat yozish, Web manzillarni koʻzdan kechirish) lugʻatdan foydalanish qulayligi mezonlari birinchi oʻringa chiqadi. Elektron lugʻat foydalanuvchiga soʻz haqidagi barcha kerakli maʼlumotlarni iloji boricha tezroq taqdim etishni maqsad qilib qoʻyadi. Muhim urgʻu lugʻat materialining moslashuvi va elektron lugʻatning vazifalari uchun tezkor qidiruv, shuningdek, foydalanuvchiga soʻz haqida maksimal maʼlumot berishga qaratiladi, soʻzning asosiy xususiyatlari esa ikkinchi darajali narsalardan ajralib turishi kerak. Elektron lugʻatning bu xususiyatlari leksikograf tomonidan lugʻat materialining

taqdim etilishiga ham ta'sir qiladi: bunday lug'atdagi lug'at yozuvlari sarlavhalariga barqaror so'z birikmalari hamda so'z shakllari kiradi (agar lug'atda morfologik tahlil funksiyasi bo'lmasa).

Lug'at elektron lug'atdan foydalanuvchiga matnda qo'llanilgan iboraning tarjimai yoki talqinini tezda topish imkonini beradi. Elektron lug'atdan foydalanganda foydalanuvchi iboradagi qaysi so'z haqida ma'lumot kerakligi (u ko'rish uchun tanlashi kerak bo'lgan so'z uchun lug'at maqolasi), u lug'at maqolasida kerakli iborani qidirmaydi, lekin darhol bu iboraning talqini yoki tarjimai bilan alohida lug'at kartasini oladi. Elektron lug'atning so'z bazasi ham so'zshakllariga nisbatan barqaror munosabatda – kartada dastlabki shaklga yoki tarjimaga tayangan holda so'zning turli shakllarini o'z ichiga olishi mumkin, bu ham tez qidirishni ta'minlaydi.

Lug'atni shakllantirish

ABBY Lingvo elektron lug'ati so'zning dastlabki shaklini avtomatik ravishda aniqlash imkonini beruvchi ichki morfologik modulga ega. Ushbu lug'at bilan ishlashda foydalanuvchi oddiygina boshlang'ich shaklda bo'lmagan so'zni ko'rib chiqadi va so'zning dastlabki shakli bilan lug'at kartasiga havola qiladi. Morfologik modul mavjudligi sababli leksikograf lug'atni wordformlar bilan «ifloslantirmaydi» va lug'atdagi barcha so'zshakllarni qidirishning qulayligini ta'minlashga imkon bermaydi.

Morfologik modul elektron lug'atda yana bir muhim rol o'ynaydi: lug'at foydalanuvchisiga so'zning barcha shakllari haqida ma'lumot beradi. Bu, ayniqsa, tartibsiz fe'llarga boy tillar talablari, ahamiyatsiz fleksiya va boshqa misollar uchun to'g'ri keladi. Lingvo elektron lug'ati bilan ishlash uchun foydalanuvchi istalgan vaqtda lug'atning har bir maqolasiga biriktirilgan kartani ko'rishi mumkin, karta nomi barcha shakllarni o'z ichiga qamrab oladi.

Barqaror birikmalar va iboralar bilan ishlash

Qog'oz lug'atda barqaror birikmalar va iboralar, odatda, oraliq saqlash maqsadida mos yozuvlar bilan so'z kartasiga kiritilgan. Elektron lug'atlarda lug'at foydalanuvchisining urinishlarini tejash maqsadida ular ko'pincha alohida

lugʻatlarga aylanadi. Elektron lugʻatlarda joyni tejash muammosi yoʻq – lugʻat yozuvi oʻzboshimchalik bilan katta boʻlishi mumkin, maqolalar soni ham odatda cheklanmagan. Bunday sharoit leksikografga birmuncha erkinlik berib, uning aql-idrok doirasidan va sof lingvistik cheklashlar doirasidan chiqishiga yoʻl qoʻymaydi. Elektron lugʻatda barqaror birikmalar va iboralarni tasvirlashda lugʻat kartasining aloqasi masalasi dolzarb boʻlib qolmoqda. Bu muammo katta inglizcha-ruscha lugʻatni tahrirlash vaqtida quyidagicha hal qilindi: lugʻatlar yaratish tizimida leksikograf maqolada bir soʻz bilan barqaror birikmalar va iboralarga ishoralar berdi. Shu bilan birga, iboralar va koʻplab barqaror birikmalar alohida lugʻat kartalari shaklida edi va lugʻatda avtonom yozuvlar bor edi. Bundan tashqari, bunday maqolalar (idiomalar va barqaror iboralar) uchun lugʻatda leksikograf maxsus belgi qoʻygan, maʼnosi shundaki, bu lugʻat maqolalari qogʻoz lugʻatining soʻz bazasiga tushmay qoladi. Soʻz birikmalarini ifodalovchi alohida soʻz kartochkalarida leksikograf alohida lugʻat yozuvini ishlab chiqishda har bir idiomaga batafsil tavsif bergan. Shu bilan birga, tayanch soʻzlar mavjud boʻlgan yozuvlarda soʻz bu maʼlumotni oʻz ichiga qamrab olmagan – faqat barqaror birikmaga havola mavjud boʻlgan. Keyinchalik lugʻatlar yaratish tizimini ishlab chiquvchilar ishga kirishdi va ular bir necha muammolarga duch kelishdi:

a) barqaror birikmalar va idiomalar bilan lugʻat yozuvlarini boshqa lugʻat yozuvlaridan farqlashga tizimni «oʻrgatish». Shu maqsadda leksikograf lugʻatga maxsus belgi kiritgan – uni soʻzlar bazasida iboralar maqolalari va barqaror birikmalar maqolalari qarshisiga qoʻyib oʻtgan.

b) tayanch soʻz va alohida lugʻat maqolaning iboralari oʻrtasidagi bogʻliqlikni saqlab qolishga aloqa murojaatlari yordamida erishildi.

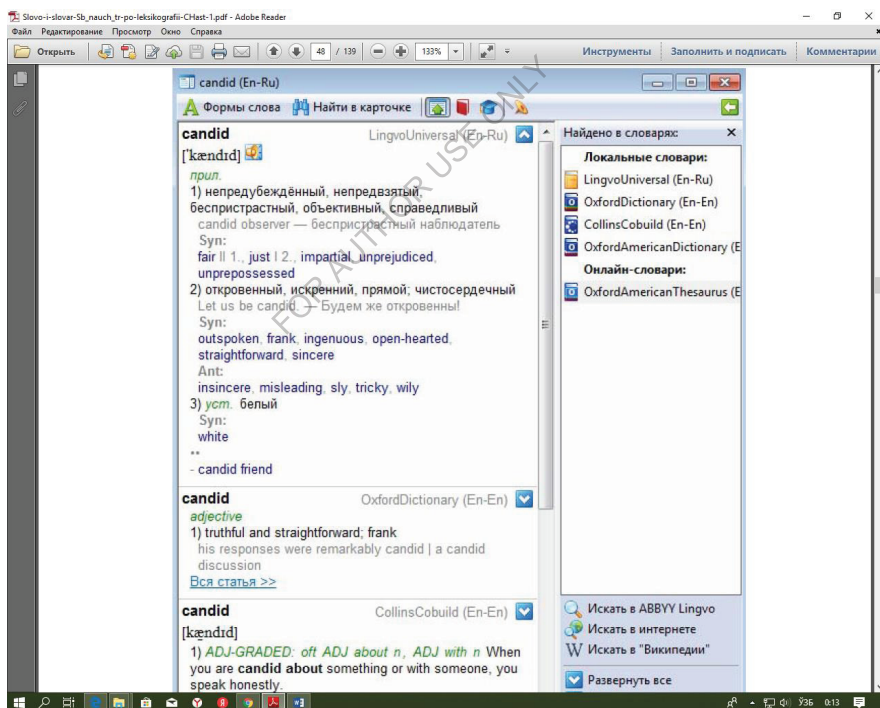
d) turli formatdagi lugʻatlarni yaratish uchun tizimdan maʼlumotlarni eksport qilish algoritmini ishlab chiqish, shunda qogʻoz lugʻat idiomalari va iboralar mos yozuvlar soʻzi bilan maqolaga joylashtirilgan va elektron lugʻatda ular alohida lugʻat kartalariga aylanadi hamda lugʻatga tushadi. Maʼlumotlarni eksport qilish va nashr qilish uchun quyidagi maʼlumotlarni avtomatik qayta ishlash algoritmi ishlab

chiqildi. U lugʻatni elektron formatga yoki qogʻoz tartibi uchun formatga eksport qilishda kuchga kiradi:

1) kollokvium sarlavhalarini qogʻoz lugʻatga kirmaydi (chunki leksikograf tegishli belgini qoʻygan), ammo elektron lugʻat soʻz bazasiga kirib boʻlib, elektron lugʻatni qidirishda ishtirok etadilar;

2) qogʻoz lugʻatni nashr etishda, agar maqolada ushbu kartalarning sarlavhalariga havolalar mavjud boʻlsa, maqola matnida barqaror birikmalar mavjud boʻlgan kartalarning mazmuni avtomatik ravishda kengaytiriladi;

3) elektron nashr holida maqoladagi havola soʻzga havolalar shaklida qolaveradi. Qogʻoz va elektron lugʻatda candid friend barqaror birikmasi bilan candid maqolasiga misol:

Lugʻat maqolasidagi misollar

Lugʻatni elektron va qogʻoz shklida nashrga tayyorlashdagi baʼzi farqlar lemmaning kontekstda ishlatilishini koʻrsatuvchi misollar bilan ishlashga aloqador.

Qog'oz lug'atni tayyorlashda joyni tejash muammosi qoladi, shuning uchun qog'oz versiyasi, odatda, eng asosiy va eng keng tarqalgan konteynerlarni tanlab, kichik miqdordagi misollarni o'z ichiga qamrab oladi. Elektron lug'at tayyorlashda leksikograf foydalanuvchini ortiqcha misollar bilan yuklamasdan turib, lug'at kiritishda ko'proq misollar keltirishi mumkin.

Katta inglizcha-ruscha lug'atni nashr qilish jarayonida quyidagi usullardan foydalanilgan:

a) misollar bilan ishlash: bunda faqat qog'oz versiyasida keltirilgan ba'zi misollar bilan va elektron versiyaga barcha misollar kiritishgan. Shunga qaramay, lug'at tuzish tizimini yaratuvchilarga leksikograf vositasini mos ravishda sozlash uchun zarur edi. Leksikograflar lug'atning faqat qog'oz versiyasiga kiritiladigan, lekin elektron versiyaga kiritilmaydigan misollarni belgilash uchun lug'at yozuvi ustida ishlash jarayonida qo'llaniladigan maxsus teglar ishlab chiqishdi. Eksport algoritmi ham bu maqsadlar uchun sozlandi – qog'oz versiyasini tayyorlashda faqat o'sha markerlarga ega bo'lgan misollar eksport qilindi, elektron versiyani tayyorlashda barcha misollar eksport qilindi. Lug'atning onlayn versiyasini tayyorlashda, lug'atning elektron (ish stoli) versiyasini tayyorlashda bir xil usullardan foydalanildi – onlayn versiyada ko'plab misollar bilan to'liq lug'at kartalari, barqaror birikmalar va iboralar qidirilganda topish oson bo'lgan alohida kartalarga aylandi.

Lug'atning mobil versiyasi

Lug'atni mobil nashrga tayyorlash ham lug'at materialini taqdim etish yo'llarini moslashtirishni talab qiladi. Mobil lug'atlar quyidagi xususiyatlarga ega: mobil telefon ekranining o'lchami bilan bog'liq materialni namoyish etishning ixchamligi hamda mobil qurilma xotirasi miqdori bilan bog'liq cheklovlar. Shunga ko'ra, mobil qurilmada o'qish uchun mo'ljallangan lug'at yozuvi iloji boricha qisqa va ayni paytda informatsion bo'lishi kerak. Boshqa tomondan, mobil lug'atda, shuningdek, elektron shaklda ABBYY Lingvo lug'atini tayyorlashda ikki tilli lug'at bilan ishlashda so'z, idioma va iboralarining tarjimalarini tezda qidirish imkoniyatiga

ega bo'lishi kerak. Mobil katta inglizcha-ruscha lug'at matnini ko'rsatish uchun quyidagi kombinatsiyalangan usullardan foydalanilgan:

- 1) har bir lug'at kartasi ikkita displey rejimiga ega: to'liq va qisqa. Qisqa ekran variantlarini tanlashda foydalanuvchi faqat tarjimalarni ko'radi, to'liq ekran variantlarini tanlashda butun lug'at yozuvini misollar, sinonimlar, havolalar va boshqalar bilan ko'radi.
- 2) mobil versiya uchun, shuningdek, elektron versiya uchun lug'atning maksimal miqdordagi misollar bilan to'liq matnidan foydalaniladi.
- 3) mobil lug'atda, shuningdek, elektron lug'atda barqaror birikmalar va iboralar alohida lug'at kartalarida joylashadi.

Turli ommaviy axborot vositalari – qog'oz, kompyuter, mobil qurilmalarda nashrga mo'ljallangan lug'atni yaratish va tahrir qilish ustida ishlashda lug'at materialini har xil nashr turlariga moslashtirish lozim. Lug'at yozuvining tashkil etilishi, tartibi lug'at yozuvining elementlari, uning hajmi – bu parametrlarning barchasi lug'at yozuvining qanday ishlatilishiga qarab yangi tushunchaga bo'ysunadi. Lug'at nashr etishning turli usullarini o'rganish har xil lug'atlarning quyidagi xususiyatlarini aniqladi:

- 1) qog'oz lug'atlarda lug'at hajmi bilan bog'liq cheklashlar bor – lug'at moddiy, iloji boricha qisqa taqdim qilinishi kerak, barqaror birikmalar va iboralarga mos yozuvlar so'z bilan maqolada berilgan, belgilar va qisqartmalar tez-tez ishlatiladi.
- 2) elektron lug'atlar maqolasining hajmiga cheklovlar yo'q va ular qidirish bilan bog'liq bir qator muammolarni hal qiladilar: lug'at maqolasini topishingiz mumkin, hatto uning nomini boshlang'ich shaklda kiritsangiz ham, tezda iboraning yoki idiomaning tarjimasini topishingiz mumkin. Lug'at foydalanuvchisining material qidirish usullari leksikograf tomonidan lug'at yozuvining yozish usullariga ta'sir ko'rsatadi.
- 3) mobil lug'atlarning ham bir qator cheklovlari mavjud, kichik ekran va mobil qurilmalarning xotira cheklashlari, lug'atga kirishni moslashtirish va uning hajmini kamaytirish yoki ekranda ko'rsatish usullarini o'zgartirishni talab qiladi. Yuqorida keltirilgan tayyor lug'atlardan foydalanishning barcha xususiyatlari turli formatlarda

nashr etish uchun lugʻatni yaratish boʻyicha leksikograf ishiga taʼsir qiladi hamda lugʻatlarni yaratish uchun tizim yaratuvchilari oldiga yangi vazifalarni qoʻyadi. Ular esa oʻz navbatida tizimni yangi funksiyalar bilan tezda toʻldirib, turli xil lugʻat loyihalarida foydalaniladigan universal dasturiy taʼminotni yaratib, aniq lugʻat loyihasining shartlariga moslashtirishlari lozim. Lugʻatlar yaratish va ishlatishning texnologik xususiyatlari leksikograflarning ishiga ham, foydalanuvchilarning lugʻat bilan ishlashiga ham taʼsir qiladi. Lugʻat nashr qilingan muhit lugʻatning qoʻllanilishiga taʼsir qiladi, lugʻatning qoʻllanilish usuli leksikografning lugʻat materialini qanday tasvirlashiga taʼsir qiladi, lugʻat materialining bayon qilinishi lugʻatlar yaratish va leksikografning ehtiyojlarini qondirish uchun tizimni oʻzgartirishga taʼsir qiladi. Ushbu texnologik va uslubiy zanjir koʻplab lugʻat nashrlarida hukmronlik qilmoqda, bu esa lugʻatlarni yaratuvchilar uchun yangi imkoniyatlar va muammolarni ochib beradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Lugʻatlarni yaratish va tahrir qilish jarayoni qanday tashkil etiladi?
2. Lugʻatlar yaratish tizimini ishlab chiqish zarurati nimalarda namoyon boʻladi?
3. Elektron lugʻatlarning afzalliklari nimadan iborat?
4. Lugʻatning mobil versiyasi nima?
5. Qogʻoz, elektron va mobil lugʻatlarning yutuq va kamchiliklarini sanang.
6. Zamonaviy leksikograf oldiga qanday vazifalar qoʻyilgan?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Рылова А. Профессиональные системы для создания словарей как рабочий инструмент лексикографа / Слово и словарь Vocabulum et vocabularium: сб.науч. тр. по лексикографии, ГрГУ им. Я.Купалы. – Гродно: ГрГУ, 2009.
2. Рылова А. Использование профессиональных приложений для создания словарей в работе лексикографа и авторского коллектива / Новое в теории и практике лексикографии: синхронный и диахронный подходы:

материалы VIII Международной школы-семинара, Иваново, 10–12 сент. 2009 г. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2009. с.382–386.

3. Rylova A. (2010) Electronic Dictionary and Dictionary Writing System: how this duo works for dictionary user's needs (ABBY Lingvo and ABBYY Lingvo Content case) In: Proceedings of 14th EURALEX International Congress. Leeuwarden, The Netherlands.

4. Kuzmina V., Rylova A. (2009) The ABBYY Lingvo electronic dictionary and the ABBYY Lingvo Content dictionary writing system as lexicographic tools. In: Proceedings of eLexicography in the 21st century: New challenges, new applications. Louvain-la-Neuve.

5. Rylova A. (2010) Phraseology in electronic, paper, online and mobile dictionaries. In: Proceedings of 12th International Symposium on Social Communication. Santiago de Cuba, The Republic of Cuba.

6. Pecman, M. (2008). Compilation, formalisation and presentation of bilingual phraseology: problems and possible solutions. In: Meunier, F.; Granger, S. (eds.), Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins. 203-222.

7. Hockey, S.M. (2000). Dictionaries and lexical databases. In: Electronic Texts in the Humanities: Principles and Practice Oxford & New York: Oxford University Press. 146-171.

8. Moon, R. (2008). Dictionaries and collocation'. In: Granger, S.; Meunier, F. (eds.), Phraseology. An Interdisciplinary Perspective. Amsterdam: Benjamins. – P. 313-336.

9. Heid, U. (2009) Aspects of Lexical Description for Electronic Dictionaries. In: Proceedings of Lexicography in the 21st century: New challenges, new applications. Louvain-la-Neuve.

LEKSIKOGRAFIK JARAYONNI KOMPYUTERLASHTIRISH

REJA:

1. Terminologik ma'lumotlar banki.
2. NORMATERM. TERMUM. TEAM.
3. Konkordans tushunchasi.
4. Elektron leksikografik mahsulotlarni standartlashtirish.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: leksikografiya, kompyuterlashtirish, mantiqiy operatsiyalar, havolalar va ma'lumotnomalar, terminologiya, mashina ma'lumotlari banklari, magnit ommaviy axborot vositalari, korpus lingvistikasi, leksikograf, modellash, tezauruslar, rubrikatorlar, klassifikatorlar, illyustratsiyalar, konkordans.

Lugʻat ishini kompyuterlashtirish

Zamonaviy leksikografiyani kompyuterlashtirishsiz tasavvur qilish mumkin emas. Asta-sekin an'anaviy usullar leksikografik ma'lumotlarni kompyuterda qayta ishlash bilan almashtirilmoqda. Bu esa vaqtni, intellektual resurslarni tejash, leksikografik jarayon nazoratining aniqligi va puxtaligini saqlab qolish bilan bir qatorda, yangi leksikografik majmualarni yaratadi.

Kompyuter, ko'pgina mantiqiy operatsiyalarni, lugʻat yaratish jarayonini ta'minlashi mumkin. Faqat kompyuter lugʻatga, manba materiallariga va hokazolarga sekin kirishni ta'minlashi mumkin, lugʻat maqolasi matnining turli qismlari, lugʻatning chap va o'ng qismlari, ta'riflar, tarjima qilingan ekvivalentlar va hokazolar o'rtasidagi nomuvofiqliklarni aniqlay oladi. Kompyuter leksikograf xohishiga ko'ra leksemdagi semantik o'zgarishlarni, uning ishlatilish doirasini kuzatishi va tasvirlanayotgan birlikning derivatsion, sintaktik va grammatik jihatlarini o'zgartirishi mumkin. Kompyuter lugʻat materialini leksikograf uchun zarur bo'lgan har qanday tartibga solish, chizmalar, diagrammalar, grafiklarni yuqori darajada aniqlikda bajarish imkoniyatiga ega.

Lugʻatlar yaratishda kompyuterning aniq amaliy afzalliklari N.Kalsolari tomonidan ishonchli va qisqacha bayon etilgan:

- 1) turli xil havolalar va ma'lumotnomalarni to'liq tekshirish;

- 2) tavsiflangan materialning ham terminologiyada, ham lug'atda to'liq izchilligini nazorat qilish;
- 3) izoh va ta'riflarni me'yorlashtirish;
- 4) turli axborot qismlari orasida izchillikni ta'minlash;
- 5) «yopiq doira» ta'riflarining oldini olish qobiliyati va boshqalar.

Kompyuter inson ongining harakatlarini oldindan bilish, mumkin bo'lgan assotsiyalar turini o'rnatish, verbal va noverbal reaksiyalar turini aniqlash kabi narsalarni qila olmaydi. Shuni ta'kidlash muhimki, kompyuter ma'lumotlarni qayta ishlashni yaxshilash va tezlashtirish uchun foydalanadigan leksikografning aqli va hissiyotlari bilan «yashaydi». Faqat muloqotda, leksikograf va kompyuter o'zaro to'liq tushunish rejimida suhbat olib borganida, mashina o'zgartirilsa, u lug'at yaratish va undan foydalanish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Leksikografik faoliyatni kompyuterlashtirish, birinchi navbatda, ixtisoslashgan mashina ma'lumotlari banklarini yaratish va bu banklarni shakllantirish usullarini ishlab chiqish, banklarda axborot taqdim etish va undan foydalanishdan iborat. Zamonaviy leksikografiya tobora mashina ma'lumotlari banklaridan, xususan, magnit ommaviy axborot vositalaridan foydalanadi. Unda so'rov bo'yicha kerakli so'zlar qidiruvi amalga oshiriladi. Shu asosda tilshunoslik va leksikografiyaning butun bir yangi yo'nalishi – korpus lingvistikasi va leksikografiya shakllanmoqda.

Turli xil lingvistik, birinchi navbatda, leksikografik ishlar uchun mashina bazalarini yaratish XX asrning 60-yillaridan boshlanib, ikki asosiy bosqichni bosib o'tdi. Birinchi avlod korpuslari bir million so'zdan foydalanib, ular og'zaki va yozma turli janr matnlaridan yozib olingan edi. Ikkinchi avlod korpusi matnlarni uzluksiz tekshirish natijasida yaratildi va birinchi avlod korpusi hajmidan bir yarim baravar kattalikka ega.

Bu yo'lga birinchi bo'lib qadam tashlagan davlatlar hozirgi kunda turli xil manbalarining ulkan korpusini to'plashdi. Misol uchun, inglizcha lug'at Collins COBUILD (1987) – 40 million so'zning korpusiga asoslangan – umumiy va maxsus leksikaga 20 milliondan so'z to'g'ri keladi. Eng yirik fransuz lug'ati – Tgersog

(1988) – 100 million soʻz ishlatadigan mashina bazasiga asoslangan (70 million soʻz deyarli uzluksiz namuna asosida XIX-XX asrdagi eng yirik adabiy asarlarning mingdan bir qismidan olingan; ilmiy va ilmiy-ommabop matnlardan 20 million soʻz olingan; qolganlari zamonaviy jurnal, gazeta va boshqa shu kabi matnlardan olingan. Britaniya Milliy korpusida ham shuncha soʻzdan foydalaniladi.

Leksikografik maʼlumotlar bazasining sifati faqat manbalarning hajmi va xilma-xilligi bilan emas, balki leksikografik xizmatning rivojlanishi bilan ham belgilanadi. 1988-yilda Buyuk Oksford lugʻatining yangi 20 jildlik nashri yakunlandi. Lugʻatning butun korpusi maʼlumotlar bazasi shaklida kompyuterda saqlanadi, unda soʻzlarni leksikografik jihatdan muhim xususiyatlar va bunday xususiyatlarning har qanday kombinatsiyasi bilan qidirishingiz mumkin. Shu bilan birga mashinaning ishlash tezligi odam tezligidan bir necha baravar katta.

Korpus leksikografiyasi Rossiyada ham rivojlanmoqda. Jumladan, turli matnlar Rossiya Fanlar Akademiyasining rus tili institutida 1983-yildan buyon amalga oshirilayotgan mashina fondlarini shakllantirish dasturi doirasida magnit axborot vositalariga tarjima qilindi.

Ukrainada ukrain tilining mashina fondini shakllantirish muammosi XX asrning 90-yillaridagina hal etila boshlandi. Bu Kiyev leksikograflari tomonidan amalga oshirildi (V.A.Shirokov, M.M.Peshak va b.), Chernovsov (T.R.Kiyak va b.), Lvova (V.Perxach va b.) va hokazo.

Mashina maʼlumotlari banklari muammosining tarixiy koʻrinishiga nazar solish maqsadida kompyuter axborotlarini qayta ishlash asosida tuzilgan dastlabki lugʻatlarning qisqacha roʻyxati taklif etiladi:

1956 – Georgetown University Machine Translation Research and Language Projects.

1963 – Webster's Seventh ed.

1966 – Random House Dictionary of the English Language.

1967 – Brown University Corpus of Present Day Edited American English.

1969 – American Heritage Dictionary.

1973 – Webster's Eighth ed.

1978 – Longman Dictionary of Contemporary English.

1979 – Collins COBUILD English Dictionary.

B.Y.Gorodetskiy quyidagilarni ajratib ko'rsatadi:

a) ilgari yaratilgan lug'atlar va grammatika banki, kuzatilgan matnlar fondi, eksperimental ma'lumotlar banki;

b) leksikografik natijalar ishchi banki.

Birinchisiga tajribada kuzatilgan yoki olingan faktlar (va asosiy faktlar turi – nutqiy asarlar), ikkinchisiga esa faktlarni qayta ishlash natijalari, ya'ni lug'at loyihasi ustida ishlash vaqtida yangilanib, to'ldirilib turadigan turli lug'at ma'lumotlari kiradi.

Ilgari yaratilgan lug'atlar va grammatika banki o'zining shakllanishi jihatidan qiyinchiliklarni yuzaga keltirmaydi, balki mavjud leksikografik asarlarni kompyuter yordamida qayta ishlash nuqtayi nazaridan boy imkoniyatlarni ochib beradi. Lug'at mashinaga tushishi bilan tezda avtomatik ravishda yangi asarlar – ikkilamchi lug'atlarni olish mumkin bo'ladi.

Kuzatilgan matnlar fondi aslida leksikografiyada modellashtirish obyekti nima, degan fundamental savolni hal etish bilan bog'liq. Lug'atlarning modellashtirish obyektiga nisbatan ongli rivojlanishi faqat ular lug'atning tillar kompleksi, deb tan olinganidagina mumkin bo'ladi.

Eksperimental ma'lumotlar banki tegishli maqolani olish uchun maxsus ishlab chiqilgan tajribalar tizimiga asoslanishi kerak.

Ishchi leksikografik natijalar banki yaratilgan lug'atlarning turlariga, ularning katta qismlariga muvofiq tashkil etilgan umumlashtiruvchi ma'lumotlarni o'qish imkonini beradi. Empirik ma'lumotlarning avtomatlashtirilgan qayta ishlangan matnlari leksik birliklarning har qanday xossasiga qaratilgan bo'lishi mumkin.

N.Y.Rusova ma'lumotlar bankining lingvistik ta'minotini quyidagilar deb hisoblaydi:

a) ma'lumotlar semantikasini ifodalovchi lingvistik vositalar: tezauruslar, til birliklari elementlari, rubrikatorlar, klassifikatorlar va boshqalar;

b) ma'lumotlarni manipulyatsiya qilish vositalari (ishchi tillar va dialoglar).

Terminografiyada axborot va terminologiya xizmatlarining avtomatlashtirilgan tizimi asosini terminologik ma'lumotlar banklari tashkil etadi.

Terminologik ma'lumotlar banki – bu ma'lum bir axborot maydoniga xizmat qiluvchi tilning dinamik inventarizatsiya tizimi. Bu tizim terminologik ma'lumotlarni mashina bilan ifodalash va tegishli dasturlar majmuini o'z ichiga oladi. B.Y.Gorodetskiy, O.V.Zayseva va boshqa olimlarning fikriga ko'ra, axborot tizimini ishlab chiquvchilar uchun foydali va potensial terminologik bankdan olingan lingvistik ma'lumotlarning asosiy turlari quyidagilar:

1) har bir birlik (so'z, so'z birikmasi, morfema) morfologik, sintaktik, semantik, pragmatik va statistik ma'lumotlar bilan ta'minlangan chastotali inventarizatsiya ro'yxatlari;

2) tizim atamasi haqida umumlashgan miqdoriy ma'lumot chiqishi mumkin;

3) terminlar orasidagi munosabatni tahlil qilish mumkin.

Asosan terminologik ma'lumotlar banki, bir tomondan, ularni ifodalovchi tushuncha va atamalar haqida ma'lumot beruvchi hujjat – faktografik axborot tizimi sifatida, ikkinchi tomondan, maxsus matnga yo'naltirilgan avtomatlashtirilgan lug'at-ma'lumotnoma axborot tizimi sifatida tashkil etilishi mumkin.

Hozirgi kunda mavjud terminologik ma'lumotlar banklari, asosan, ikki vazifani hal qilishga qaratilgan:

1) ilmiy-texnik matnlar va hujjatlar uchun tarjima xizmatlarini ko'rsatish;

2) standartlashtirilgan (tavsiya etilgan) ilmiy-texnik terminologiya haqida ma'lumot berish.

S.V.Grinyov va V.M.Leychik quyidagi ma'lumotlar bankini ajratib ko'rsatadi:

1) texnika va mahsulotlar standartlarini ishlab chiqish, o'quv va ma'lumotnoma adabiyotlarini tuzish, maxsus lug'atlar tayyorlash, ilmiy-texnik adabiyotlarni tahrir qilish bilan shug'ullanuvchi turli bilim sohalari mutaxassislari uchun ma'lumotnoma va axborot xizmatlari uchun;

2) ilmiy-texnik adabiyotlarning an'anaviy tarjimasini osonlashtirish uchun;

- 3) matnni qayta ishlashning avtomatlashtirilgan tizimlarini, birinchi navbatda, mashina tarjima tizimlarini ta'minlash uchun;
- 4) avtomatlashtirilgan axborot tizimlarining lingvistik ta'minoti uchun;
- 5) terminologik ishlarni ta'minlash, birinchi navbatda, terminologiyani tashkil etish va standartlashtirish, shuningdek, terminologik lug'atlar, indekslar tayyorlash va nashr etishni avtomatlashtirish uchun;
- 6) terminologik va lingvistik tadqiqotlar uchun.

Eng mashhur mahalliy terminologik ma'lumotlar banklari:

- a) Rossiya VNIKI standartlashtirilgan atamalar banki (uning asosida axborot va terminologik xizmatning ASITO – avtomatlashtirilgan tizimi amalga oshiriladi);
- b) aloqa va boshqaruv tizimlari uchun avtomatlashtirilgan ma'lumotlar banki;
- d) Moskvadagi tarjima markazi (VSP) tomonidan ishlab chiqilayotgan mashina tarjimasi uchun bank atamasi; lug'at va matnli ma'lumotlar banklarini birlashtiruvchi va rus tilining terminologik fondiga ega bo'lgan til;
- e) ukrain tilining Kiyev, Lvov, Xarkov tillaridagi terminologik ma'lumotlar bazasi.

Taniqli xorijiy terminologik ma'lumotlar banklariga ba'zi misollar:
NORMATERM – standartlashtirilgan terminologiya banki (Fransiya);

TERMUM – Kanada hukumatining ikki tilli muddatli banki;

TEAM – «Simens» (Germaniya), TERMDOC (Shvetsiya), TERA (Finlyandiya) va boshqa ko'p tilli bank.

Terminologik ma'lumotlar banklarida har bir atama haqidagi ma'lumotlar yozuvning ma'lum bir sohasiga kiritiladi. Har bir sohada ma'lum bir axborot turi – atamaning bir sohadagi talaffuzi, boshqasidagi ta'rifi, uchinchisidagi grammatik xususiyati va boshqalar haqida yoziladi.

Ikki tilli leksikografiyada terminologik ma'lumotlar banklarining afzalligi foydalanuvchi talabiga binoan asl til va tarjima tilini o'zgartirish qobiliyatidir.

Bundan tashqari, ma'lumotlar banklarining tuzilishi kiritilgan ma'lumotlarga tezda tuzatishlar kiritish uchun qulay imkoniyat yaratadi. Kompyuter leksikografiyasi kontekstida lug'atlarning konkordanslar kabi turini esga olish

kerak. Kompyuterning matn birliklarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlay olish, ularni tartiblay olish imkoniyati, asosan, o'quv va adabiy matnlarni o'rganish uchun ishlatiladi. Buning uchun eng muhim vosita konkordans – leksikografik asar bo'lib, u har bir so'zning muayyan matnda ishlatilishining barcha holatlari ro'yxati (majmui)dir. So'z ishlatishning har bir holati kontekst, leksik birlikning holati va uning verbal muhiti haqidagi ma'lumotlar bilan isbotlanadi. Konkordanslardan leksik birliklarning kombinativligini, ma'nolarning nuqsonlarini o'rganish uchun, muayyan ishlatilayotgan leksikografik illyustratsiyalar uchun manba sifatida foydalanish mumkin.

Konkordanslarning turlari bir necha parametrlarga: tavsif, tabiat, sarlavha birliklari, tipografiya, tashkilot, kontekst, o'rganilayotgan material bo'yicha lingvistik yoki konseptual nuqtayi nazar va boshqalarga bog'liq. KWIC (Keyword_In Context) turi – kontekstdagi kalit so'z va KWOC (Keyword Out_of_Context) – kalit so'z kontekstdan tashqarida bir-biridan katta farq qiladi. So'nggi paytlarda kompyuter ma'lumotlarini qayta ishlash tufayli yozuvchilar, faylasuflar va olimlar tilining konkordans leksikografiyasi rivojlanmoqda. Bugungi kunda kompyuter leksikografiyasi oldida turgan asosiy muammolarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Leksik va terminologik ma'lumotlar banklarining betarafligini ta'minlash, turli lingvistik nazariya va qarashlarni hisobga olish.
2. Turli kompyuter lug'atlarini me'yorlash va standartlash.
3. Ham tavsif, ham ma'lumotlarni lug'atda ifodalash o'rinlarining yetarliligi.
4. Kompyuter lug'at ma'lumotlarini bepul tarqatish, hech bo'lmaganda ilmiy tadqiqot va o'qitish sohasida.

Leksikografik ishlarni avtomatlashtirishning zamonaviy vositalari muayyan til birliklaridan o'z vaqtida foydalanishdagi o'zgarishlarni kuzatish, turli maqsadlarda takror foydalanish uchun matn va matn majmualarini tuzish imkonini beradi.

Kompyuterlashtirish leksikograflarning ish uslubini sezilarli darajada o'zgartiradi va ular faoliyatining samaradorligini oshiradi, balki an'anaviy

leksikografiya doirasida orzu qilish ham mumkin bo'lmagan yangi vazifalarni belgilash va hal qilish imkonini beradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Terminologik ma'lumotlar banki nima?
2. NORMATERM, TERMUM, TEAM terminologik ma'lumotlar banklari haqida qanday fikrlarni ayta olasiz?
3. Konkordans tushunchasini izohlang.
4. Elektron leksikografik mahsulotlarni standartlashtirish nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Lug'at ishini kompyuterlashtirish qanday afzalliklarga ega?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. Пособие / Дубичинский В.В. – М. : Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977.
3. Шимчук Э.Г. Русская лексикография: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 336 с.
4. Агрикола Э. Микро, медио и макроструктуры как содержательная основа словаря // ВЯ. 1984. № 2. Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М., 1977.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. Ахманова О.С. Некоторые проблемы современной лексикографии // РЯЗР. 1972. № 1.
6. Хасанов Б. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – Ташкент, 1989.
7. Михайлов Г. Опыт лексикографического исследования узбекско-русских словарей, изданных в советский период: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1960.
8. Умаров Э. Янги топилган Навоий асарлари луғати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1991. – № 4.

9. Нормаматов С.Э. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни: филол. фан докт. диссер. автореф. – Тошкент, 2019. – 69 б.

FOR AUTHOR USE ONLY

KOMPYUTER (MASHINA) FONDI VA MILLIY KORPUSLAR

REJA:

1. Milliy korpus.
2. Korpus turlari.
3. Chastotali lug'at.
4. Avtomatlashtirilgan leksikografik tizimlar.
5. Axborot-qidiruv tizimlari, tezauruslar.
6. Mashina tarjimasi. Matnga avtomatik ishlov berish.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: korpus leksikografiyasi, mashina fondlari, leksikografiya, termin, axborot-qidiruv tizimlari, mashina tarjimasi, tabiiy til, avtomatik ma'lumotlarni qayta ishlash, dasturiy ta'minot, dasturiy paketi, ma'lumotlar bazasi, lemmatizatsiya, milliy korpus, tezauruslar, chastotali lug'at.

Rus tili korpus leksikografiyasi 1983-yilda, Rossiya Fanlar Akademiyasining rus tili instituti mashina fondlarini shakllantirish dasturini amalga oshirganda rivojlana boshladi.

Rus tili mashina fondiga A.P.Yershov va Y.N.Karaulov tomonidan ishlab chiqilgan tadqiqotlarning murakkab axborotlashtirish dasturi kiradi. Ilmiy tadqiqot va amaliy rivojlanishning murakkab axborotlashuvi deb quyidagilar tushuniladi:

1) zamonaviy kompyuterlarning yagona kompyuter tarmog'iga integratsiyalashuvi istiqboli bilan izchil jihozlanishi;

2) mashinaning ommaviy axborot vositalarida, tilni ilmiy o'rganish hamda amaliy ishlanmalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan asosiy manbalarning ma'lumotlar bazalarida izchil to'planishi;

3) filologiya va amaliy tadqiqotlar bo'yicha ilmiy maqolalar tayyorlash uchun zarur bo'lgan dasturiy ta'minot vositalari yaratish; amaliy sohalarni rivojlantirish (leksikografiya, termin, mashina tarjimasi, tabiiy tilda avtomatik ma'lumotlarni qayta ishlash) fanning ajralmas qismi sifatida, bir tomondan, amaliyotga fundamental tadqiqotlar natijalarini o'tkazish va boshqa asosiy fan uchun yangi g'oyalar va ma'lumotlar manbayi.

UNILEXning standart, lingvistik dasturiy ta'minot manbayi to'plami – rus tilining mashina fondi loyihasi to'qqiz komponentli fondlarni (umumiy lug'atli, lug'aviy, matnli, grammatik, terminologik, lingvogeografik, tarixiy, fonetik va lingvistik dasturiy ta'minot manbayi) va bitta dasturiy tizimni ishlab chiqadi.

Komplekt fondlarini to'ldirish vositalari – lingvistik dasturiy manba paketlari, ya'ni yirik lingvistik manbalarni boshqaruvchi dasturiy majmualar deb ataladi. Rus tili grammatikasi axborot tizimlari, masalan, avtomatik konkordanslar, avtomatik lug'atlar, rus tili dialektologik atlasining avtomatik versiyasi, qisqa rus tili grammatikasi axborot tizimi, rus tili prosessorlari va lingvistik tadqiqotlar, ma'lumotlarni avtomatlashtirish va taqdim etishning boshqa vositalarini o'z ichiga oladi.

1985-1996-yillarda rus tilining mashina fondida va qisman ma'lumotlar bazasida rus adabiyotining XIX-XX asrlardagi matn manbalari, rus tilining eng asosiy lug'atlari, «Qisqacha rus grammatikasi» (1989), ba'zi boshqa materiallar kiritildi, she'riyat va badiiy nasrning korpus matnlari, siyosiy va texnik matnlar yaratildi, personal (shaxsiy) kompyuterlar uchun 5 tizimli UNILEX dasturiy paketi ishlab chiqildi: umumiy maqsadli lingvistik ma'lumotlarni qayta ishlash quyi tizimi, matn yo'naltirilgan quyi tizimi, lug'at sub-tizimi, telekommunikatsiya quyi tizimi, tahririyat va nashriyot kichik tizimi. Bu quyi tizimlarning har biri boshqalaridan mustaqil ravishda foydalanishi mumkin.

Internetda taqdim etilgan rus tilining Milliy korpusi (<http://ruscorpora.ru>) elektron shaklda rus tili matnlarining katta majmui asosida tashkil topgan. Korpus mavjudligining muayyan bosqichida til haqida tasavvur bera oladigan axborot-ma'lumotnoma tizimi sifatida tasavvur qilinadi. Rus tilining Milliy korpusi xalqaro miqyosda e'tirof etilgan namunalarga, jumladan, Britaniya Milliy korpusi (BNC; <http://sara.natcorp.ox.ac.uk>) ga qaratilgan. Uning nomidagi «milliy» so'zi dastlab tilning faqat ma'lum bir versiyasi ma'nosini bildirgan, lekin hozir u terminologik ma'no kasb etadi va an'anaviy tarzda boshqa tillar korpuslariga vakil sifatida taqdim etiladi. Bizning korpus tayanadigan slavyan tillari korpuslari orasida Chexiya Milliy korpusi Praga Charlz universitetida yaratilgan (<http://ucnk.ff.cuni.cz>).

Milliy korpus quyidagi xususiyatlarga ega:

- 1) u representativ, ya'ni til rivojlanishining muayyan davrini aks ettirish uchun yetarli bo'lgan katta hajmdagi matnlarni o'z ichiga oladi;
- 2) korpus imkoni boricha yozma va og'zaki matnlarning barcha mumkin bo'lgan turlarini o'z ichiga oladi (turli badiiy janrlarni, publisistik, ilmiy, rasmiy, so'zlashuv, dialektal va boshqalar). Korpusga kiritilgan bu matnlarning barchasi tegishli davr tiliga mutanosib;
- 3) u lingvistik razmetka (belgi) ga ega: lingvistik jihatdan ahamiyatli ma'lumotlar matnlar va so'zlarga taalluqlidir.

Rossiya Fanlar Akademiyasining rus tili milliy korpusini yaratish loyihasi 2003-yilda «Filologiya va Informatika» dasturi doirasida ishga tushirildi. Loyihaning asosiy ishtirokchilari Rossiya Fanlar Akademiyasining V.V.Vinogradov nomidagi rus tili instituti (Moskva), VINITI RAN (Moskva); ILI RAN (S.Peterburg), SPbGU, Voronej va Ijevsk tadqiqot jamoalari. Texnik qo'llab-quvvatlash «Yandeks» kompaniyasi tomonidan taqdim etiladi.

Asosiy yoki katta deb atalmish korpus morfologik razmetkalangan (belgilangan) zamonaviy rus matnlari (XIX asr boshidan) ni o'z ichiga oladi.

Asosiy korpus V.V.Vinogradov nomidagi rus tili instituti, RAN, VINITI RAN, Tillar instituti va M.V. Lomonosov nomidagi MDU va Sankt-Peterburg universiteti mutaxassislari tomonidan yaratilgan.

- IPPI RANning sintaktik jihatdan belgilangan korpusi (treebank) 500 mingga yaqin so'zlarni ishlatadi.

- Parallel korpus, ya'ni ruscha tarjima shu matnni boshqa tilga tarjima qilishga asoslanadi, yoki aksincha, ruschaga tarjima chet tilidagi matnga qiyoslanadi. Asl va tarjima qilingan matn birliklari orasida (odatda gaplar orasida) yozishmani o'rnatish uchun maxsus metod qo'llaniladi; bu yo'l matnlarni bir qatorda joylashtirish (tenglashtirish) deb ataladi va matnlar tenglashtiriladi. Tenglashtirilgan parallel korpus (shu jumladan, tarjima nazariyasi va amaliyoti tadqiqotlari) ilmiy tadqiqotlar uchun muhim vosita hisoblanadi. Shuningdek, undan rus va chet tillarini o'qitishda ham foydalanish mumkin. Ushbu korpusni yaratishda Rossiya Fanlar

Akademiyasining V.V.Vinogradov nomidagi Rus tili instituti, Voronej va Sankt-Peterburg Davlat universitetlari ishtirok etmoqda. Ayni paytda, Milliy korpus veb-saytida V.V.Vinogradov nomidagi Rus tili instituti bilan hamkorlikda Voronej universitetida tayyorlangan parallel ingliz-rus korpusi (har bir qismida 1 million soʻz) joylashtirish uchun tayyorlanmoqda.

Zamonaviy rus tili korpusi, uning yaratuvchilari fikriga koʻra, 200 million soʻz rejalashtirilgan, shundan 100 millioni XX asrning 2-yarmi matnlarini va yana 100 millioni – XIX asr boshi va XX asrning oʻrtalarida yaratilgan matnlarni qamraydi. Hozirgi kunda qidirish uchun 50 milliondan ortiq soʻz mavjud. Misol uchun, zamonaviy rus tilining chastota lugʻati (O.N.Lyashevskaya va S.A.Sharov tomonidan tuzilgan) 1950-2007-yillardagi matnlar asosida yaratilgan boʻlib, uning umumiy hajmi 100 million soʻzni tashkil qiladi. Bunday lugʻatni yaratish zarurati aniq. Eslatib oʻtamiz, soʻnggi chastotali «universal» lugʻat 1993-yilda Upsalda (Shvetsiya) nashr etildi. Ungacha L.N.Zasorina (Moskva, 1977) va E.A. Shteynfeldt (Tallin, 1963) larning lugʻatlari bor edi. G.G.Yosselsonning (Detroyt, 1953) lugʻati XIX asr oxiri va XX asrning 1-yarmi tilini aks ettiradi. Yangi chastotali lugʻat zamonaviy soʻz ishlatilishining statistik suratini, xususan, soʻnggi oʻn yillikdagi boʻshliqni toʻldirishi va 1950-yildan beri tilda yuz bergan oʻzgarishlarni namoyon qilishi kerak. Biroq lugʻat va uning oldingi nashrlari (salaflari) oʻrtasidagi asosiy farqlar sifatlidir. Yangi lugʻat 100 millioninchi korpusga asoslangan boʻladi, avvalgi lugʻatlar esa hajmi 400 mingdan 1 milliongacha boʻlgan materialga tayanardi.

Avtomatlashtirilgan leksikografik tizimlar, yaʼni lugʻatlarni tayyorlash va ulardan foydalanishni avtomatlashtirish tizimlariga leksikografik matnni qayta ishlash uchun zarur boʻlgan dasturlar va maʼlumotlar kiradi. Maʼlumotlarni kiritish va tuzatish uchun matn muharrirlaridan maʼlumotlar va soʻrovlarni tizimga kuzatish dasturlari, matn terish va kiritish matnini belgilash dasturlari, soʻzlarni, iboralarni, jumalarni va lugʻat yozuvlarini qismlarga ajratish dasturlari, lemmatizatsiya va soʻz ishlatishning hisoblash statistikasi dasturlari, maʼlumotlarni yuklash, qidirish va tuzatish dasturlari va boshqalardan foydalaniladi.

Tizimga kiritilgan matnlar yoki lugʻatlar maʼlumotlar bazalariga joylashtiriladi va soʻz yoki uning xususiyatlari bilan tavsiflangan kontekstlari yoki lugʻat yozuvlarini topishga imkon beruvchi soʻz koʻrsatkichlari hamda boshqa indekslar bilan taʼminlanadi. Avtomatlashtirilgan leksikografik tizimlarda avtomatik matn ishlash natijasi chastotali lugʻatlar, konkordanslar (kontekstli soʻz koʻrsatkichlari) boʻlib, koʻpincha avtomatik konkordanslar, avtomatik mono va koʻp tilli lugʻatlar shaklini olib, maʼlumotlar bazalarida joylashtirilgan va leksikografik tizimlar dasturlari tomonidan yangi maʼlumotlarni qayta ishlashda maʼlumot beruvchi material sifatida foydalaniladi. Shuning uchun bunday tizimlar rivojlanayotgan tizimlardir. Avtomatik lugʻatlar avtomatik tarjima tizimlarida, shuningdek, tabiiy tildagi axborot tizimlari va kompyuter aloqa tizimlarida lugʻatlarni tayyorlash, kengaytirish, shu bilan birga, ushbu tizimlarning grammatikasini takomillashtirish uchun maʼlumotnomalar sifatida qoʻllaniladi.

Avtomatlashtirilgan tizimlarni lingvistik taʼminlashning bir qismi sifatida avtomatik matnni qayta ishlash funksiyalarining uch guruhi mavjud: kirish hujjatlarini avtomatik indeksatsiya qilish, soʻrovlar matni boʻyicha qidiruv koʻrsatmalarini tuzish va tizim lugʻatlarini avtomatlashtirilgan holda yuritish. Avtomatlashtirilgan axborot tizimlari lingvistik taʼminotining oʻzagi axborot qidiruv tezaurusi boʻlib, u boʻyicha tizimga kiritilgan matnlarni indeksatsiya qilish va ular uchun qidiruv soʻrovlari amalga oshiriladi. Matnni indeksatsiya qilish uning uchun matnda bayon qilingan tushunchalar va ular oʻrtasidagi munosabatlarni belgilovchi qidiruv «obraz»ini yaratishdan iborat. Tizimga soʻrovlar xuddi shu tarzda qayta ishlanadi. Qidiruv koʻrsatmalarini hujjatlarining qidiruv tasvirlari bilan taqqoslash orqali soʻralayotgan mavzu matnlarini tanlash amalga oshiriladi. Ularda topilgan soʻzlarning har qanday kombinatsiyasi orqali matnlarni qidiradigan tezaurussiz tizimlar mavjud. Bunday tizimlarda word koʻrsatkichlari avtomatik ravishda kiritilgan matnlar uchun quriladi.

Umumlashtirish va rus, Ukraina leksikografiyasining zamonaviy tajribasini tahlil qilib, Xarkov leksikografik jamiyati leksikografik avtomatlashtirilgan ish joyini yaratish haqidagi xulosaga keldi. Leksikografik avtomatlashtirilgan ish joyi

(LARM) – universal ma'lumotlar bazasi yoki leksikograf elektron lug'atlar yaratish uchun foydalanishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar bazalari majmui.

Leksikografik avtomatlashtirilgan ish joyi (LARM)ni ishlab chiqish – leksikografik faoliyatning yangi turi bo'lib, lingvist-nazariyotchilarning, leksikograf-amaliyotchilarning va dasturchilarning ijodiy sa'y-harakatlarini birlashtiradi. Hozirgi kunda Xarkov leksikografik jamiyatining bir guruh tilshunoslari tomonidan ilgari surilgan «LARM» atamasi kompyuter leksikografiyasining fundamental tushunchasi rolini o'ynaydi, chunki ma'lum bir universal ma'lumotlar bazalari majmui asosida leksikografik faoliyatni standartlashtirish va butun leksikografik jarayonni birlashtirish, elektron lug'at majmualarini baynalmilallashtirishning yagona yo'nalishida taklif etilmoqda.

Xarkov leksikograflari fikriga ko'ra, LARM quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- ☐ izohli, ideografik, tarjima va boshqa ma'lumotlar bazasi asosida ishlab chiqilgan lug'at yozuvining invariant elektron tuzilishi va tegishli ma'lumotlar bazalarining tarkibiy qismlari bo'lgan lug'atlar;
- ☐ LARMLari va leksikografik belgilari yaxshi rivojlangan tizimga ega bo'lishi kerak, ular tegishli dasturiy ta'minotga ega bo'lishi kerak;
- ☐ skaner qilingan matnlarni avtomatik ravishda tahrir qilish va imlo, grammatik, sintaktik va boshqa xatolarni tuzatish uchun kompyuter dasturi bilan ta'minlanishi kerak.

LARMning ajralmas qismi tilshunoslarning barcha leksikografik va tarjima talablariga javob beradigan ARMP (tarjimonning avtomatlashtirilgan ish joyi) va elektron lug'at majmualaridan tashqari zamonaviy mashina tarjima tizimlari bilan ham jihozlangan bo'lishi mumkin.

Shu munosabat bilan mashina tarjimasi – tarjima leksikografiya aspektida leksik ma'lumotlar bazalarini kompyuterlashtirilgan qayta ishlash hozirgi kunda, ayniqsa, dolzarb bo'lib bormoqda. Tarjima ekvivalentlarini tanlash to'liq avtomatlashtirilgan asosda amalga oshiriladi.

Tarjimon-leksikograf muntazam mexanik ishlardan ozod bo'ladi, u mashinaga faqat tarjima lug'atini yaratish ijodiy jarayonining ishtirokchisi sifatida

yordamga keladi. Ma'lumki, dasturiy tarjimani avtomatlashtirish bo'yicha dastlabki ishlar XX asrning 50-yillari boshida AQShda paydo bo'ldi. Birinchi avtomatik tarjima 1954-yilda Jorjtaun universitetida o'tkazildi. 50-yillarning o'rtalarida ko'pgina mamlakatlarda, jumladan, SSSRda ishlar boshlandi: 1954-yilda Moskvada I.K.Belskaya va D.Y.Panov (inglizcha-ruscha tarjima) va A.A.Lyapunov va O.S.Kulagina (fransuzcha-ruscha tarjima)larning guruhlari ishlay boshladi.

Hozirgi kunda turli mamlakatlarda juda ko'plab eksperimental va amaliy avtomatik tarjima tizimlari yaratilgan. Tijorat tizimlaridan eng keng tarqalgani SYSTRAN bo'lib, u uchun turli til juftlarning 15 versiyasi ma'lum. Bu versiyalarning barchasi katta lug'atlar bilan ta'minlangan (masalan, «rus-ingliz» juftligi 200 ming so'z va 200 ming terminga ega). Bu tizimdan foydalanish natijasida olingan tarjima muhim tahrirni talab qiladi. Shuningdek, ATLAS, LOGOS, LITRAS tizimlari ham ishlaydi.

1995-yilga kelib, Rossiyada tijorat avtomatik tarjima tizimlari paydo bo'ldi, masalan, ingliz-rus (va aksincha) tarjima uchun STYLUS tizimi, LEKSIKON tarjima dasturiy paketi, SILOD MULTIS mashina tarjimasi tizimi va h.k. Bularning barchasi A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogik universitetida yaratilgan (Sankt-Peterburg).

Xarkovda yaratilgan PARS tizimlari (ingliz-rus va rus-ingliz tarjima tizimi) Ukraina bo'ylab muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda.

PARS tizimi inson faoliyatining deyarli barcha sohalari uchun (har biri o'n minglab atamalar uchun) terminologik kompyuter lug'atlarining butun majmuasi bilan jihozlangan.

1970-yildan boshlab turli sohalarda inson faoliyatida murakkab inson-mashina va robot tizimlari yaratish bilan bog'liq informatika sohasida sun'iy intellekt (aql) dizayni doirasida avtomatik matn ishlash tizimlari dizayni uchun barcha yondashuvlarni integratsiya qilish kuzatib kelinmoqda. Bunday tizimlarda tabiiy yoki sun'iy tildagi matn ham tizimning bilim to'plash manbayi, ham uning xulq-atvorini tanlash uchun ma'lumotlar manbayi, shuningdek, tizim va inson

o'rtasidagi o'zaro ta'sir vositasi hisoblanadi. Bu yerda tahrir qilish vazifasi matnlarni tushunish uchun yagona apparatni shakllantirish, kontentni qayta ishlash funksiyalari bilan ko'proq birlashadilar.

Kompyuterlashtirish, avvalo, tahririyat va nashriyot jarayonlari, matnlardan ma'lumot olish, tibbiy-texnik diagnostika, ekspert faoliyati, mashina va tuzilmalarni loyihalash, loyiha hujjatlarini ishlab chiqish va ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni boshqarish kabi intellektual mehnatni talab qiluvchi inson faoliyatining eng murakkab sohalarini avtomatlashtirish imkoniyatlarini ochadi. Bu holatlarning barchasida matnni avtomatik qayta ishlash asosiy rol o'ynaydi.

Biroq bunday keng ko'lamli «sanoat»da matnni avtomatik ishlashni tatbiq etish uchun kuchli axborot qo'llab-quvvatlashiga tayanishi kerak. Bular avtomatlashtirilgan lug'at fayllar, avtomatik lug'atlar, kompyuterdagi lingvistik ma'lumotlar va boshqalar. Bunday tizimlarning rivojlanishi milliy tillarning mashina fondlari (masalan, rus tilining mashina fondi, ukrain tilining mashina fondi), milliy avtomatlashtirilgan leksikografik xizmatlar va boshqalar shaklida bo'ladi.

Kompyuter texnologiyalarining to'xtovsiz rivojlanishi lug'at tadqiqotlarini to'liq kompyuterlashtirish zarurligini ko'rsatadi va bu endi leksikografiyaning yangi an'analari bilan tasdiqlangan: kompyuter ma'lumotlar bazalari asosida lug'at karta fayllarini yaratish, lug'at yozuvlarini elektron qurish va leksik materialni avtomatik qayta ishlash, kompyuter asosida bosma lug'atlarni tuzish va elektron lug'atlarni yaratish (ularning qog'ozsiz analoglari) va boshqalar.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Milliy korpuslar haqida nimalarni bilasiz?
2. Korpus turlari haqida so'zlab bering.
3. Chastotali lug'at qanday afzalliklarga ega? Ularga misol keltiring.
4. Avtomatlashtirilgan leksikografik tizimlar qanday maqsadlarda qo'llaniladi?
5. Axborot-qidiruv tizimlari to'g'risida ma'lumot bering.
6. Tezauruslar nima?

7. «Mashina tarjimasi» tushunchasini izohlang. Matnga avtomatik ishlov berish bo'yicha amalga oshirilgan ishlarni sanang.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. Пособие / Дубичинский В.В. – М. : Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977.
3. Шимчук Э.Г. Русская лексикография: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 336 с.
4. Агрикола Э. Микро, медио и макроструктуры как содержательная основа словаря // ВЯ. 1984. № 2. Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М., 1977.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. Ахманова О.С. Некоторые проблемы современной лексикографии // РЯЗР. 1972. № 1.
6. Хасанов Б. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – Ташкент, 1989.
7. Михайлов Г. Опыт лексикографического исследования узбекско-русских словарей, изданных в советский период: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1960.
8. Умаров Э. Янги топилган Навоий асарлари луғати // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1991. – № 4.

ELEKTRON LUG‘ATLAR

REJA:

1. Elektron lug‘atlar va uning turlari.
2. Elektron leksikografik mahsulotlar.
3. Alifbo tartibli va maxsus lug‘atlar.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: elektron lug‘atlar, avtomatlashtirilgan tizim, mashina qidiruvi, ma’lumotlar bazasi, leksikografik mahsulotlar, kompyuter texnologiyalari, lug‘atshunoslik, tarjimashunoslik, kompyuter lug‘ati, onlayn lug‘atlar, internet lug‘atlar, kiberleksikografiya.

Elektron lug‘atlar avtomatlashtirilgan tizimning bir qismi bo‘lib, aqlli maqsadlar uchun ushbu avtomatlashtirilgan tizim ishlaydigan yoki unga tayanadigan sohadagi tushunchalarning to‘plangan va buyurtma qilingan nomlari bilan chaqiradi.

Elektron lug‘atlar chiqish signallarini idrok etish, ularning ishlarini tartibga solish va natijalarini rasmiylashtirish va foydalanuvchiga yetkazish uchun avtomatik imkoniyatlarga ega bo‘lgan yakuniy diskret ochiq tuzilma sifatida yaratilgan.

Har qanday ish bosqichida elektron lug‘at qayta tuzilmasdan sezilarli darajada to‘ldirilishi va kerak bo‘lganda tarkibiy jihatdan yaxshilanishi mumkin. Odatda, ular jadvallar, semantik tarmoqlar yoki semantik daraxtlar shaklida tizimlashtirilgan va taqdim etilgan atamalar va terminologik iboralarni o‘z ichiga oladi.

Elektron lug‘atlar tizimda talab qilinadigan va mavjud bo‘lgan ma’lumotlarni mashinada qidirish uchun va ma’lumotlar bazasi materialida, shuningdek, qayta ishlash uchun foydalanuvchiga taklif qilingan material bo‘yicha maqsadli operatsiyalar olib borishga mo‘ljallangan.

Asosan, elektron lug‘atlar ixtisoslashgan bo‘ladi. Bugungi kunda Rossiyada turli firmalar va mashinalar tarjima qilish laboratoriyalari fan va ishlab chiqarishning ko‘plab sohalari uchun elektron lug‘atlarni yaratdilar: kompyuter texnologiyalari, kimyo, fizika, texnologiya va metallni qayta ishlash, boshqarish v. h. Ular lug‘atlarni tayyorlash va kengaytirish paytida, shuningdek, ushbu tizimlarning grammatikalarini aniqlashtirish paytida ma’lumotnomalar sifatida tabiiy tillarga tarjima qilish tizimlarida va kompyuter aloqa tizimlarida qo‘llaniladi.

Elektron lugʻatlarning sarlavhali birliklari morfologik va sintaktik xususiyatlarini, lugʻat predmeti tematik tasnifining eslatmalarini, taʼrifi, soʻz ishlatilishining illyustratsiyasi, misollarni sertifikatlash, sarlavha va chet tili ekvivalentlari oʻrtasidagi bogʻliqlik koʻrsatkichlarini taqdim etish tavsiya etiladi. Zamonaviy elektron lugʻatlarda bir lugʻat yozuvida tushuntirish lugʻat elementlarini koʻp tilli tarjima elementlari bilan birlashtirishga harakat qilinmoqda. Bir tarmoqli elektron lugʻatlarda lugʻat yozuvlarini alfavit tartibida kiritish shart emas: mashinalarning yuqori tezligi tufayli sarlavha soʻzni va chet tilidagi ekvivalentlarni qidirish va topish bir soniyada amalga oshiriladi. Elektron lugʻatlar koʻp jildli matnlarni qayta ishlashga yoʻnaltirilgan va bir necha yuz ming lugʻat yozuvlaridan iborat boʻlgan tillarning mashina zaxiralarida ularni nafaqat alifbo tartibida, balki tarjima qilingan ekvivalentlarning alfavit koʻrsatkichlariga ham buyurtma qilish maqsadga muvofiqdir.

Zamonaviy adabiy tillarning meʼyoriy lugʻatlari sifatida sohaga oid elektron lugʻatlar va mashina zaxira lugʻatlari yaratilgan. Rus tili mashina fondlarining tarmoq elektron lugʻatlarini tuzish ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va madaniyatning barcha sohalarida zamonaviy terminologiyani standartlashtirish boʻyicha katta hajmdagi ishlarni talab qiladi.

Bu rus lugʻatshunosligining keng istiqbollarini belgilaydigan chuqur lingvistik hodisadir va tarjimashunoslik bilan bir qatorda kompyuter lugʻat tadqiqotlarini rivojlantirish zarur.

Elektron leksikografik resurslar: umumiy xususiyatlar va tarjima jarayoniga tatbiqi

Tarjimonning kasbiy faoliyatini bugungi kunda axborot texnologiyalaridan ayri tasavvur qilib boʻlmaydi. Tarjimani avtomatlashtirish sohasidagi zamonaviy oʻzgarishlar tarjimon ishining yuqori mahsuldorligi va sifatini taʼminlaydi.

Tarjima jarayonini avtomatlashtirishning barcha vositalari kompyuter va apparat yoki dasturiy taʼminot bilan bogʻliq. Keling, kompyuterning texnik vositalarini oʻrganishni bir chetga qoʻyib, tarjimon ishlaydigan kompyuterga kerak

bo'ladigan yoki xohlagan minimal vositalar va resurslar to'plamini, dasturiy vositalarni batafsilroq ko'rib chiqaylik.

1. Elektron lug'at

Elektron lug'at (kompyuter lug'ati) – maxsus kodlangan lug'at yozuvlarini o'z ichiga olgan, ko'pincha morfologik shakllarni hisobga olgan holda va so'z birikmalarini qidirish, shuningdek, tarjima yo'nalishini o'zgartirish qobiliyatiga ega bo'lgan kerakli so'zlarni tezda izlashga imkon beruvchi kompyuter ma'lumotlar bazasidir ([//ru.wikipedia.org](http://ru.wikipedia.org)). Shunday qilib, elektron lug'atlar qog'oz lug'atlarga qaraganda sezilarli afzalliklarga ega:

- axborotni qayta ishlashning yuqori tezligi;
- ekvivalentni tarjima matniga tezkor kiritish imkoniyati;
- axborot tashuvchilarning portativligi;
- eng yangi va maxsus leksikaning mavjudligi;
- yangi so'zlar bilan tezda to'ldirilishi;
- maxsus lug'atlarni kiritish, ularni yanada kengaytirish va takomillashtirish;
- so'rovlar tarixini shakllantirish;
- tarjima yo'nalishini o'zgartirish qobiliyati;
- qo'shimcha imkoniyatlar, masalan, to'liq matnli qidirish, ovozni aniqlash, sintez va boshqalar.

Elektron lug'at, nafaqat kompyuter dasturi, balki maxsus ko'chma moslama ham bo'lishi mumkin. Masalan, sayyohlar orasida mashhur bo'lgan lug'at-tarjimon yoki Quicktionary kabi skaner-tarjimon ham elektron lug'at vazifasini bajaradi. Ushbu ko'chma elektron lug'atlar juda katta lug'at bazasiga ega, ular grammatika, talaffuz va boshqalar uchun qoidalarini o'z ichiga olishi mumkin. Skaner-tarjimonlarning yana bir ajoyib xususiyati shundaki, skanerni so'z ustiga siljitish kifoya va uning maqsad tilidagi yozishmalari displeyda paydo bo'ladi.

Shunga qaramay, elektron lug'at mahsulotlari bozorining rivojlanish tendensiyalariga qarab, keng funksiyalarga ega dasturiy ta'minot mahsulotlari va PDA, noutbuklar, smartfonlar va boshqalarga o'rnatish imkoniyati portativ lug'atlarning aniq raqibidir.

Dasturiy ta'minotni ishlab chiquvchilar, odatda, uni turli xil variantlarda yetkazib berishadi: bir tilli yoki ko'p tilli versiya, mobil qurilmalar uchun versiya, onlayn versiya (faqat internetda ishlatiladi) yoki oflayn versiya (oflayn rejimda ishlash uchun).

Onlayn mavjud lug'atlar bugungi kunda eng qulay va funksional deb baholandi. Oflayn versiyalarda mavjud bo'lgan xususiyatlardan tashqari (bir vaqtning o'zida bir nechta lug'atda kompleks qidirish, yangilash, to'ldirish, o'zgartirish imkoniyati), onlayn lug'atlarda ham o'ziga xos xususiyatlar mavjud:

- keng tarqalganlik va hamma kishining foydalanishi;
- katta hajm;
- boshqa onlayn leksikografik manbalarga parallel ulanish imkoniyati;
- birliklardan foydalanish bo'yicha statistik ma'lumotlarni taqdim etish;
- qattiq diskda saqlash uchun joy ajratishning hojati yo'q va hokazo.

Onlayn lug'atlar yoki internet lug'atlar – bu internet (yoki kiber-) leksikografiya atamasi bilan terminologik-leksikografik apparatga kirgan amaliy leksikografiyaning butun sohasi mahsulotidir.

Internet leksikografiya (kiberleksikografiya) – lug'atlar yaratish uchun internet makonidan foydalanishga asoslangan zamonaviy leksikografik amaliyot.

Elektron lug'at ikki qismdan iborat: dasturiy ta'minot qobig'i va lug'at bazasi. Agar qobiq deyarli o'zgarmagan bo'lsa, unda lug'at asoslari ulanishi, uzilishi va o'zgarishi mumkin.

Elektron lug'atlar bilan ishlash usuli juda oddiy. Amallar dasturdagi so'zni ajratib ko'rsatish va lug'atni «qaynoq» tugmacha bilan chaqirish yoki lug'atni boshlash va kerakli so'zning birinchi harflarini kiritishdan iborat.

Insonning kasbiy va ta'lim faoliyatida axborot texnologiyalarining joriy etilishi bilan XXI asrda elektron lug'atlar keng tarqaldi. Masalaning tarixi ellik yildan ko'proq vaqt oldin boshlangan. Kompyuter (o'sha paytda hali elektron hisoblash mashinasi) asosida yaratilgan birinchi leksikografik manbalardan biri mashhur Jorjtaun eksperimenti – Georgetown University Machine Translation Research and Language Project (1956) jarayonida to'plangan Jorjtaun universiteti

lugʻat bazasi edi. Undan keyin Webster 7-nashri (1963), «Random House» (Random House Edition of English Language, 1966) va «American Heritage» («Tasodifiy uy») nashriyotlari izohli lugʻatlarining elektron nashrlari paydo boʻldi (American Heritage Dictionary, 1969), Longman (Longman Dictionary of Contemporary English, 1978), Harper Collins (Collins COBUILD English Dictionary, 1979) va boshqalar tomonidan nashr etilgan zamonaviy ingliz tilidagi izohli lugʻatlarning kompyuter versiyalari.

Bugungi kunda tarjimonlar tomonidan qaysi elektron lugʻatlar talab qilinmoqda? Bu yerda eng mashhur onlayn va oflayn lugʻatlarning qisqacha roʻyxatini keltiramiz.

Umumiy maqsadlar uchun ikki tilli lugʻatlar:

- Lingvo (X3, X5 versiyalari)
- Multitran
- Polyglossum (3.52, 3.72 versiyalari)
- MultiLex 6 («Compact» va «Deluxe» versiyalari)

Umumiy maqsadlar uchun bir tilli (onlayn) lugʻatlar:

- Ingliz tilining Amerika merosi lugʻati (Amerika ingliz tilining izohli lugʻati)
- Merriam-Webster ingliz lugʻati
- Oksford ingliz lugʻati (20 tomlik tushuntirish lugʻati, Internet orqali yoki CD-ROM orqali pullik kirish)
- WordNet English Dictionary va Thesaurus
- Internet tili lugʻati
- AllWords.com lugʻati
- Encarta World English Dictionary
- Ultralingua English Language Dictionary
- Wordsmyth English Dictionary
- Rus tilining izohli lugʻati (S.I.Ojegov va N.Y. Shvedova tahririda)
- Rus tilining izohli lugʻati (tahriri D.N. Ushakov)

Maxsus maqsadlar uchun bir tilli lugʻatlar:

- Fan va texnologiyalarning akademik matbuot lugʻati

- Hisoblashning bepul onlayn lugʻati
- Sanʼat lugʻati
- Bank va moliya lugʻati
- Qonun lugʻati
- Onlayn ravishda tibbiy lugʻat
- WebElements (D.I.Mendeleyevning onlayn jadvali, kimyoviy elementlarning talaffuzi va ularning nomlari 7 tilda)
- Qadimgi ingliz tilining lugʻati

Tezauruslar:

- Rojetning xalqaro tezaurusi
- Rojetning inglizcha soʻzlar va iboralar tezaurusi
- Ixtisoslashtirilgan tezaurus
- Ingliz tilining sinonimlar lugʻati
- WWWebster tezaurusi

Lugʻatlarning eng mashhur kataloglari va toʻplamlari:

- Dictionary.com (www.dictionary.com)
- Lugʻatlar (<http://math-www.unipadeborn.de>)
- Onelook lugʻatlari (600 dan ortiq lugʻat, umumiy hajmi – 4,2 million soʻz)
www.facstuff.bucknell.edu
- Sizning Dictionary.com (www.yourdictionary.com)
- 1000 ta lugʻat (www.primavista.ru)
- dic.academic.ru (ruscha lugʻatlar va ensiklopediyalar toʻplami)
- glossary.ru (rus tilidagi lugʻatlar toʻplami, baʼzan tarjimasi bilan)
- WordIQ (tushuntirish lugʻatlari va ensiklopediya)
- Doktor

2. Tarjima portali

Tarjima portallari – tarjima sohasidagi eng zamonaviy maʼlumotlarni nashr etadigan tarjimonlar jamiyatining eng faol aʼzolari (shaxslar, tashkilotlar, kasaba uyushmalari va boshqalar) tomonidan tashkil etiladigan va qoʻllab-quvvatlanadigan

maxsus saytlar. Tarjima portallarida ro'yxatdan o'tish odatda bepul, ammo portalning ba'zi zonalari va bo'limlariga kirish ma'lum bir haq evaziga taqdim etilishi mumkin.

Portallar davom etayotgan uchrashuvlar, tanlovlar va konferensiyalar haqida ma'lumotni nashr etadi, tarjima jurnallari va almanaxlardagi so'nggi nashrlardan foydalanish imkoniyatini beradi, tarjima forumlarini tashkil qiladi v.h. Shuningdek, portallarda ish e'lonlari, yangi leksikografik mahsulotlarning e'lonlari va boshqalar joylashtiriladi.

Eng foydali manzillar ro'yxatiga quyidagilar kiradi:

- www.proz.com
- www.translatorscafe.com
- www.trworkshop.net (Tarjimonlar shahri)
- <http://translation-blog.ru>
- www.perevod-pro.ru
- www.tattolmach.narod.ru
- Doktor

3. Virtual kutubxona

Internetda avtomatik ma'lumot olishni ta'minlaydigan tarjimon uchun yana bir foydali manba raqamli / elektron / virtual kutubxonalardir. Ular tanlangan veb-portallarda joylashtirilgan va axborot bloklari, axborot agentliklari, gazetalar, jurnallar, telekompaniyalar, radiostansiyalar va radiodasturlar kabi ommaviy axborot vositalari haqida juda ko'p ma'lumot beradi. Unda bir vaqtning o'zida deyarli har qanday mavzudagi eng so'nggi materiallar va bir necha yillar davomidagi arxiv ma'lumotlari mavjud.

Dunyodagi eng katta virtual kutubxona bu – Milliy Kongressning raqamli kutubxonasi. Internetdagi ommaviy kutubxonalar orasida Internet Public Library (IPL) ham bor. Rus tilidagi eng mashhur kutubxonalar – XServer.ru kutubxonasi (<http://xserver.ru>), Iqtisodiy va boshqaruv adabiyotlari kutubxonasi (<http://aup.ru/library>), Rossiya Milliy kutubxonasining elektron katalogi (<http://www.nlr.ru/poisk>) va boshqalar.

Turli tillarda yuzlab gazeta, jurnal, kitob va boshqalarning ma'lumotlar bazasini o'z ichiga olgan elektron manbalar mavjud. Ular orasida:

- Cities.com (WorldNews Network)
- Cosmopolis
- Dunyo bo'ylab onlayn gazetalarning ma'lumotlar bazasi
- InfoPilot-Publishers
- RapidTree
- Flying Inkpotning dunyo gazetalari havolalari va boshqalar.

Bundan tashqari, Rossiya, Buyuk Britaniya, AQSh va dunyoning boshqa mamlakatlaridagi har qanday yirik axborot agentligi, gazeta, jurnal, televideniye va radiokanallarning elektron versiyalari yoki arxivlari mavjud.

Elektron kutubxonalar va arxivlarga murojaat qilish tarjimonga ish jarayonida yuzaga keladigan har qanday masala bo'yicha turli xil lingvistik va ensiklopedik ma'lumotlarni topishda yordam beradi. Nashrlar arxividan ma'lumot olish uchun siz quyidagi usullardan birini qo'llashingiz mumkin:

- ishonchli ma'lumot manbalarining elektron pochta manzili (gazeta yoki jurnal arxivi)ga to'g'ridan-to'g'ri kirish;
- elektron kutubxona yoki ma'lumotlar bazasi orqali kengaytirilgan qidiruv;
- gazeta yoki jurnal saytlarida maxsus so'z yordamida (masalan, GoogleNewspapersUk) matn muharririda tanlangan so'z yoki iborani tezkor qidirish.

4. Elektron matn korpusi

Korpusga yo'naltirilgan leksikografiya bu – ma'lumotlarni saqlash, qidirish va tahlil qilishning muayyan bosqichlarida kompyuterdan doimiy foydalangan holda matnli yoki akustik korpuslarga asoslangan tilni o'rganish sohasi.

Elektron korpus (language corpus / corpora) bu – zamonaviy tilning tabiiy (yozma va og'zaki) matnlari, mashina vositasida taqdim etilgan va ulardan ilmiy hamda amaliy maqsadlarda foydalanish maqsadida to'g'ri buyurtma qilingan shakli.

Matnlarning mavzusi va janr yoʻnalishi juda xilma-xildir: gazeta va jurnal maqolalari, badiiy va ilmiy adabiyotlar, risolalar, maʼruzalar, kundalik suhbatlar, radioeshittirishlar, intervyular va boshqalar.

Korpusda lingvistik maʼlumotlarni qidirish tegishli konkordans – matnlarning elektron korpusida alifbo tartibida joylashtirilgan soʻzlarning qoʻllanish holatlari vertikal roʻyxatini yaratadigan muvofiqlik dasturi (masalan, AntConc 3.1 (Windows), ConcGram 1.0, WordSmith Tools, WebQuiz, TACT, TACTWeb, Word Splitter, Concord, Lexa va boshqalar) yordamida amalga oshiriladi.

Matnli korpuslar yordamida tarjimada hal qilingan vazifalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- chastota mezoniga asoslanib, leksik-grammatik birikmaning toʻgʻri yoki eng keng tarqalgan variantini tanlash va soʻzning kombinatorial imkoniyatlarini tahlil qilish;
- tanlangan sintaktik tuzilmaning toʻgʻriligini aniqlash;
- ifodaning interlinear (literal) tarjimasi maqbul yoki yoʻqligini aniqlash;
- tarjimada ishlatilgan soʻzning maʼnolarini aniqlash;
- soʻzning grammatik imkoniyatlarini tekshirish v.h.

Tarjima amaliyotida matn korpusidan foydalanish bir qator afzalliklarga ega:

- avtomatik rejimda lingvistik jihatdan muhim maʼlumotlarni tezkor izlash;
- yuqori darajadagi reprezentativlik (soʻzlardan foydalanishning koʻplab misollari);
- korpusni muntazam ravishda toʻldirish va namunalar hajmini kengaytirish;
- istalgan soʻzning odatiy birikmasi boʻyicha mustaqil mini-tadqiqot va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati.

Biroq matn korpuslaridan foydalanish tarjimondan maxsus tadqiqot olib borish, misollarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish qobiliyatini talab qiladi.

Bugungi kunda tarjimon qanday matn korpuslariga ega?

Ingliz tilidagi matn korporatsiyalari:

- Ingliz tili banki (525 million soʻz) – <http://www.titania.bham.ac.uk/docs/svenguide.html>
- Britaniya milliy korpusi (100 mln soʻz) – <http://corpus.byu.edu/bnc>
- American National Corpus (22 million soʻz) – <http://anc.org>

- Ingliz tilining Avstraliya korpusi (1 mln soʻz)
- Standart Amerika ingliz tilidagi Brown Corpus (1 milliondan ortiq soʻz) – <http://www.essex.ac.uk/linguistics/Default.aspx>
- International Corpus of English (600000 soʻz) – <http://www.ucl.ac.uk/english-usage/projects/ice-gb>

Boshqa tillardagi elektron matn korporatsiyalari:

- Rus tilining milliy korpusi (20 milliondan ortiq soʻz) – <http://www.ruscorpora.ru>
- Chexiya milliy korpusi (100 million soʻz)
- Finlyandiya tarjima korpusi (7 million soʻz)
- IDS Corpora IMS Shtutgart (German Corpus)
- Ingliz-Norvegiya Parallel Corpus va boshqalar.

Milliy elektron matnli korpuslar haqida koʻproq maʼlumotni quyidagi manzildan topishingiz mumkin: www.corpora.menu.htm.

Shunday qilib, elektron matn korporatsiyalari zamonaviy ingliz tilidagi soʻzlardan foydalanish uslublari va tendensiyalari haqida umumiy tushuncha beradi. Biroq ularning texnik, iqtisodiy va boshqa maxsus matnlar bilan ishlaydigan tarjimonlar uchun foydasi kam boʻlishi mumkin. Bunday maqsadlar uchun professional tarjimonlar oʻzlarining ixtisoslashgan yoki virtual korporatsiyalarini yaratadi (bir martalik / adhoc / DIY korporatsiyalar).

Ixtisoslashgan (virtual) korpus bu – maʼlum bir mavzudagi matnlarning keng toʻplamidir, tarjimon uchun maʼlum lingvistik maʼlumotlarni qidirish uchun maxsus tuzilgan, matnlar qatʼiy belgilangan mavzular boʻyicha turli manbalardan tanlanadi va elektron shaklda taqdim etilishi kerak. Bunday korpus konkordans dasturi bilan birgalikda, ayniqsa, ona tilidan chet tiliga tarjima qilish uchun juda kerakli.

Tilshunoslar ixtisoslashgan korporatsiyalarning imkoniyatlarini, shu jumladan, anʼanaviy manbalarda (lugʻatlar, uslubiy qoʻllanmalar, internet-manbalar v.h.) topib boʻlmaydigan qoʻshimcha ensiklopedik va lingvistik maʼlumotlarni taqdim etish nuqtayi nazaridan yuqori baholaydi. Korpusdan tarjima qarorlarining toʻgʻriligini nazorat qilish, taʼriflar, terminologik dubletlar, antonimlar, referentlar,

nomenklatura nomlari, qisqartmalar va boshqalarni izlash uchun foydalanish mumkin.

Ushbu holatda qidiruv vositasida maxsus indikatorli iboralar, masalan, also called / known as / referred to / a synonym for, etc (sinonimlarni izlash uchun), the term is applied to (ta'rifni izlash uchun), designation of (referentni qidirish uchun), short for / stands for (qisqartmalar ma'nosini qidirish uchun) va boshqalar qo'llaniladi.

5. Terminologik ma'lumotlar banki

Terminologik ma'lumotlar banki/TMB (muddatli bank) bu – juda ixtisoslashgan yo'nalishlarga bo'linadigan va turli xil qiziqishlar, bilimlar va o'qitish darajalariga ega foydalanuvchilarning aniq guruhlariga yo'naltirilgan ma'lumotlarning elektron qobig'i.

TMB lug'at yozuvining tuzilishi odatda quyidagicha ko'rinadi:

- muddat (chap tomonda)

(O'ng qism)

- atamaning ma'nosi;
- atamaning boshqa tillardagi ekvivalentlari;
- ruxsat berilgan sinonimlar;
- manzil (milliy yoki xalqaro standart kabi muddatni tasdiqlagan hujjatga havola);
- boshqa qo'shimcha ma'lumotlar (atama mavzusi, oxirgi tahrir sanasi, lug'at yozuvi, muallifining familiyasi va boshqalar);
- boshqa lug'at yozuvlariga o'zaro bog'liqlik.

Bugungi kunda ma'lumotlar bazalari terminologiyasi quyidagi asoslarga ko'ra tasniflanadi.

Yaratilish maqsadi bo'yicha:

- ilmiy, texnik adabiyotlar va hujjatlarning tarjimasini ta'minlashga yo'naltirilgan LDP;
- standartlashtirilgan va tavsiya etilgan atamalar to'g'risida ma'lumot berish uchun mo'ljallangan TMBlar.

Adres bo'yicha:

- pul o'tkazmalari uchun mo'ljallangan ma'lumotlarning LDP turlari (lug'at tipidagi banklar);
- ilmiy tadqiqotlar uchun mo'ljallangan TMB lug'at tipidagi banklar.

Texnik matnlarni tarjima qilishda tarjimon zamonaviy LDPlardagi ma'lumotlardan foydalanishi mumkin.

- Standartlashtirilgan shartlar banki (Rossiya)
- Tibbiy atamalar banki (Rossiya)
- «Siemens» terminologiya banki (8 ta tilda 2,5 milliondan ortiq atama)
- Fransiya standartlashtirish byurosining LDPI
- «EURODICAUTOM» (Yevropa Ittifoqi Komissiyasining TMB terminologiyasi byurosi)
- «Nokia Termbank» (telekommunikatsiya shartlari banki, kompaniya mahsuloti reyestri)
- «NORDTERM» («Nordic Termbank»)
- «MultiTerm» (Germaniyaning «SDL Trados» kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan ma'lumotlar banki) va boshqalar.

6. Tarjimalarni avtomatlashtirish tizimlari

Bugungi kunda avtomatlashtirish deganda inson mehnatini yengillashtirish, mehnatning qo'lda bajariladigan shakllarini kamaytirish va uning mahsuldorligini oshirish maqsadida mashina texnikasi va texnologiyalaridan foydalanish tushuniladi (Zamonaviy iqtisodiy lug'at, 2007), u tarjima sohasiga faol tatbiq qilinyapti va tarjimonga o'z ishini yanada yo'naltirilgan, kompleks va ijodiy qilishga imkon yaratyapti.

Avtomatlashtirish texnologiyalari, avvalambor, mashinaviy tarjima texnologiyalarini (*machine / automatic / computer(-aided) translation*) o'z ichiga oladi.

Mashinaviy tarjima texnologiyalari 40-yillarning o'rtalaridan boshlangan, ularni ishlab chiqish sun'iy intellekt tizimlarining rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq. 1954-yilda mashinada tarjima birinchi marta amalda namoyish etildi – biz aytib o'tgan Jorjtaun tajribasi. Biroq o'tgan asrning 50-yillari oxiriga qadar

mashinali tarjima tizimlarini sanoat ekspluatatsiyasiga kiritish tajriba darajasida ham amalga oshirilmadi. AQSh Milliy Fanlar Akademiyasining Matnni avtomatik qayta ishlash bo'yicha nazorat qo'mitasi tomonidan mashinada tarjimaning iqtisodiy kamchiliklari va bu sohadagi ilmiy izlanishlarning befoйда ekanligiga ishora qilgan ma'ruzasining nashr etilishi bu kabi loyihalar haqidagi pessimizmni yanada kuchaytirdi va 1960-yillarning oxiriga qadar dasturlarni ishlab chiqishni to'xtatdi. 70-yillarda allaqachon turli xil tillardagi ma'lumotlarning rolini kuchaytirish va ilmiy-texnikaviy inqilob sharoitida ko'p sonli matnlarni tezkor tarjima qilish zarurati turli profil mutaxassislari e'tiborini yana mashina tarjimasi imkoniyatlariga qaratishga majbur qildi.

Rivojlanish jarayonida mashinada tarjima tizimlari yanada moslashuvchan bo'lib, tarjimani avtomatlashtirishning boshqa usullari va vositalari bilan bir qatorda ko'rib chiqiladi. Tizimlarning ishlab chiqarish qobiliyatini oshirish avtomatik jarayonlar orasidagi ba'zi o'tishlarga odam-tarjimonni kiritish yo'li bilan davom etadi. Avtomatik tarjima tizimlarining inson-tarjimonning sifatli imkoniyatlariga tabiiy va qulay bo'ysunishi mavjud.

Bugungi kunda axborot oqimi insoniyatni tom ma'noda bosib olganda, mashinada tarjima dasturlariga talab har qachongidan ham yuqori. Dasturlar qat'iy algoritmgа asoslangan bo'lib, tarjima qilingan jumlaning sintaktik va semantik tahlilini, keyinchalik maqsad tilidagi ekvivalentlarni qidirishni o'z ichiga oladi. Agar asl matn aniq va mantiqiy uslubda yozilgan bo'lsa, jumlarlar to'liq va qisqa uzunlikda bo'lsa, bu tarjima paytida to'g'ri sintaktik assimilyatsiya qilish uchun tabiiy sharoit yaratadi hamda tarjima qilingan matn sintaksisi juda qoniararli bo'ladi. Semantik muammolarni hal qilish uchun dastur murojaat qilgan lug'atlarni mavzu bo'yicha qat'iy taqsimlash qo'llaniladi. Lug'atlarning ustuvor ro'yxatini belgilaganda, ularning so'z boyliklari doimiy ravishda kengayib borishi va qayta ko'rib chiqilishi bilan mashinada tarjima dasturi til manbalarining xilma-xilligiga kamroq bog'liq bo'lib, yozishmalarni aniqroq tanlashga qodir.

Mashinada tarjima qilish sifati va tizimlarining rentabelligi ikkita qo'shimcha texnologik operatsiyalar yordamida yaxshilanadi: dastlabki tahrirlash va keyingi

tahrirlash. Bundan tashqari, operatsion aloqa tilini rasmiylashtirish tendensiyasini e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi, bu nutq markalari, qisqartmalar va odatiy yadro sintaksisidan foydalanishda namoyon bo'ladi. Bularning barchasi mashina tarjimasi tizimlari ko'lamini kengaytiradi.

Mashinalarda tarjima qilishning eng taniqli dasturlari PROMT, SYSTRAN tizimlari, shuningdek, mashhur qidiruv tizimlarining «onlayn tarjimonlari», masalan, Google Translate va boshqalar. Tarjima jarayonini avtomatlashtirishning tubdan farq qiluvchi texnologiyasi bu kumulyativ tarjima texnologiyasi (tarjima xotirasi). Ushbu texnologiya CAT-tizimlari, tarjima xotirasi tizimlari yoki TM-vositalari (Computer / Aided Translation Systems / Tools) deb nomlanuvchi dasturlarning asosidir.

TM-vositalari bu – tarjima faoliyati natijalarini to'plash, tuzish va saqlash, tarjima jarayonini faol hamda samarali tashkiliy qo'llab-quvvatlash, qulay muhit yaratish, muntazam tarjima operatsiyalarini amalga oshirish orqali mehnat unumdorligini oshirishga mo'ljallangan dasturlar sinfidir.

Tarjimani avtomatlashtirish tizimining asosiy g'oyasi – stereotipli (takrorlanadigan) matn parchalarini yana tarjima qilish zaruratini bartaraf etish.

TM vositalarining amaliy maqsadi quyidagicha belgilanishi mumkin:

- hujjatlarning yuqori darajada takrorlanadigan (texnik, moliyaviy, yuridik va boshqalar) darajadagi tarjimasi;
- dasturiy ta'minotni lokalizatsiya qilish;
- terminologik lug'atlarni yuritish;
- tarjima sifatini tekshirish;
- tarjima loyihalarini yaratish va tarqatish;
- hujjatlarni boshqarish tizimiga integratsiya va boshqalar.

Tarjima vositalarining asosiy elementi tarjimonning o'zi tomonidan yaratilgan ikki tilli ma'lumotlar bazasi – manba va tarjima tillarida juft segmentlar (tarjima birliklari). Tarjima birligi, odatda, jumlagacha teng, ammo tarjimonning qaroriga binoan o'zgartirilishi mumkin.

Asl jummalarni va ularning tarjimalarini (Sentence Memory) to'playdigan ikki tilli ma'lumotlar bazasi bilan bir vaqtda, tarjima vositalarida termin asoslari tizimlari mavjud – dasturiy ta'minot vositalari matnni avtomatik ravishda ko'rib chiqadi va tarjimon tomonidan ilgari bajarilgan va saqlangan holda qabul qilingan shartlarda tarjima qilish imkoniyatini beradi.

Terminologiyani qo'llab-quvvatlash tizimlari bir, ikki va ko'p tilli lug'atlar shaklida yaratilgan. Lug'at yozuvlari tarvaqaylagan tuzilishga ega va ma'lum bir atamani qo'llash to'g'risida qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan juda ko'p ma'lumotni o'z ichiga oladi: atama, qisqartma, sinonimlar, ta'rif, kontekst, manba, holat, sharh, rasmlar, ovozli yozuvlar, ma'lumotnomalar va boshqalar.

Tizim to'plami, qoida tariqasida, ikki tilli ma'lumotlar bazasini shakllantirish bo'yicha ishlarni yanada samarali tashkil etishga imkon beradigan qo'shimcha matnli dasturlarni o'z ichiga oladi, shuningdek, to'g'ridan-to'g'ri matnlarni tarjima qilishda bir nechta tarjima xotirasi bazalarini qidirish, dizayn va matn terish sifatini tekshirish, matnni kiritishda xatolarni to'g'ridan-to'g'ri boshqarish, oldindan ko'rish va boshqalar.

Bugungi kunda bunday TM vositalari keng tarqalgan bo'lib, Trados (5 Freelance, Studio 2009), DejaVu (DejaVu X), Star Transit (Transit XV), Catalyst (4.0), Wordfast v.h. Ularning ba'zilar (Trados, DejaVu, Star). Tranzit tarjima jarayonini avtomatlashtirish uchun mo'ljallangan, ko'pincha sanoat miqyosidagi (tarjima byurolarida, agentliklarda, yirik tashkilotlarning bo'limlarida ishlatiladigan) qimmat va kuchli vositalar: loyihani boshqarishdan tortib mijozga tarjima natijalarini taqdim etishga qadar, shuningdek, erkin tarjimonlar uchun arzonroq dastur turlari mavjud: Wordfast, Pi-Consult - Across va boshqalar.

Shunday qilib, tarjima sohasi bugungi kunda sezilarli sur'atlarda o'sib bormoqda. Tarjima jarayonlarini leksikografik qo'llab-quvvatlash sohasida eng yangi texnologiyalardan foydalanish tarjima xizmatlari bozorida raqobatning asosiy omiliga aylanmoqda. Aynan zamonaviy va sifatli elektron leksikografik mahsulotlardan foydalanish tarjimonlar mehnat unumdorligining o'sishiga,

ko'rsatilayotgan xizmat turlarini kengaytirishga va tarjima sifatini oshirishga yordam beradi.

«Urban Dictionary» (<http://www.urbandictionary.com>) elektron lug'atining

leksikografik tahlili

Elektron lug'atlar endi foydalanuvchiga CD-ROMlarda ham, internetda ham keng taqdim etiladi. Shunga o'xshash loyihalar juda ko'p, ammo ularning katta qismi hajmi va sifati jihatidan juda o'rtacha bo'lgan ma'lumotlar bazalariga ega, shuning uchun ulardan foydalanish u qadar foydali emas. Shu bilan birga, noyob turdagi loyiha mavjud – Urban Dictionary, 1999-yilda boshlangan va <http://www.urbandictionary.com/> saytida joylashgan.

Lug'atning muallifligi ma'lum bir nashriyotga tegishli emas – u doimiy ravishda har biri o'z lug'at yozuvini qo'shishi mumkin bo'lgan ixlosmandlar jamoasining ishi bilan yaratiladi (bu amaliyot dunyo leksikografiyasida «pastdan yuqoriga leksikografiya» yoki «*bottom-up lexicography*» deb nomlanadi). Ishlarning aksariyati foydalanuvchi shartnomasiga zid bo'lgan qo'shimchalarni olib tashlagan holda resurs ma'muriyati tomonidan amalga oshiriladi, qolgan ishlarni tizimning o'zi bajaradi, uning prinsiplari quyida muhokama qilinadi.

Lug'atni yaratish usulidan kelib chiqsak, uning yagona ishonchli manbayi hayotning o'zi deyish mumkin. Foydalanuvchilar faqat o'zlari eshitgan va turli xil hayotiy vaziyatlarda bir necha bor aytgan so'zlarni qo'shadi. Mohiyatan, bu kitob, gazeta, teledasturlar va boshqalar.

Lug'at hajmi juda hayratlanarli: 2009-yil 27-aprel holatiga ko'ra, bu hajm 3 920 800 birlikni tashkil etdi va bu ko'rsatkich har soatda o'sib bormoqda.

Elektron lug'atning makrostrukturasida so'zlik va tarmoq manbalariga xos bo'limlarni ajratish mumkin: foydalanuvchi shartnomasi («*terms of service*»), maxfiylik siyosati («*privacy policy*»), sharhlar («*feedback*»), reklama beruvchilarga taklif («*advertise*»), texnologiya tavsifi («*technology*»), real vaqtda konsultatsiya («*live support*»), chat («*chat*»), blog («*blog*»).

Makrostrukturaning bir qismi sifatida elektron lug'atning asosiy vazifasi bo'lgan qidiruv tizimini ko'rsatish kerak. So'zlar qat'iy belgilangan tartibga ega emas – ular

ma'lumotlar bazasida saqlanadi va qidirish uchun indekslangan. Shunga qaramay, so'z birikmalarining to'g'ridan-to'g'ri alfavit tartibi haqida gapirishimiz mumkin, chunki qidiruv natijalarini ko'rsatishda topilgan so'z qo'shimcha ravishda alfavit tartibida eng yaqin so'zlar bilan o'ralgan holda chap tomondagi ustunda ko'rsatiladi. Misol tariqasida, quyida **«ricep»** so'zi (neologizm) bilan birga keltirilgan so'zlar ustuni keltirilgan.

- [...]
- Ricep
- ricepicker
- ricepower
- riceps
- **ricer**
- Ricer Angle
- Ricer Citation
- ricer convention
- ricer excuse
- [...]

Masalan, taxminan **«gogle»** degan xatosi bo'lgan so'rovga javoban shunga o'xshash natijalar ketma-ketligi ko'rsatiladi: *«google»*, *«search»*, *«googl»*, *«googol»*.

An'anaviy mashina qidiruvi bilan bir qatorda lug'atni o'zlashtirishning ikkinchi usuli bor – harfma-harf ko'rish; bunda so'zlar alifbo tartibida qatorlashadi. Misol tariqasida quyida «Q» harfi bilan boshlangan birliklarni ko'rishda so'zlarning alfavit ro'yxati keltirilgan.

- [...]
- Qaeda
- qaf
- QAFFING
- qaffy
- qafgasm

- Qag
- qagen
- Qagget
- qahba
- qaid
- qailow
- [...]

Lugʻatning mikrostrukturasi bosh soʻz, taʼrif, illyustratsion material, lugʻat maqolasining qoʻshilgan vaqti va muallifi, reyting tizimi, sinonimik qator (foydalanuvchi tomonidan nazarda tutilgan boʻlsa), pochta skriptini oʻz ichiga oladi. Hech qanday fonetik, grammatik, pragmatik va boshqa belgilar yoʻq – ular bildiradigan maʼlumotlarni bosh soʻzga berilgan izoh va illyustratsiyalardan mustaqil ravishda chiqarib olishga toʻgʻri keladi.

Bosh birlik quyidagilar boʻlishi mumkin:

- harflar (masalan, «a», «g»);
- alohida soʻzlar (masalan, «baller», «phat»);
- akronim va qisqartmalar (masalan, «AOL», «SACS», «RSI»);
- murakkab tuzilishli soʻzlar (masalan, «twitterpated», «technolust»);
- odatda ikki qismli iboralar (masalan, «*emo alphabet*», «*intelligent design*», «*inbox rot*»; «*Cosmic Jewish Zombie*», «*National Hangover Day*», «*new world order*»);
- koʻchirmalar (sitata) (masalan, «*I believe you have my stapler*», «*o the world just keeps on spinnin*», «*Oh My God! They Killed Kenny!*»);
- antroponimlar (masalan, «*Hillary Clinton*», «*Michael Jackson*», «*Michael Jordan*»);
- belgilar toʻplami (masalan, «? :(», «> __ <», «> _>»);
- baʼzi boshqa toifadagi belgilar (topilmaydigan soʻz yasaliş asoslari va qoʻshimchalardan tashqari).

Ayrim mamlakat geografiyasiga oid katta miqdordagi maʼlumotlar: taniqli odamlarning ismlari, sport jamoalari, urf-odatlar, moda tendensiyalari va boshqalar.

Bitta soʻz koʻp marta izohlangan boʻlishi mumkin. Har bir lugʻat maqolasi, yaʼni bitta bosh soʻzning har bir alohida izohi reyting tizimi bilan taʼminlangan: oʻquvchi har bir maqolaning balini koʻpaytirishi yoki kamaytirishi mumkin, bu uning mashhurligi va umumiy roʻyxatdagi mavqeyiga taʼsir qiladi. Shunday qilib, tashrif buyuruvchilarning fikriga koʻra eng yaxshi izohlar roʻyxatning yuqori qismida joylashgan boʻlib, eng kam muvaffaqiyatga erishganlar pastga siljiydi. Reyting tizimining misoli: «**uleh** – 151 up, 28 down»..

Izohlar oddiy. Agar soʻz bir nechta maʼnoga ega boʻlsa, ular odatda bir-birining ostiga tasodifiy tartibda raqamlar bilan ajratilgan holda yoziladi. Masalan, «**furry**» soʻzining izohlaridan birida biz quyidagilarni topamiz:

1. *adjective.: having or coated in fur;*
2. *adjective.: being related to the «furry» community, such as artwork, stories;*
3. *mistake: a misspelling of fury =P;*
4. *noun.:*
 - a. *One who shows interest in things that can be described with the «furry» adjective;*
 - b. *One who prefers to imagine himself as more animalistic than he is.*

Illyustrativ material qatʼiy hujjatlashtirilmagan. Berilgan misollar ixtiyoriy; lugʻat maqolasidagi illyustratsiyalarga misol quyida keltirilgan.

dotcomrade 2606 up, 613 down

An Internetacquaintance; someone you chat with but have never actually met.

«*So who’s this NrdPowr32 guy?*»

«*I dunno. Just a dotcomrade of mine*»

Bunday kontekstlarga faqat shuning uchun ishonish mumkinki, ular shu tilda soʻzlashuvchilar tomonidan yaratilgan. Ayniqsa, mashhur maqolalar foydalanuvchi tomonidan taqdim etilgan bir qator grafik illyustratsiyalarni oʻz ichiga oladi. Har bir lugʻat maqolasiga maqolaning qoʻshilgan vaqti va muallifi avtomatik ravishda kiritiladi. Bu shunday koʻrinishda boʻladi: «*by mad at the worldFeb 27, 2003*»

Maqola muallifining nomi bilan siz u lugʻatga kiritgan barcha soʻzlarni qidirib topishingiz mumkin. Soʻzni tavsiflashda foydalanuvchi, uning fikriga koʻra, oʻzi kiritayotgan soʻzga maʼno jihatidan juda yaqin boʻlgan soʻzlarni qoʻyish orqali

sinonimik qator yaratishi mumkin. Masalan: «**Skittles** – *yummy, sweet, sour, chewycandy*». Tuzuvchi haqmi yoki yo‘qligini o‘zingiz aniqlaysiz.

Pochta skripti to‘g‘ridan-to‘g‘ri lug‘at maqolasi kiritilgan sahifaning o‘zidan elektron pochta orqali unga havola yuborish imkonini beradi. Lug‘atdan foydalanish jarayonida doimiy ravishda erkinlik va hazil tuyg‘usi mavjud, ayniqsa og‘zaki va grafik tasvirlarda. Uning asosiy kamchiligi va shu bilan birga asosiy afzalligi tarkibning qattiq nazorat qilinmasligi, so‘zlik yaratishning erkin tartibidir. G‘ayriakademik yo‘nalishiga qaramay, bu boshqa hech qanday lug‘atdan topib bo‘lmaydigan eng yangi so‘zlarni izohlashga yordam beradigan bebaho tarjima vositasidir. Bu resurs matnlar, subtitrlar, gazetalar, jurnallar, internet nashrlarining barcha turlarini tarjima qilishda o‘zini juda yaxshi ko‘rsatdi; mashhurlikka erishdi va bugungi kunda ingliz tilida so‘zlashuvchilarning umumiy bilimini yaxshilash uchun va dunyoning ko‘plab mamlakatlaridagi ingliz tilini o‘rganuvchilar tomonidan foydalanilmoqda.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Elektron lug‘atlar nima sababdan avtomatlashtirilgan tizimning bir qismi hisoblanadi?
2. Elektron lug‘atlarning ixtisoslashishi deganda nimani tushunasiz?
3. Elektron leksikografik resurslarning umumiy xususiyatlarini sanang va tarjima jarayoniga qanday tatbiq etiladi?
4. Elektron lug‘atning qog‘oz lug‘atdan afzalligi nimalarda namoyon bo‘ladi?
5. Kiberleksikografiya haqida tushuncha bering.
6. Tarjimalarni avtomatlashtirish tizimlariga nimalar kiradi?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Рылова А. Профессиональные системы для создания словарей как рабочий инструмент лексикографа / Слово и словарь Vocabulum et vocabularium: сб.науч. тр. по лексикографии, ГрГУ им. Я.Купалы. – Гродно: ГрГУ, 2009.
2. Рылова А. Использование профессиональных приложений для создания словарей в работе лексикографа и авторского коллектива / Новое в теории

и практике лексикографии: синхронный и диахронный подходы: материалы VIII Международной школы-семинара, Иваново, 10–12 сент. 2009 г. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2009. с.382–386.

3. Rylova A. (2010) Electronic Dictionary and Dictionary Writing System: how this duo works for dictionary user's needs (ABBYY Lingvo and ABBYY Lingvo Content case) In: Proceedings of 14th EURALEX International Congress. Leeuwarden, The Netherlands.

4. Kuzmina V., Rylova A. (2009) The ABBYY Lingvo electronic dictionary and the ABBYY Lingvo Content dictionary writing system as lexicographic tools. In: Proceedings of eLexicography in the 21st century: New challenges, new applications. Louvain-la-Neuve.

5. Rylova A. (2010) Phraseology in electronic, paper, online and mobile dictionaries. In: Proceedings of 12th International Symposium on Social Communication. Santiago de Cuba, The Republic of Cuba.

6. Pecman, M. (2008). Compilation, formalisation and presentation of bilingual phraseology: problems and possible solutions. In: Meunier, F.; Granger, S. (eds.), *Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins. 203-222.

7. Hockey, S.M. (2000). Dictionaries and lexical databases. In: *Electronic Texts in the Humanities: Principles and Practice* Oxford & New York: Oxford University Press. 146-171.

8. Moon, R. (2008). Dictionaries and collocation'. In: Granger, S.; Meunier, F. (eds.), *Phraseology. An Interdisciplinary Perspective*. Amsterdam: Benjamins. – P. 313-336.

9. Heid, U. (2009) Aspects of Lexical Description for Electronic Dictionaries. In: Proceedings of Lexicography in the 21st century: New challenges, new applications. Louvain-la-Neuve.

10. Уивер У.Новая Башня // Машинный перевод. М.: 1957)

FOR AUTHOR USE ONLY

KELAJAK LUG‘ATCHILIGI

REJA:

1. Izohli lug‘atlar taraqqiyoti.
2. O‘quv lug‘atlar taraqqiyoti.
3. Tarjima lug‘atlar taraqqiyoti.
4. Kompyuter leksikografiyasi taraqqiyoti.
5. Ilova va telelug‘atlar. Gapiruvchi lug‘at.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: leksikografiya, informatika, tilshunoslik, semantizatsiya, konsepsiya, mashina tarjimasi, tarjimon, ta’lim leksikografiyasi, terminologik lug‘atlar, leksik minimum, mashina fondlari, kompyuter leksikografiyasi, yuqori dinamik televizion lug‘at.

So‘nggi o‘n yilliklar shuni ko‘rsatdiki, leksikografiya – tilshunoslikning tez rivojlanayotgan, eng o‘zgaruvchan sohasi. Hozirda, ma’lum darajada, lug‘at faoliyati rivojlanishining ba’zi an‘analarini taxmin qilish mumkin.

Albatta, hozirgi paytda leksikografiya qaysi yo‘nalishlarda bo‘lishini taxmin qilish, faqat so‘z boyligi ilmining rivojlanishiga tegishli istiqbolli yo‘llarni bashorat qilish mumkin, ammo bu leksikograflarning tadqiqot faoliyati uchun majburiy qo‘llanma bo‘lishi mumkin emas. Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, lug‘at «davr» mahsulidir. Uning yaratilishi ko‘p jihatdan o‘ziga xos madaniy va tarixiy sharoitlarga, nazariy tilshunoslik va boshqa fanlarning holatiga bog‘liq. «Davr»ni tashkil etadigan ushbu va boshqa ko‘plab shartlarning o‘zgaruvchanligini hisobga olgan holda, ko‘plab lug‘atlarning paydo bo‘lishi aniq va natijada leksikografiyaning cheksiz kelajagini kutish mumkin.

Tabiiyki, leksikografiyaning rivojlanishi boshqa fanlarning va xususan, informatika va tilshunoslikning rivojlanish darajasiga bog‘liq. Ma’noning mohiyatini, uning konsepsiya bilan bog‘liqligini va leksikografik semantizatsiyasini falsafiy tushinishda yangi kashfiyotlar bayon etilgan. Matnни o‘rganish, so‘zlarning semantik sinflari, tarkibi va so‘z yasallishini tahlil qilish, psixolingvistik, tarixiy, etnografik tadqiqotlar hozirgi kunda lug‘atshunoslikda dolzarb ehtiyojni keltirib chiqarmoqda. Aqlli leksikografiyani takomillashtirishda chegara yo‘q.

Tarjima qilingan (asosan ikki tilli) leksikografiya doimo yuqori qiziqish darajasida. Xalqlar va davlatlar o'rtasidagi aloqalar kengayib bormoqda, mashina tarjimasi imkoniyatlari kengayganiga qaramay, zamonaviy dunyoda tarjimonlarning roli ortib bormoqda. Ko'p tilli leksikografiyaning kelajagi hali ham noaniq. Bir vaqtning o'zida bir nechta tillarni tavsiflash turli nuqtayi nazardan keng miqyosda o'rganishni, tarjimonlar va lug'atlarning nodir tajribasini va eng muhimi, ma'lum bir o'quvchini talab qiladi.

Hozirgi kunda ta'lim leksikografiyasi yetakchi o'rinni egallaydi. Madaniy fanlar doirasida uslubiy asoslangan leksik minimumlarni, o'quv jarayoni uchun yuqori darajada ixtisoslashgan terminologik lug'atlarni, ma'lum bir tilning milliy-madaniy xususiyatlarini tavsiflash – bularning barchasi dolzarb va zarur bo'lib qolmoqda.

Kelajakda leksikografiyaning qo'llanish sohalari keng ko'lamda kengaytirilishini istardik. Shu ma'noda lug'atshunoslik universalidir. U filologlarga ham, matematik va tor sohalardagi mutaxassislariga ham yordamchi bo'la oladi.

Kelajakda leksikografiyaning vazifalaridan biri bu tildagi yangiliklar va o'zgarishlarga tezroq hamda muntazamroq munosabatda bo'lishdir. Bu masalani hal qilishda murakkab leksikografiya alohida ahamiyatga ega. Lug'atlarning aralash turlarini yaratish bir-biridan farqli muammolarning butun majmualarini hal qilishi, lingvistik birliklarni har xil nazariy va uslubiy pozitsiyalarda turlicha tavsiflashi mumkin.

Umuman olganda, leksikografiyaning kelajakdagi yo'nalishlari quyidagicha:

- a) lug'atlarning mavjud turlarini takomillashtirish;
- b) yangi tamoyillar, vaqt belgilaydigan vazifalar asosida yangi turdagi lug'atlarni yaratish;
- c) yangi lug'atlar majmualarida allaqachon ma'lum bo'lgan lug'at turlarini birlashtirish;
- d) tillarning mashina fondlari asosida leksikografik faoliyatning kompyuter metodikasini yaratish va boshqalar.

Kompyuter leksikografiyasi ikki yo'nalishda rivojlanishi mumkin:

- kompyuter texnologiyalari asosida bosma lugʻatlar yaratish;
- faqat magnit tashuvchida yoki kompyuter xotirasida mavjud boʻlgan elektron lugʻatlar yaratish.

Lugʻat faoliyatining kompyuterlashtirilishi leksikograflarning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Kompyuter texnologiyalarining toʻxtovsiz rivojlanishi leksikografik tadqiqotlarni toʻliq kompyuterlashtirish zarurligini isbotlamoqda: kompyuter maʼlumotlari banklari asosida lugʻat indekslarini yaratish, lugʻat yozuvlarini elektron shaklda yaratish, til birliklarini kompyuter orqali izohlash va tahrirlash, korpus leksikografiyasi tamoyillari asosida bosma yoki elektron lugʻatlar yaratish.

Yaqin orada yuqori dinamik televizion lugʻat – kelajak lugʻatining yaratilishi kutilayotgan boʻlib, u «shaxsan» foydalanuvchilarga ham, ham guruh uchun maslahat berishi mumkin. Video va kompyuter texnikasi yordamida INTERNET orqali lugʻatning «sahifalarini» yoki alohida yozuvlarni uzoq masofalarga, ehtimol videokliplar yoki badiiy filmlar koʻrinishida translyatsiya qilish mumkin boʻladi.

Lugʻat ishini kompyuterlashtirish, asosan, leksikografiyaning kelajakdagi taraqqiyotini belgilaydi. Leksikografik maʼlumotlarni yangi uslubiy asoslarga koʻra kompyuter orqali qayta ishlash tufayli lugʻat faoliyatining jadal rivojlanishi davom etadi va ehtimol biz XXI asrni leksikografiyaning oltin davri deb ataymiz.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Leksikografiya tilshunoslikning tez rivojlanayotgan va eng oʻzgaruvchan sohasi deyilishining sababini izohlang.
2. Koʻp tilli leksikografiyaning kelajagi nimalarda namoyon boʻladi?
3. Taʼlim leksikografiyasi haqida soʻzlang.
4. Leksikografiyaning kelajakdagi vazifalari va yoʻnalishlari haqida nimalarni bilasiz?
5. Yuqori dinamik televizion lugʻatning yaratilishi qanday afzalliklarga ega?
6. Leksikografiyaning kelajakdagi taraqqiyotini nima belgilaydi?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Рылова А. Профессиональные системы для создания словарей как рабочий инструмент лексикографа / Слово и словарь Vocabulum et vocabularium: сб.науч. тр. по лексикографии, ГрГУ им. Я.Купалы. – Гродно: ГрГУ, 2009.
2. Рылова А. Использование профессиональных приложений для создания словарей в работе лексикографа и авторского коллектива / Новое в теории и практике лексикографии: синхронный и диахронный подходы: материалы VIII Международной школы-семинара, Иваново, 10–12 сент. 2009 г. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2009. с.382–386.
3. Rylova A. (2010) Electronic Dictionary and Dictionary Writing System: how this duo works for dictionary user's needs (ABBYY Lingvo and ABBYY Lingvo Content case) In: Proceedings of 14th EURALEX International Congress. Leeuwarden, The Netherlands.
4. Kuzmina V., Rylova A. (2009) The ABBYY Lingvo electronic dictionary and the ABBYY Lingvo Content dictionary writing system as lexicographic tools. In: Proceedings of eLexicography in the 21st century: New challenges, new applications. Louvain-la-Neuve.
5. Rylova A. (2010) Phraseology in electronic, paper, online and mobile dictionaries. In: Proceedings of 12th International Symposium on Social Communication. Santiago de Cuba, The Republic of Cuba.
6. Pecman, M. (2008). Compilation, formalisation and presentation of bilingual phraseology: problems and possible solutions. In: Meunier, F.; Granger, S. (eds.), Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins. 203-222.
7. Hockey, S.M. (2000). Dictionaries and lexical databases. In: Electronic Texts in the Humanities: Principles and Practice Oxford & New York: Oxford University Press. 146-171.

O‘ZBEK LUG‘ATCHILIGI TARIXI

REJA:

1. O‘zbek leksikografiyasining ilk va o‘rta asrlar davri.

2. O'zbek leksikografiyasining taraqqiyotida davr talabi va ijtimoiy buyurtma

TAYANCH TUSHUNCHALAR: eski turkiy til, ilk eski turkiy til, tovush o'zgarishi, inlaut, fonema, leksik fond, rudiment shakl, o'z qatlam, leksikografik manbalar, ismlar, fe'llar, fe'llardan yasalgan ismlar, iste'moldan chiqqan so'zlar, eskirgan so'zlar, istiloh.

Eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tili so'z boyligining leksikografik asarlarda aks etishi

Turkiyshunoslikda eski turkiy til tushunchasi ostida XI-XIV asrlarda turkiy til xususiyatlarini aks ettirishga yo'naltirilgan nafaqat turkiy, balki noqardosh tillarda yaratilgan manbalar ham nazarda tutiladi. Eski turkiy til manbalari muayyan til qoidalari, ularda yuz bergan jarayonlar, qolaversa yozilish tarixi nuqtayi nazaridan ilk eski turkiy til (XI-XII) va XIII-XIV asrlarda qo'llangan eski turkiy til tarzida tasniflanadi. Ilk eski turkiy til obidalari sirasiga asosan qoraxoniylar sulolasi hukmronlik qilgan vaqtda yuzaga kelgan Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», adib Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq», Ahmad Yassaviyning «Hikmatlar»i, Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab», muallifi noma'lum «O'g'uznoma» singari asarlar taalluqlidir. Bu asarlar, shuningdek, o'z tilli manbalar deb yuritiladi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilning o'ziga xos jihatlaridan biri yadag' «yayov, piyoda», adag' «oyoq», adgu «ezgu», qadg'u «qayg'u, alam, iztirob» singari leksemalarning inlautida d fonemasi ishlatilgan. X-XI asrlardan e'tiboran mazkur fonemaning dz shakliga o'tishi qonuniyat tusini ola boshlagan va keltirilgan so'zlar yadzag', adzag', adzgu, qadzg'u tarzida qo'llanishda bo'lgan. XIII-XIV asrga kelib dz tovushining sekin-asta y tovushi bilan almashinish jarayoni kuzatiladi. Ushbu jarayon taxminan XV asr boshlariga qadar davom etgan. Ya'ni yadzag', adzag', adzgu, qadzg'u kabi sof turkiy so'zlar yayag', ayag', ezgu, qayg'u shakllarida ham qo'llanavergan. Ba'zi manbalar matnida har uchala shaklli so'zlarning ishlatilganining guvohi bo'lamiz. Masalan: Nosiruddin Rabg'uziyning 1310-yilda Raboto'g'uz beki Nosiruddin To'qbo'g'abek iltimosiga ko'ra yaratilgan «Qisasi Rabg'uziy» asari tilida «quduq» ma'nosini ifodalash uchun nafaqat so'zning asar

yaratilgan davrga oid quduq, quyuq shakllari, balki qadimgi quduq shakli ham ifodasini topgan. Mazkur ashyoviy material XIV asrda Xorazmda d tovushining dz tovushiga o'tish jarayoni to'la-to'kis yakunlanmaganligi, ayni chog'da tilda yetakchilik qilgan dz tovushining y tovushiga o'rin bo'shatib bera boshlaganidan dalolatdir. Ma'lumki, hozirgi o'zbek adabiy tilida yuqorida tahlilga tortilgan leksemanining quduq rudument shakli saqlanib qolgan. Nazariy mashg'ulotning birinchi mavzusida ta'kidlanganidek, o'zbek leksikografiyasi uzoq shakllanish va rivojlanishning uch bosqichini kechirgan. Qoraxoniylar hukmronligi davrida fotih arablar hamda salkam yuz yil taxt tepasida turgan somoniylar vaqtida qaddi dol holatiga tushib qolgan turkiy tilning qomati ma'lum darajada rostlandi, unda bir qator badiiy, didaktik, diniy, tarixiy asarlar yaratildi. Bizning kunimizga yetib kelgan obidalar matnidan eski turkiy til so'z boyligining o'ta rang-barang, miqdor jihatdan salmoqli, asosan, o'z qatlamdan iborat bo'lganligini ilg'ash qiyinchilik tug'dirmaydi. Ayni chog'da eski turkiy til so'z boyligining rivojlanishida arab, fors-tojik tillarining ham sezilarli ta'siri bo'lganligini inkor etish mumkin emas, albatta. Eski turkiy til leksikasining o'ziga xos jihatlari o'sha davrlarda tuzilgan leksikografik manbalarda ravshan aksini topgan. Boy madaniy merosga ega bo'lgan turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi tarixida Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari alohida ahamiyatga molik. «Devon» o'z davridagi turkiy qabilalarning so'z boyligi, lug'atini izohlashga, so'zlarning ma'no nozikliklarini ochib berishga, turli qabila tillari o'rtasidagi xarakterli fonetik va morfologik farqlarni ko'rsatishga mo'ljallangan. Bu jihatdan lug'at S.Mutallibov ta'kidlaganidek, faqat izohli lug'atgina bo'lib qolmay, XI asr tilining fonetika va grammatikasi hamdir. «Devon» XI asrda Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan turkiy qabilalar, urug'lar, qavmlar va ularning til xususiyatlarini o'rganishda, izlanishlar olib borishda hamda hozirgi turkiy xalqlarning shakllanish va qaror topishini belgilashda muhim siyosiy-ijtimoiy ahamiyatga ega. Mahmud Koshg'ariyning sa'y-harakati, ona tiliga bo'lgan cheksiz muhabbati, qolaversa, elga, yurtga bo'lgan fidoyiligi natijasi o'laroq dunyo yuzini ko'rgan bu lug'at qadimgi turkiy til, eski turkiy va eski o'zbek adabiy tili obidalarini tushunish va o'rganish yo'lida qimmatli

qo'llanma vazifasini o'tadi, o'tamoqda va o'taydi ham. «Devon» Muqaddima va Lug'at qismidan iborat bo'lib, muqaddimada muallif turk tilining ahamiyati va xususiyatlari, o'z oldiga qo'ygan maqsadi, asarning strukturasi va tartibi, qo'llanilgan yozuv-alifbo, fe'llardan yasalgan ismlar, so'zlarning tuzilishi va o'zgarishi, tilga olinmagan sifatlar, masdarlar xususida, turk tabaqalari va qabilalari borasida qisqacha ma'lumot keltiradi, ularning yashash joylarini doira(xarita)da tasvirlaydi. Lug'at qismida lug'atnavis o'sha davrda qo'llanishda bo'lgan barcha turkiycha so'zlarni qamrab olishga, izohlashga harakat qilgan, ularni yetarli darajada ilmiy, tarixiy aspektlarda keng va to'liq yoritib bergan. Lug'atchining ta'kidlashicha, iste'moldan chiqqan so'zlar lug'atga kiritilmagan, Zero, ishlatishdan qolgan *raqa*, *aquz*, *ziqi*, *ziq* kabi so'z (istorizm)larni izohlashga hojat bo'lmagan. Ayni paytda Mahmud Koshg'ariy eskirgan (arxaizm) so'z namunasini ko'rsatib, ularning adad jihatdan ko'pligini e'tirof etgan. Bu holat «Devon»da izohlangan tilning juda qadimiyligini belgilaydi. Lug'atdan o'rin olgan so'zlar ikki, ya'ni ism va fe'llarga taqsimlangan holda izohlangan. Dastlab ismlar, so'ngra fe'llar berilgan. Ismlarda ham, fe'llarda ham oldin hamza (u, o, a) harflari bilan boshlagan so'zlar, keyin maxsus alifbo tartibida b, t v.h. harflar bilan boshlagan leksemalar izohini topgan. «Devon»da oz harfli so'zlar oldin, ko'p harfli so'zlar esa keyin berilgan. Lug'at muallifi eng kam harfli ism ikki, eng ko'p harfli ism yetti harfli deb ko'rsatadi. Mahmud Koshg'ariy lug'at materiallarini yig'ish asnosida nafaqat jonli so'zlashuv tili materiallari, shuningdek, eski turkiy til terminologiyasi tizimiga doir ko'pdan ko'p istilohlarni ham to'plagan va izohlagan. Chunonchi, su «lashkar, armiya», oq «o'q», im «parol», alp «qahramon, botir», sungu «nayza», urush «jang», atlig' «suvoriylar», tutg'aq «ayg'oqchi qism» v.h., qag'an «xoqon», xan «xon», yafg'u «oliy lavozim egasi», tutuq «harbiy gubernator» singari ijtimoiy-siyosiy istilohlar shular jumlasidandir v.h. Eski turkiy va eski o'zbek adabiy tili so'z boyligini o'zida mujassam etgan leksikografik manbalar sirasiga avvalgi mavzuda ta'kidlaganidek, arab tilida yaratilgan bir qator risolalarni kiritish o'zini oqlaydi. Zotan, «Kitob ul-idrok», «Tarjumon», «At-tuhfa», «Kitob ul-bulg'ot», «Alqavonin» singari filologik risolalar asosan turk tilini o'rgatish uchun mo'ljallangan qo'llanma

vazifasini o'tagan bo'lsa-da, biroq bu asarlarda turkiy tillarning so'z boyligi, ularning strukturasi, tematik guruhlariga oid qimmatli ma'lumotlar aksini topgan.

Ashyoviy materiallarga murojaat qilamiz. Turkiy-qipchoq tili fonetikasi, leksik boyligi, morfologiyasini arab millati vakillariga tanishtirish uchun yuzaga chiqqan «Tarjumon turki va ajami va mo'g'ali» risolasi to'rt qismdan iborat bo'lib, birinchi qismda ismlar, ikkinchi qismda fe'l masdari buyruq mayli, uchinchi qismda so'zlarning turlanishi va fe'llarning tuslanishi, to'rtinchi qismda so'zlarning qo'llanish qoidalari haqida mulohaza yuritilgan. Asarning birinchi ismlar haqidagi qismi 26 faslni o'z ichiga olgan. Bular: oson va unga tegishli narsalar, yer va undagi joylar, daraxtlar, mevalar, o'simliklar, ekin va donlar, qushlar va ularga o'xshash narsalar, yirtqich hayvonlar, hasharotlar, otlar va ularning turlari, ot abzali, qurol-aslaha va urush asboblari, tuya va qoramollar, qo'y va echkilar, oziq-ovqat va sutlar, uy asbob-anjomlari, palos, ayollarga xos narsalar, kiyim-kechak, gazmol, uning xillari, insonning tashqi va ichki a'zolari, son va sanoq sonlar, hunar turlari, martabalar, kishilarning sifatlari, har bir narsaning nomi va ularning zidi, vaqt, turkiy va turkiy bo'lmagan ismlarning izohi, ranglar va ularning ortirma darajalari, ma'danlar, qarindosh-urug'lar, xo'jayin, qul-cho'ri, tanish-bilishlar va dard-kasalliklar, dori-darmonlar va o'lim haqidagi fasllardan tashkil topgan. Risolada turkiy til so'z boyligining qayd etilgan usulda taqdim etilishi bugungi kunda shakllangan tezaurus lug'atlari tuzish prinsiplariga mos tushadi. Ayni shunga yaqin fikrni «At-tuhfa»ning tuzilishi borasida ham bildirish mumkin. Harflar bo'limidan keyin bevosita so'zlarning izohi, ma'nosi ochilgan. Izohlanayotgan so'zlar qanday harf bilan boshlanishi jihatidan guruhlashtirilgan: hamza harfi bilan boshlanuvchi so'zlar – tangri «Olloh», kichi «kishi», qadash «aka», tul «tul», yalmag'ay, saqalsiz «soqolsiz», solagay «chapaqay», tumav, tumag' «tumov» v.h., b/p harfli so'zlar qarín «egov», qizliq «qizlik, bokiralik», qut «baxt», qizg'anish «baxil», abdal «ahmoq», kol «ko'l» v.h. Asar boy leksik materialni qamrab olgan bo'lib, unda katta miqdordagi sinonimlar, antonimlar, omonimlar qatori boshqa filologik risolalarda qayd etilmagan leksemalarning ham mavjudligi bilan ahamiyat kasb etadi. Asarning leksik tarkibi taxminan 8000 ga yaqin so'zlardan iborat bo'lib, 1729

tasi ot, 1185 tasi fe'l, 313 tasi sifat, 92 tasi son, 53 tasi olmosh, 34 ravish, 22 tasi bog'lovchi, 32 tasi ko'makchi, 7 tasi yuklama, 6 tasi undovlardir. Asarning lug'at qismi 36 tematik guruhni tashkil qiladi. Asar muallifi va boshqa tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, «At-tuhfa»ning til materiallari turkiy tillar va shevalarga xos bo'lib, aralash tilning qipchoq-o'g'uz tipi xususiyatlarini ifodalaydi.

Alisher Navoiy va boshqa o'zbek adiblari asarlariga bag'ishlangan mumtoz lug'atlarning tuzilish prinsiplari

XV asrning boshlaridan eski o'zbek adabiy tili to'laligicha adabiy tilga aylandi, ya'ni oldingi asrlarda qo'llangan bir qator so'zlarning inlautidagi dz tovushining y tovushiga o'tish jarayoni uzil-kesil yakuniga yetdi. Ayni hodisaning yuz berganini eski o'zbek adabiy tilida yaratilgan dastlabki asar hisoblanmish Durbekning «Yusuf va Zulayho» dostoni yaqqol namoyish etadi. Eski o'zbek adabiy tilining shakllanish va rivojlanishiga bebaho ulush qo'shgan Yaqiniy, Lutfiy, Otoiy, Sakkokiy, Muqimiy, Gadoiy singari shoirlarning nazmiy asarlarida XV asr o'zbek adabiy tili so'z boyligi ma'lum darajada ifodasini topgan. Biroq o'zbek tilining bundan taxminan besh asr muqaddam qo'llanishda bo'lgan lug'at xazinasini, mubolag'asiz, tilimizning tom ma'nodagi asoschisi, ulug' shoir va mutafakkir, yirik davlat arbobi, el-yurt homiysi hazrat Nizomiddin Mir Alisher Navoiyning ham nazm, ham nasrda bitilgan 30 dan ortiq badiiy, tarixiy, ilmiy, didaktik asarlarida qayd etilgan. Turli janrlarda ijod qilgan Navoiy o'zbek tilining jozibasi, qudrati, imkoniyatlarini istifoda etgan holda 26 mingdan ortiq so'z, so'z birikmalari, iboralarni qo'llab, tilimizning naqadar boy, serqirra, har qanday tushunchani ifodalash imkoniyatiga ega ekanligini jahon afkor ommasiga ro'y-rost ko'rsatdi. Alisher Navoiy eski o'zbek tili so'z fondida mavjud bo'lgan, kundalik turmush tarzida faol ishlatilgan so'zlarni asarlarida ishlatish, ularga turli ma'noviy vazifalar yuklash bilan cheklanib qolmadi, balki ona tilining keng imkoniyatlarini ishga solib ko'pdan ko'p yangi so'zlar yaratdi, til lug'at tarkibining boyishiga salmoqli hissa qo'shdi. Ta'kidlash joizki, Navoiy asarlarida omma uchun ma'nosi tushunarli bo'lgan so'zlar qatori, mazmun-mohiyatini anglash murakkab yoki qiyin hisoblangan leksik birliklar ham anchagina edi. Mana shu vaziyatdan chiqib ketish

maqsadida shoir vafotidan so'ng uning asarlariga lug'atlar tuzish masalasi kun tartibidan o'rin olgan edi. Ushbu yo'nalishdagi dastlabki ish sifatida 1505-yili shaxsan Sulton Husayn Boyqaro mirzo tashabbusi bilan Toli Imoni Hiraviy tomonidan tuzilgan «Badoye ul-lug'at» sanaladi. Mazkur lug'atning tuzilish prinsiplari, unda izohlangan so'zlar, tasdiqlovchi faktik materiallar xususida turkologiyada A.K.Borovkov, B.Hasanov, E.Umarov kabi olimlarning izlanishlarida kerakli ma'lumotlar berilgan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, lug'at asosan Navoiy asarlarida ishlatilgan sof turkiy (eski o'zbek)cha, mo'g'ulcha va juda oz miqdorda arabcha so'zlarning forscha-tojikcha izohini berishga qaratilgan. Shu jihati bilan «Badoye ul-lug'at» ikki tilli lug'atlar turiga mansubdir. Bu davrga kelib ikki tilli lug'atlar tuzish borasida muayyan tajribaga erishilgan edi, arabcha-forscha, forscha-turkcha, turkcha-arabcha lug'atlar tuzigan bo'lib, leksikografik an'ananing mavjudligi Toli Imoni Hiraviyga sifatli lug'at yaratish imkonini berdi. Asardan jami 854 so'z o'rin olgan. Ushbu lug'at maqolalarining tuzilish sxemasi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga olgan: 1. Lug'at maqolaning bosh so'zi – u fe'l, ot, sifat, son, olmosh, ravish, sifatdosh, undovlar, yuklama va qo'shimchalar bo'lishi mumkin. 2. So'zning yozilishi va o'qilishiga oid fonetik qaydlar. 3. So'zning forscha tarjimai yoki kengaytirilgan izohi. Bu yerda so'zning etimologiyasi, ishlatilishiga doir turli ma'lumotlar keltiriladi. 4. So'zning shakli bo'yicha grammatik qaydlar. 5. Bosh so'z va undan yasalgan so'z shakllarining ma'nosini tasdiqlash uchun keltirilgan she'riy parchalar. «Badoye ul-lug'at»ning 1705-1706-yilda ko'chirilgan yagona nusxasi Sankt-Peterburgdagi Saltikov-Shchedrin kutubxonasida saqlanmoqda. Rumi tomonidan tuzilgan «Abushqa» lug'atining hozir 8 ta qo'lyozma nusxasidan 5 tasi Sankt-Peterburgda, 32 tasi O'zFA Sharqshunoslik ilmiy-tekshirish markazida saqlanmoqda. Lug'atning keng tarqalgan nomi uning ichiga kirgan so'zlarning birinchisi, ya'ni «Abushqa» (qariya, keksa)dan olingan. Lug'at dastlab H.Vamberi, undan keyin V.Velyaminov-Zernov tomonidan 1869-yilda Peterburgda nashr qilingan. «Abushqa» o'z ichiga 2054 so'z va so'z shakllarini qamrab olgan. So'zlar boshlanish harflariga ko'ra 21 bobga ajratilgan. Boblar o'z ichiga kirgan so'zlarning birinchi harfi nomi bilan, masalan, al-harf al-alif, al-harf al-bo tarzida nomlangan.

Boshlanish harfi p va g bo'lgan so'zlar b va k boblariga kiritilgan. Boyi arabis (b), boyi ajamiy (p), kofi arabiy (k) va kofi ajamiy (g) ishoralari bu harflarning jarangli yoki jarangsizligini bildiradi. Ch harfi bilan boshlanuvchi so'zlar j bobida va ular uch nuqtasi bilan yozilgani uchun fonetik qaydsiz keltirilgan. 21 bobning har biri o'z navbatida 3 qismga bo'lingan.

«Abushqa» leksik materialni qamrab olishi nuqtayi nazaridan «Badoye ul-lug'at»ga nisbatan ancha boyligi bilan ahamiyat kasb etadi. Lug'atda illyustrativ materiallar ruboiy bo'lsa to'laligicha, g'azallardan esa faqat bir bayt keltirilgan. «Abushqa»dan so'ng ikki asr davomida Alisher Navoiy va mumtoz o'zbek adiblari, shoirlari asarlariga bag'ishlab tuzilgan lug'atlar ko'zga tashlanmaydi. Eski o'zbeksa-forsiycha lug'atnavislik an'alarining XVIII asrdagi taraqqiyoti Mirza Muhammad Mahdiyxon nomi bilan bog'liq. Mahdiyxon Nodirshoh (1688-1747)ning shaxsiy munshiysi va saroy tarixchisi sifatida faoliyat yuritgan. Stilist-yozuvchi, shoir ham bo'lgan Mahdiyxon keyinchalik Taxmasp I xizmatiga kirgan. 1748-yilda «Tarixi Nodiriy» asarini bitadi. Oradan 11 yil o'tgach, ya'ni 1759-yilda «Sanglox» ni poyoniga yetkazadi. Lug'atning mo'tabar nusxalari Britaniya muzeyi va Bodlen kutubxonasida saqlanadi. Ayni nusxalar asosida 1960-yili J.Kloson asarni nashr qilgan edi. «Sanglox» tarkib jihatdan Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan boshqa lug'atlardan farq qiladi. Uning tarkibiga diqqat qaratamiz: Sanglox: Muqaddima va Maboni al-lug'at (1b-26a), - lug'at (27a-353a) -Tushunilmagan so'z va baytlar- tazyil (353a-367a). Muallif lug'atning kirish qismida Navoiy asarlari leksikasi va iboralarining salobati va qiyin (qattiqligi) bois kitobga «Sanglox» (toshloq) nom qo'ygani aytadi. «Badoye ul-lug'at», «Abushqa»dan tashqari ikkinchi Rumi, Farog'iy, Nadr Ali, Mirzo Abduljalil Nasriylarning bizgacha yetib kelmagan lug'atlari bo'lganligi xususida ma'lumot beradi. Asarning «Maboni al-lug'at» qismi eski o'zbek tilining grammatikasiga bag'ishlangan. Navoiy asarlaridagi ba'zi qiyin arabiy va forsiy so'z va iboralarni tushunishda lug'at so'ngida ilova qilingan «Zayl» ko'mak beradi. Kitobning asosiy lug'at qismi 5 juzvga taqsimlangan. Juzv (qism)lar kitoblarga bo'lingan. Bularning ichiga kirgan har bir harf mustaqil kitobni tashkil etadi. Har bir kitob ichiga kirgan so'zlar birinchi

harflarining harakatiga ko'ra avval maftuhot, so'ng mazmumot va nihoyat maksurot boblariga yig'ilgan. Birinchi harfi alif, vov yoki yo harfli so'zlar ham mazkur bob nomlari bilan atalgan. Lug'atdan jami 6181 lug'at maqolasi o'rin olgan. Lug'at maqolalarining kengligi, so'z shakllarini lug'at maqola ichida va ularning ma'nolarini mumkin qadar to'la va misollar bilan izohlash jihatidan «Sanglox» Navoiy asarlariga tuzilgan boshqa lug'atlardan beqiyos darajada ustun turadi. Unda arab va fors leksikografiyasi uzoq vaqtlar davomida erishgan yutuqlarining tatbiqini ko'ramiz. Fathali Kojar tomonidan tuzilgan «Lug'ati atrokiya»ning hozirga qadar faqat ikki qo'lyozma nusxasi yetib kelgan. Bir nusxasini A.Romaskevich 1914-yilda Tehronda sotib olgan. «Romaskevich nusxasi» deb ataluvchi bu nusxa Saltikov-Shchedrin kutubxonasida 1177 raqami ostida saqlanmoqda. Lug'at 4 qismdan iborat: Muqaddima (1-12 varaqlar), Lug'at (13-104 varaqlar), «Sanglox» muallifi Mahdiyxon yechib bera olmagan 12 so'z izohlari (405-407 varaqlar). Lug'at jami 28 bobdan iborat bo'lib, 7694 so'zni qamrab olgan. Bu so'zlarning uchdan bir (3/1) qismi bir o'zakdan yasalgan so'z shakllaridan iborat. Masalan, ko'rmak fe'lidan yasalgan ko'rar, ko'rasiz, ko'rding, ko'rgali, ko'rgan, ko'ring, ko'rmaduk, ko'rmasun, ko'rmaydur shular jumlasidandir. Lug'atda so'zlarni alifbe tartibiga solishda prinsip yo'q: asraban, andaq, abag'a, avuchlaban, ara, altun tamg'a v.h. Lug'atda nafaqat turkiycha, shuningdek 429 ta arabcha, forscha va 200 chamasi mo'g'ulcha so'zlarning ham ma'nosi izohlangan. Muallif ajar, ulta, edur, bayag', chapun, sanatin, qarimchi kabi so'zlarning ma'nosini tushunmaganini aytib o'tgan.

Rus tili negizida yaratilgan dastlabki ikki tilli va ko'p tilli lug'atlarning yuzaga kelishi

O'zbek lug'atchiligida ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha lug'atlarning yaratilishida ikki davr farqlanadi:

- 1) 1878-yildan 1917-yilgacha bo'lgan davr. Chor Rossiyasi hukmronligi davrida yaratilgan ruscha-sartcha ikki tili o'quv lug'atlari;
- 2) Oktyabr to'ntarishidan XX asr oxirlarigacha bo'lgan davr. Sho'ro hokimiyati davrida yaratilgan ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha ikki tilli va

o'zbek tilining turli sathlari, adabiy me'yorlarini o'qitishga xizmat qilgan bir tilli o'quv lug'atlari.

Ma'lumki, XIX asrning oxirlaridan Chor Rossiyasining Markaziy Osiyoni istilo qilish va Turkistonni o'z mustamlakasiga aylantirish harakatlari boshlanadi. Bu esa, o'z-o'zidan, yerli aholining rus tili, mustamlaka ostidagi xalqlarni boshqarish uchun chor amaldorlarining o'zbek tilini tezkor o'rganish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Turkologiya va sharqshunoslik fanlarining yuzaga kelishiga aslida hukmron mafkuraning til siyosati bilan bog'liq maqsadlarni amalga oshirish ehtiyoji sabab bo'lgan edi. Ushbu davrga mansub tilshunoslik manbalari asosida ham yerli xalq tilining so'zlashuv uchun muhim bo'lgan leksik, grammatik dialektal, orfoepik xususiyatlari yotgan va bu tadqiqotlarning natijasi ikki tilli qisqacha tarjima lug'ati, so'zlashgichlar, cho'ntak lug'atlarining tuzilishiga xizmat qilgan. Хусусан, А.Старчевскиyning «Спутник русского человека в Средней Азии» (СПБ, 1878), «Переводчик с русского языка на сартовский» (СПБ, 1886), Sh.Ishayevning so'zlashuv namunalari ham ilova qilinganligi bilan xarakterlanadigan «Краткий русско-сартовский и сартовско-русский словарь» (Toshkent, 1880), V.P.Nalivkin va M.Nalivkinalarning 1894-1912-yillar oralig'ida bir necha marta qayta nashr etilgan «Русско-сартовский и сартовско-русский словарь» (Qozon, 1894; Samarqand, 1898; Toshkent, 1912), S.Lapinning «Карманный русско-узбекский словарь» (Samarqand, 1899), T.Kiyas-Bekovning «Словарь и элементарная грамматика сартовского языка» (1908), A.Yefimovning «Спутник русского врача по Средней Азии» (1909), N.Smolenskiyning «Полный карманный русско-сартовский словарь» (1912), M.Preobrejenskiyning «Карманный русско-сартовский словарь» (1917) va shu kabi boshqa lug'atlarni keltirish mumkin. Antik lug'at namunalari, odatda, hukmron mafkura uchun xizmat qilgan va ko'p holda davrning taniqli shaxslari, hokimiyat arboblarning shaxsiy buyurtmasiga ko'ra yaratilgan. Chor hukumati buyurtmasi asosida yaratilgan yuqoridagi ruscha-sartcha, sartcha-ruscha lug'atlar zimmasiga nafaqat til o'rganish, balki millatni, uning madaniyati, qiziqishi, qadriyatlarini o'rganishdan iborat sof ijtimoiy-siyosiy vazifa yuklangan edi.

Lugʻatshunos A.Madvaliyev bu toifadagi lugʻatning tuzuvchilari aksariyat hollarda chor ofitserlari, missionerlar boʻlganini taʼkidlaydi. U oʻz fikriga dalil sifatida A.Starchevskiyning 13 ming oʻzbekcha soʻzlikka ega boʻlgan «Спутник русского человека в Средней Азии» (Rus kishisining Oʻrta Osiyodagi hamrohi) lugʻati soʻz boshisida muallif tomonidan aytilgan quyidagi izohni keltiradi: «Biz Oʻrta Osiyoning gʻarbiy qismini egallaganimizga deyarli 12 yil boʻlganiga va ... u yerdagi bir necha millatdan iborat musulmon aholisi orasida allaqachon minglab rus kishisi borligi, Turkiston oʻlkasiga har yili mahalliy tilni bilmaydigan koʻplab harbiy amaldor, ruhoniy, savdogar, fabrikant va sanoatchilar yuborilayotganiga qaramay, bizda hozirgacha bu oʻlkaga kelayotganlar uchun bironta soʻzlashuv kitobi, bironta qoʻllanma mavjud emas. Yerli xalq orasida yashab turib, atrofingdagi odamlar nima haqida gapirayotgani haqida bironta ham soʻzni tushunmaslik achinarli hol... Rus kishisiga, u kim va qanday amalda boʻlmasin, bizning Turkistonimizda va unga qoʻshni mamlakatlarda amalda boʻlgan tillar bilan tanishish maqsadida ... shu tillarning bir qadar toʻliqroq lugʻatlarini tuzdik» .

Shuningdek, tilshunos S.Normamatov ham bu davrda yaratilgan lugʻatlarning mafkuraviy maqsadlar uchun xizmat qilganini tasdiqlaydi: «XIX asr oxiri va XX boshlarida yaratilgan, yaʼni keyingi davr lugʻatchiligi Oʻrta Osiyoni zabt etish ehtiyojiga boʻysundirilgan lugʻatchilik boʻlgan. Budagov, Radlov, Melioranskiy va boshqa yirik olimlarning turkiy tillarni oʻrganishni nazarda tutishdan ham koʻra, koʻproq xalqni oʻrganishni, bosib olishga xizmat qilishda qoʻl keladigan lugʻatlar tuzish orqali ularni qaram qilishni nazarda tutgan holda faoliyat koʻrsatganlari maʼlum. Ostroumov, Pantusov, Nalivkin, Nalivkina, Terentyev kabi shaxslar tomonidan tuzilgan koʻpgina tarjima lugʻatlari shu ehtiyojni qondirishga xizmat qilgan, deyish mumkin. Aytish mumkinki, XX asrning birinchi choragida yaratilgan (Oʻzbekistonda) asosiy lugʻatlar tarjima lugʻatlari xarakterida boʻlganligi ham shu sabablidir» .

Xullas, Oktyabr toʻntarishiga qadar yaratilgan lugʻatlar sof mafkuraviy maqsad uchun xizmat qilganligi bilan xarakterlanadi. Asosida til oʻrgatishdan iborat amaliy maqsad yotganligi uchun bu bosqichga mansub lugʻat sof leksikografik mahsulot

emas, balki jahon o'quv lug'atchiligida kuzatilgani kabi lug'at-grammatika, lug'at-darslik xarakteriga ega edi.

Shuni ham aytib o'tish joizki, bu davrda chorizm manfaati uchun bo'ysundirilgan lug'at bilan birga, jadidlarning millatni ma'rifatli qilish, siyosiy ongini o'stirish, til o'rganish orqali dunyoqarashini kengaytirish uchun xizmat qilgan lug'atlari ham yuzaga keladi. Jadid ma'rifatparvarlarining lug'atchilik faoliyatini tadqiq qilgan S.Normamatov jadidchilikni o'zbek tilshunosligi va uning tarkibiy qismi bo'lgan lug'atchilikni yuzaga keltirgan oqim deb hisoblaydi. U bu davrda yaratilgan umumfilologik xarakterdagi turli tarjima lug'ati qatorida maorifdagi yangicha o'qitish tizimida ta'limiy ehtiyoj tufayli o'quv lug'atlarining ham yaratilganligi va shu asosda o'quv lug'atchiligining shakllana boshlaganligini ta'kidlaydi.

Leksikograf A.Madvaliyev «Ayni o'sha davrda – chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida tuzilgan va Turkistonni o'zlashtirish ishiga hissa qo'shgan ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha lug'atlar bilan bir qatorda mahalliy mualliflarning – yangicha fikrlovchi o'qimishli ziyolilarning ta'limiy-ma'rifiy maqsadni ko'zlab yaratgan, ushbu sohadagi azaliy an'anani davom ettirgan ikki tilli va ko'p tilli lug'atlari ham dunyoga kelganini ta'kidlab, bunga misol sifatida jadid ma'rifatparvarlaridan Is'hoqxon Ibratning «Lug'oti sitta alsina» va Salohiddin Toshkandiyning «Lug'ati salos» nomli ta'limiy maqsadda yaratilgan lug'atlarini keltiradi.

Ma'lumki, XIX asrning 90-yillaridan XX asrning 30-yillariga qadar faol harakat olib borgan jadidlar o'zbek xalqining ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy yuksalishida muhim rol o'ynagan. Xususan, XIX asr oxiri va XX asr boshida yashab ijod etgan Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Qodiriy, Abdulla Avloniy, Ashurali Zohiriy, Abdulhamid Cho'lpon, G'ozi Olim Yunusov, Qayum Ramazon, Abdurauf Fitrat, Is'hoqxon Ibratlarning millat taraqqiyotidagi xizmatlari tahsinga loyiq. Is'hoqxon Ibratning 1901-yilda Toshkentda nashr etilgan «Lug'oti sitta alsina» («Olti til so'zlari») lug'ati A.Madvaliyev ta'kidlaganidek, tom ma'noda o'quv lug'ati toifasiga mansub lug'at

edi. Ibrat o'z davrining yetuk ziyolisi, millatparvar adib sifatida ona xalqini jahon madaniyati, ilg'or fan va texnika yutuqlari, yangiliklari bilan tanishtirish maqsadida nihoyatda katta ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan mazkur lug'atni tuzib chiqadi. Lug'at manbalarda «Sart tili lug'ati» ham deb yuritilib, unda fe'l, ot, sifat, son va olmosh turkumlariga oid 1035 ta sarcha (o'zbekcha) so'zning davr uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan rus, arab, fors, turk, hind tillariga tarjimasi (muqobili) berilgan.

«Lug'oti sitta alsina» sharq va g'arb lug'atchiligi tamoyillarini o'zida mujassamlashtirgan, lingvomadaniy xarakterga egaligi bilan ajralib turadi. U aslida keng o'quvchilar ommasi uchun mo'ljallangan, muallif uni «sayohatchilar uchun so'zlashgich» deb xarakterlaydi. Lug'atning ko'p tilli ekanligi uning, haqiqatdan ham, savdo maqsadi bilan yaratilganligini tasdiqlaydi. Muallif foydalanuvchilar uchun qulay bo'lishini hisobga olib, so'zlikni joylashtirishda leksikografiyadagi eng ilg'or va samarali usul bo'lgan ideografik usulni qo'llaydi. Lug'at hajman kichik, u jami 53 betdan iborat. Shuningdek, Salohiddin Toshkandiyning 1909-yilda yaratilgan «Lug'ati salos» deb nomlangan uch tilli – arabcha-forscha-turkcha lug'ati ham o'z davrida ta'limiy maqsadda yaratilgan lug'atlardan ekani bilan xarakterlanadi. Mazkur lug'at ustida maxsus tadqiqot olib borgan S.G'ofurova uni asosli ravishda o'zbek tilidagi ilk o'quv lug'ati deb ataydi: «Muallif o'z asarini maktab o'qituvchilari, o'quvchilari va talabalarga mo'ljallab yozganligi sababli uni she'riy usulda yaratgan. Darhaqiqat, yodlab olingan har qanday matn xotirada uzoq saqlanadi va til o'rganishni osonlashtiradi. Shu jihatdan asarni ilk o'quv lug'atlaridan biri deb hisoblash mumkin» .

Lug'at masnaviy janrida yozilgan, 505 bayt, 1010 misradan iborat. Unda jami 3432 so'z berilgan, shulardan 1305 tasi arabcha, 971 tasi forsha va 1156 tasi turkcha so'z. Bundan tashqari, kitob hoshiyalarida ham ayrim parcha, misol, izoh va to'ldirishlar ham mavjudki, ular bilan lug'atdagi so'z miqdori ancha ko'payadi. Lug'at an'anaviy o'quv lug'atlari kabi ixcham, umumiy hajmi 51 sahifani tashkil qiladi. U 6 bob, 35 faslga bo'lingan, har bir bob va uning ichidagi fasllar muayyan

mavzu va mavzuchalardan iborat. 1-bob odam va u bilan bog'liq tushuncha nomlari, 2-bob hayvonot dunyosi v.h.

Yuqoridagilar asosida aytish mumkinki, jahon leksikografiyasida kuzatilgani kabi XX asrning boshlaridayoq o'zbek tilida ham zamonaviy tipdagi o'quv lug'atining ilk ko'rinishlari paydo bo'lgan edi.

Millatning eng asosiy belgilaridan bo'lgan til masalasiga jadidlar alohida e'tibor qaratishadi. Ularning aksariyati, xususan, A.Avloniy, A.Qodiriy, A.Zohiriy, Ibrat kabilar milliy til sofligini ta'minlash, uning boy imkoniyatlarini yuzaga chiqarish bilan birga, dunyo tillarini ham chuqur o'zlashtirish masalasiga jiddiy qaraydilar. Abdulla Avloniyning «Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurgan oyinayi hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak – millatning ruhini yo'qotmakdur», Ashurali Zohiriyning «Qachonki, bir millat tilini yo'qotsa, u o'z dinini va millatini yo'qotur», Behbudiyning «Agar til va adabiyotimizni muhofaza qilmay, anga ajnabiy lug'at va so'zni qo'sha bersak, bir oz zamonada til va millatimizni yo'qoturmiz. Millatimizni yo'qotganda diyonatimiz o'z-o'zi ila albatta, yo'qolur... Bas, bizga tilimizni ajnabiy so'zdan muhofaza qilmoqlik eng birinchi muhim bir vazifadur» kabi fikri bugungi kunda ham o'z ta'sirini yo'qotmagan.

Taniqli o'zbek ma'rifatparvari Shokirjon Rahimiy (1898–1938) usuli jadid maktablari va turli o'quv yurtlari uchun yozilgan o'zbek tilidagi birinchi alifbe darsligi – «Sovg'a» (1919), shuningdek, «Ona tili» (1918, Fitrat va Q.Ramazon bilan hamkorlikda), «Kattalarga o'qish» (1920), «Alifbe darsligi» (1922), «Kattalar yo'ldoshi» (1924), «Kattalar alifbesi» (1927), «Savod» (1930), «O'zbek tili. Ish kitobi» (1932) singari darslik va o'quv qo'llanmalar muallifidir. Hoji Muinning qayd etishicha, «Kattalar yo'ldoshi» darsligi «Savodsiz katta kishilar uchun 1924- yilda «Markaz savodsizliqni bitiruv favqulodda komissiyasi» tomonidan 15 ming dona bosilg'on. ... ikki yil ichida tuzatilib, to'rt daf'a bosilib chiqqan», arab yozuvidan kirill alifbosiga o'tish davrida keng xalq ommasiga beminnat xizmat qilgan. «Darhaqiqat, o'sha yillarda boshlang'ich sinf maktab o'quvchilari savodini chiqarish barobarida, jamiyatdagi katta yosh avlod vakillari orasida ham

savodxonlikni ta'minlash kun tartibidagi dolzarb masalalar qatorida turgan. Shu maqsadda Markaz savodsizlikni bitiruv favqulodda komissiyasi tuzilgan va mazkur komissiya ko'rsatmasiga asosan katta yoshdagi kishilarga mo'ljallangan darsliklar ham tuzilgan. Biroq bu darslik yoki qo'llanmalarni katta yoshdagi odamlarning o'zlashtirib olishi, uning lug'at tarkibidagi izohtalab birliklar (so'zlar) tufayli ma'lum qiyinchiliklar tug'dirganligi aniq bo'lib qolgan».

V.Brilov lug'ati mazkur darslikka yordamchi vosita sifatida yuzaga keladi. Muallif lug'atni tuzishdan ko'zlangan asosiy maqsadni quyidagicha tavsiflaydi: «...Bugungi kundagi ko'pgina maktab va o'quv kurslarida Shokirjon Rahimiyning o'zbek tilidagi «Kattalar yo'ldoshi» asari darslik sifatida kiritilgan. Darslikdagi mavzularni o'zlashtirishni osonlashtirish hamda o'zga millat vakillarining darslikni tushunishidagi qulaylikni e'tiborga olib yangi imloda mazkur lug'at tuzildi. Dars jarayonida tushunilishi qiyin bo'lgan so'zni lug'atdan izlash ko'p vaqt talab qiladi va bu o'quvchi fikrini chalg'itadi. Lug'at odatdagi alfavit tartibida emas, balki har bir mavzu yakuni bo'yicha tartib berildi... Ko'rinadiki, lug'at – mavzuviy o'quv lug'ati».

Lug'at, haqiqatdan ham o'z davrida katta ta'limiy maqsadni amalga oshirgan tom ma'nodagi o'quv lug'ati edi. O'z oldiga qo'ygan maqsadi, ta'lim jarayoniga xoslanganligi, hajmi, so'z tanlash mezonlari, so'zlik qamrovi, lug'at maqolalarining tuzilishi, izohlarning soddalik va tushunarililigi bilan shu davrda yaratilgan lug'atlardan ajralib turgan. Tadqiqotchi S.Normamatov V.Brilovning «Shokirjon Rahimiyning «Kattalar yo'ldoshi» darsligi uchun ruscha-o'zbekcha lug'ati»ni xarakterlar ekan, xulosalarini quyidagi tarzda bayon etadi: «Lug'at garchi, tarjima lug'ati sifatida nomlangan bo'lsa-da, o'sha davrda umumfilologik xarakterda yaratilgan boshqa o'zbekcha-ruscha, ruscha-o'zbekcha tarjima lug'atlaridan o'z maqsadi nuqtayi nazaridan tubdan farq qiladi. Chunki lug'at o'zbek yoki rus tilini o'rganuvchilar uchun tuzilgan oddiy so'zlashgich emas, balki unda asosan ta'limiy maqsadning ustuvorligi nazarda tutilgan; lug'atga jadidchilik davridagi o'zbek pedagogik tizimida ta'limning yordamchi vositalari silsilasini yaratish tendensiyasini boshlab bergan ilk ishlardan biri sifatida qarash mumkin. Chunki mazkur lug'at so'zligi

to'g'ridan-to'g'ri «Kattalar yo'ldoshi» darsligi asosida alfavit tarzida tuzilmay, mavzulashtirilgan holda, ya'ni har bir yangi mavzu yakunida tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlarning alfavit tartibidagi tarjimasini o'z ichiga olgan. Bu esa lug'atning o'sha davrda darslik mavzularini o'zlashtirishda yordamchi vosita sifatida darslikka moslashtirilgan, o'quv jarayoni bilan aloqador ilk o'quv lug'ati ekanligini ham xarakterlaydi».

O'zbek tilida maktab dastur va darsliklariga muvofiq yaratilgan zamonaviy o'quv lug'ati sifatida Y.D.Polivanovning 1926-yilda Toshkentda nashr etilgan «Краткий русско-узбекской словарь» («Qisqacha ruscha-o'zbekcha lug'ati»)jini alohida ta'kidlab o'tish joiz.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Qaysi asarlar ilk eski turkiy til manbalari sirasiga kiradi?
2. Dz tilli lug'atlar deyishning ma'nosini tushuntirib bering.
3. Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari qanday prinsiplar asosida yaratilgan?
4. «Devonu lug'otit turk»da asosan qanday va qancha so'z izohlangan?
5. «Devonu lug'otit turk»ning o'zbek lug'atnavisligidagi o'rni qanday?
6. «Muqaddimat ul-adab» necha tilli lug'at?
7. Arab tilida yaratilgan filologik risolalarning o'zbek leksikografiyasi shakllanishidagi roli qanday?
8. «Tarjumon turki va ajami va mo'g'ali»da leksemalarning qanday tematik guruhlari aks etgan?
9. «At-tuhfa»da so'zlarning nechta mavzuviy guruhiga e'tibor qaratilgan?
10. Alisher Navoiy asarlariga lug'at tuzishning obyektiv sabablari nimadan iborat edi?
11. Nima uchun Sulton Husayn Boyqaro Toli Imoni Hiraviy zimmasiga Alisher Navoiy asarlari lug'atini tuzish vazifasini yukladi?
12. «Badoye ul-lug'at»ning tuzilish prinsipi qanday edi?
13. «Sanglox»ni tuzishda Mahdiyxon qanday yo'ldan bordi?
14. «Sanglox»ning strukturasi xususida qanday fikr berasiz?

15. «Sanglox»da nechta soʻz-maqola mavjud?

16. «Lugʻati atrokiya»ning nechta qoʻlyozma nusxasi mavjud?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдушукуров Б. Эски туркий тил лексикаси. Тошкент, 2015.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати. I-IV. Тошкент: Фан, 1983-1985.
3. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. Тошкент, 1983.
4. Бектемиров Ҳ., Бегматов Э. Мустақиллик даври атамалари. Тошкент, 2002.
5. Боровков А.К. Узбекский литературный язык в период 1905-1917 гг. Ташкент, 1940.
6. Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке/Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. Ташкент: Фан, 1990. – С. 3-83.
7. Дадабаев Х. Обественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. Ташкент: Ёзувчи. 1991.
8. Дониёров Р. Ўзбек тили илмий-техникавий терминлари тарихидан. Тошкент, 1974.
9. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. Тошкент, 1977.
10. «Таржумон» – XIV аср ёзма обидаси. Тошкент: Фан. 1980.
11. Усмонов О., Ҳамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан. Тошкент: Фан, 1981.
12. Қосимов Н. Ўзбек тили илмий-техникавий терминологияси масалалари. Тошкент, 1985.
13. Ҳасанов Б. Жавоҳир хазиначилари. Тошкент: Фафур Фулом, 1989.

FOR AUTHOR USE ONLY

LUG‘ATLAR TIZIMI. TASNIFLAR: ENSIKLOPEDIK VA LINGVISTIK

LUG‘ATLAR

REJA:

1. Lug‘atlar tizimi.
2. So‘zni tavsiflashiga ko‘ra turlari: ensiklopedik va lingvistik lug‘atlar.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: lug‘at turlari, ensiklopedik lug‘at, lug‘at boyligi, lingvistik lug‘at.

So‘zni tavsiflashdagi bir qancha farqli xususiyatlariga ko‘ra, lug‘atlarni asosan 2 turga: ensiklopedik va lingvistik (filologik) lug‘atlarga ajratish mumkin.

Ensiklopedik lug‘at so‘zlarning o‘zini emas, balki ular orqali bildiriladigan predmet va tushunchalarni izohlaydi, tushuntiradi. Lingvistik lug‘atlarning asosiy maqsadi esa til birligi hisoblangan so‘zning ma’nolarini, turli lisoniy xususiyatlarini ochib berishdan iborat.

Ensiklopedik (qomusiy) lug‘atlarda texnik va madaniyatning barcha sohalariga oid tushunchalar izohlanadi. Ularda tabiat hodisalari, ijtimoiy hayotdagi voqealar mashhur kishilar chiqishini ko‘rsatish bilan chegaralanadi. Shuning uchun bunday lug‘atlar tushuncha lug‘ati deb yuritiladi. Bunday lug‘atlarda odatda, rasmlar, karta va sxemalar ham keltiriladi. Ensiklopedik lug‘atlarda so‘z va iboralar alfavit tartibida maqolaning sarlavhasi sifatida qo‘yiladi. Ensiklopedik lug‘atlar ham maqsad va vazifasiga ko‘ra 2 xil bo‘ladi: umumiy ensiklopedik lug‘atlar va biror sohaning ensiklopedik lug‘ati.

Lingvistik lug‘atlarda lug‘at boyligi aks ettiriladi. Bunday lug‘atlarda asosiy maqsad leksema va frazemalarning semantik mazmunini tavsiflash. Bundan tashqari, grammatik va fonetik ma’lumot qisman keltiriladi. Lug‘at maqolasining asosiy qismini leksik ma’nolarning talqini egallaydi. Bunda so‘zning bosh ma’nosi haqida fikr yuritiladi, agar, lozim topilsa shu ma’noning ishlatilishini aks ettiruvchi misol keltiradi, so‘ngra bu so‘zning hosila, ko‘chma ma’nolari tasvirlanadi. Bunday ma’nolarning tasvirida misollar keltirish shart. Chunki bularni anglash uchun kontekst talab qilinadi.

Lingvistik izohli lugʻatlar esa, oʻzida leksemalarning atash maʼnosidan tashqari, lingvistik tahlilini (qaysi soʻz turkumiga tegishli ekanligi kabi), qaysi tildan kelib chiqqanligi, ushbu soʻzdan tashkil topadigan iboralarning leksik maʼnosini, shuningdek, soʻzlarning koʻp maʼnolilik va shakldoshlik jihatlarini va soʻz ishtirok etgan gaplardan namunalarni ham oʻz ichiga oladi. Sohaviy lugʻatlar esa soddaroq tuzilgan boʻlib, asosiy maqsadi atamalar haqida soha vakillari va foydalanuvchilarga tushunarli maʼlumot yetkazishdan iborat.

Lingvistik lugʻatlar leksikografik tavsif mazmuni, vazifasi va usullari nuqtayi nazaridan bir qancha turlarga boʻlinadi:

1. Soʻzlarning maʼnolari, qoʻllanish sohasi va darajasi, fonetik va grammatik xususiyatlarini koʻrsatib beruvchi izohli lugʻat (Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 1-2-jildlar, M., 1982).

2. Muayyan tilga oʻzlashgan, lekin oʻzlashmaligi sezilib turgan boshqa til soʻz va terminlarini tushuntirib beruvchi xorijiy soʻzlar lugʻati (O.Usmon, R.Doniyorov. Ruscha-internatsional soʻzlar izohli lugʻati, T., 1965).

3. Bir tilga oid lugʻaviy birliklarni boshqa tilga oʻgirib izohlab beruvchi tarjima lugʻatlari – oʻzbek leksikografiyasida keng tarqalgan, qadimdan maʼlum lugʻat turi, XIX asrgacha arab-oʻzbek, fors-oʻzbek, turk-oʻzbek ikki tilliligi asoslanib yoki aksincha tartibda tuzilgan tarjima lugʻatlari mavjud boʻlgan boʻlsa, XX asrda ular qatoriga mazkur tillar bilan birga ingliz, nemis, ispan, hind, yapon tillari ishtirokida tuzilgan ikki tilli lugʻatlar ham qoʻshildi (Nemischa-oʻzbekcha lugʻat, 1964; Oʻzbekcha-nemischa lugʻat, 1967; Fransuzcha-oʻzbekcha lugʻat, 1973; Inglizcha-oʻzbekcha lugʻat, 1968; Oʻzbekcha-inglizcha lugʻat, 1969; Arabcha-oʻzbekcha lugʻat, 1986; Oʻzbekcha-forscha lugʻat, 1984; Ruscha-oʻzbekcha mukammal lugʻat (A.Zohiriy, 1927), 1 jildli Ruscha-oʻzbekcha lugʻat, M., 1954; 5 jildli Ruscha-oʻzbekcha lugʻat, 1950-55; 1 jildli Oʻzbekcha-ruscha lugʻat (M. 1959; T., 1988); 2 jildli Ruscha-oʻzbekcha lugʻat, 1983-84 va b.).

4. Soʻzlarning qachondan boshlab shu tilda qoʻllana boshlagani, uning fonetik, grammatik, semantik belgilari taraqqiyotini koʻrsatib beruvchi tarixiy lugʻat (oʻzbek tilida haqiqiy maʼnodagi tarixiy lugʻat tuzilmagan, lekin E.Fozilovning

«Староузбекский язык: Хорезмские памятники XIX века» (ch. 1-2, Т., 1966, 1971) asarini ma'lum ma'noda tarixiy lug'at deyish mumkin).

5. Tilning lahja va shevalariga xos bo'lgan, fonetik yoki semantik jihatdan adabiy tildagi so'zlardan farq qiladigan so'zlarni ko'rsatuvchi dialektal (sheva) lug'atlari (O'zbek xalq shevalari lug'ati, 1971).

6. So'zning kelib chiqishini ko'rsatib beruvchi etimologik lug'atlar (Sh. Rahmatullayev. O'zbek tilining etimologik lug'ati, 2000).

7. Bir oilaga mansub tillardagi so'z boyligini solishtirib, ulardagi tafovut qonuniyatlarini o'rganish maqsadida tuziluvchi qiyosiy lug'atlar (Л.Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, ч. 1-2, СПб., 1869; В.В.Радлов. Опыт словаря тюрских наречий: 1-4. СПб., 1888-1911).

8. So'zlarning mavjud imlo qoidalariga binoan to'g'ri yozilish shakllarini qayd etuvchi imlo lug'ati (1929-yildan hozirgacha o'zbek tilining turli hajmli 20 dan ortiq imlo lug'ati tuzilgan; 6500 so'z va so'z shaklini qamrab olgan eng mukammal imlo lug'ati 1975-yilda nashr etilgan).

9. So'zlarning adabiy talaffuzi qayd etiladigan talaffuz (orfoepik) lug'ati (Ўзбек тилининг орфоэпик луғати – М.Содиқова, Ў.Усмонова, 1977; Ўзбек адабий талаффузи луғати, 1984.)

10. So'zlarning morfem tuzilishini ko'rsatuvchi morfem lug'at (А.Фуломов ва б. Ўзбек тилининг морфем луғати, 1977).

11. So'zligi frazeologik birliklardan iborat bo'lgan frazeologik lug'at (М.Содиқова. Русча-ўзбекча фразеологик луғат, 1972; Ш.Рахматуллаев. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати, 1978).

12. So'zlarning qo'llanish miqdori va foizi haqida ma'lumot beruvchi chastotali lug'at (И.А.Киссен. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка, 1972).

13. So'zlar teskari tomondan bo'lgan alifbo tartibiga ko'ra joylashtirilgan ters (chappa) lug'at (Р.Қўнғуров, А.Тихонов. Ўзбек тилининг чаппа луғати, 1968).

14. Soʻzlikni tarkib toptiruvchi soʻzlar roʻyxati maʼlum mavzularga boʻlib beriladigan tematik (mavzuli) lugʻat (A.Тихонов ва б. Русско-узбекский тематический словарь, 1975).

15. Soʻzliklari omonim, sinonim, antonim, paronim singari lugʻaviy birliklardan iborat boʻlgan omonimlar lugʻati (Ш.Рахматуллаев. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати, 1984; А.Ҳожиёв. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати, 1974; Ш.Рахматуллаев ва б. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати, 1980; А.Маъруфов. Паронимлар луғати, 1974).

16. Soʻzligi atoqli otlar yoki joy nomlaridan iborat boʻlgan antroponimik va toponimik lugʻatlar (E.Begmatov. Ўзбек исмлари, 1991; Э.Бегматов. Ўзбек исмлари маъноси. 14600 исм изоҳи, 1998; З.Дўсимов, Х.Эгамов. Жой номларининг изоҳли луғати, 1977).

17. Maʼlum bir yozuvchi yoki asar tilida qoʻllangan soʻzlarni izohlovchi lugʻat (Навоий асарлари луғати, 1972; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, 1-4-жилдлар, 1983-84; Б.Ҳасанов, «Қуръони Карим» сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати, 1995).

18. Soʻzligi maʼlum bir fan va texnika tarmogʻi, ijtimoiy yoki xoʻjalik hayotining biror sohasiga oid soʻz-terminlardan iborat boʻladigan terminologik lugʻatlar.

Bunday lugʻatlar soʻzlikning berilishi va izohlanishiga koʻra, ensiklopedik lugʻat bilan lingvistik lugʻat belgilariga ega boʻladi (1925-yildan hozirgi kungacha Oʻzbekistonda 50 dan ortiq soha boʻyicha 140 taga yaqin terminologik lugʻat nashr etilgan; ular soha terminologiyalarini tartibga solishda xizmat qiladi). Lugʻat turlari yuqoridagilar bilan chegaralanmaydi. Yuqorida, asosan, oʻzbek lugʻatchiligida mavjud boʻlgan va amalda foydalanib kelinayotgan lugʻat turlarigina koʻrsatildi. Bu narsa lugʻatlarning vazifa doirasi naqadar kengligini va ularning oʻta muhim ahamiyatga ega ekanligini koʻrsatadi.

«**Ensiklopedik lugʻat**» – ikki jildli ensiklopedik lugʻat. Lugʻat oʻzida 30000 ga yaqin izohni jamlagan boʻlib, ilk oʻzbek tilidagi ixcham ensiklopediyadir.

Lugʻat «Oʻzbek sovet ensiklopediyasi» Bosh tahririyatida chop etilgan. «Ensiklopedik lugʻat»ning birinchi jildi 1988-yilda, ikkinchi jildi esa 1990-yilda chiqarilgan. Lugʻatga falsafa fanlari doktori Q.Xonazarov bosh muharrirlik qilgan. «Ensiklopedik lugʻat»ga hozirgi zamon ijtimoiy-siyosiy hayotining, xalq xoʻjaligining, fan va texnika, adabiyot va sanʼatning hamma sohalariga oid maʼlumotlar kiritilgan. Lugʻatda, shuningdek, Sovet Ittifoqi va undagi ittifoqchi hamda avtonom respublikalar, oʻlkalar, oblastlar, yirik shaharlar va ularning ahamiyatga ega viloyatlari, shaharlari haqida geografik, tarixiy va iqtisodiy maʼlumotlarni topish mumkin.

Yurtimizda ensiklopediyalar nashr etuvchi maxsus nashriyot mavjud. Nashriyot oʻtgan davr mobaynida 100 dan ortiq nomda turli ensiklopediya va fan sohaları boʻyicha izohli lugʻat, maʼlumotnoma, lugʻat, ommabop kitoblar nashr etdi. Bular orasida «Oʻzbekiston Respublikasi», «Toshkent» (rus va oʻzbek tillarida), «Paxtachilik» (2 jildli, rus tilida), «Uy-roʻzgʻor», «Salomatlik» ensiklopediyalari, «Ruscha-oʻzbekcha lugʻat» (2 jild), «Oʻzbekcha-ruscha lugʻat», «Hadis» (1-4 jildlar; 4 marta nashr etildi), «Yosh fizik ensiklopedik lugʻati», «Yosh matematik ensiklopedik lugʻati», «Yosh ximik ensiklopedik lugʻati», «Ensiklopedik lugʻat» (2 jild), «Bolalar ensiklopediyasi» (3 marta nashr etildi), «Xotin-qizlar ensiklopediyasi» (3 marta nashr etildi), «Ish yuritish» (2 marta nashr etildi), «Islom ensiklopediyasi», «Oʻzbekiston Respublikasi» (rus, oʻzbek va ingliz tillarida), «Oʻzbek ismlari izohli lugʻati», «Neft va gaz boʻyicha ensiklopedik izohli lugʻat», «Fizikadan izohli lugʻat», «Tilshunoslik terminlari izohli lugʻati», «Ruscha-oʻzbekcha-xitoycha soʻzlashgich», «Oʻzbekcha-arabcha lugʻat», «Maʼnolar mahzani» (oʻzbek xalq maqollarining izohi) va boshqa adabiyotlar, oʻrta maktab, kasb-hunar kollejlari, tibbiyot maktablari uchun darsliklar bor.

Nashriyot 2000-2006-yillarda 12 jildlik Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi nashrini yakunladi. OʻzMEning 1-11-jildlarida umumiy hajmi 1600 nashriyot-hisob tabogʻini tashkil etgan qariyb 50 ming maqola berildi. OʻzME har bir jildida 800-1200 atrofida rangli va oq-qora suratlar, xaritalar oʻrin oldi. 5 mingga yaqin muallif

va taqrizchilar qatnashdi. O'zbekiston milliy ensiklopediyasining 12-jildi maqolalari faqat O'zbekistonga tegishlidir.

Nashriyot 2006-2008-yillarda O'zbekiston FA Til va adabiyot instituti bilan birgalikda 5 jildli «O'zbek tilining izohli lug'ati»ni nashr etdi (umumiy hajmi 375,0 nashriyot hisob tabog'i). 2008-yilda nashriyotda Imom Buxoriyning «Sahihi Buxoriy» hadislarini 2 ta kitobda nashr qildi (adadi 10000 nusxa, umumiy hajmi 161, 48 nashriyot hisob tabog'i). 2009-yilda Toshkent shahrining 2200 yiligi munosabati bilan davlat buyurtmasi asosida «Toshkent» ensiklopediyasini chiqardi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Ensiklopedik va filologik lug'atlarning o'ziga xosliklari haqida gapirib bering.
2. Xorijiy so'zlar lug'ati va tarjima lug'atlari bir-biridan qanday farqlanadi?
3. Tarixiy, etimologik, dialektal lug'atlarga misollar keltiring.
4. Antroponimik, toponimik, frazeologik lug'at namunalari bilan tanishmisiz?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Михайлов Г. Опыт лексикографического исследования узбекско-русских словарей, изданных в советский период: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1960.
2. Нормаматов С.Э. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни: филол. фан докт. диссер. автореф. – Тошкент, 2019. – 69 б.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1-4. – Тошкент: Фан, 1983-1985.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2006.

IDEOGRAFIK VA TERS (INVERSION) LUG‘ATLAR

REJA:

1. Ideografik va ters (inversion) lug‘atlar haqida.
2. Tezaurus. Tezauruslar dinamikasi. Kumulyativ tezaurus. Definitiv tezaurus.
3. Analogik lug‘at. Analogik lug‘at maqolasi tuzilishi.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: Ideografik va ters (inversion) lug‘atlar, tezaurus, tezauruslar dinamikasi, kumulyativ tezaurus, semantik maydon, definitiv tezaurus, analogik lug‘at, leksikografiya, lug‘at maqolasi, mikromaydon, makromaydon, sistemaviylik.

Mustaqillik yillarida o‘zbek leksikografiyasi qator yutuqlarni qo‘lga kiritdi. Qisqa davr ichida katta ishlar amalga oshirildi, bir qator nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Buning pirovard natijasida besh jildli «O‘zbek tilining izohli lug‘ati» (2006-2008) yaratildi. Lug‘atning yangi turlari nashr etildi, ularda xalqimizning boy ma’naviy xazinasini o‘z o‘rnini topdi, milliy qadriyatlarimizni ifodalovchi leksemalar o‘zining haqiqiy bahosini oldi, shuningdek, leksikografiyaga kompyuter lingvistikasi kirib keldi. Ammo o‘zbek lug‘atchiligini rivojlantirish va takomillashtirish yo‘lida qilinishi kerak bo‘lgan ishlar hali bisiyor. O‘zbek leksikografiyasi hanzurga qadar ideografik lug‘atga ega emas. Demak, o‘zbek lug‘atchiligiga dunyo tilshunosligining eng yangi yutuqlarini zudlik bilan tatbiq etish va amaliyotda bundan samarali foydalanish sira kechiktirib bo‘lmaydigan vazifalarimizdan biridir.

Ideografik lug‘at va tezauruslarning o‘xshash hamda farqli tomonlari yoritildi. A.Hojiyevning «Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati»da tezaurusga shunday izoh berilgan: «TEZAURUS (yun. thesauros – xazina) Tilga oid leksik tarkibni to‘la hajmda aks ettiruvchi lug‘at». «O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi»da: «IDEOGRAFIK LUG‘AT – lug‘at turi. Bunday lug‘atlar alifbo tartibida emas, balki mavzu bo‘yicha tuziladi», – deyilgan. Tezaurus atamasiga esa quyidagicha ta’rif beriladi: «TEZAURUS (yun. thesauros – xazina, boylik) – 1. Muayyan tildagi barcha so‘zlarni qamrab oladigan, ularning matnda

qo'llanish holatlarini to'la-to'kis aks ettiradigan lug'at. 2. Biror-bir ilm-fan sohasiga oid lug'aviy birlik (so'z)lar mavzu tartibida joylashtirilgan va ana shu birliklar o'rtasidagi semantik (jins-tur, sinonimik va boshqa) munosabatlar aks ettirilgan lug'at. Bunda so'zlar alifbo tartibida emas, balki bir mavzu, bir tushunchaga aloqador so'zlarning barchasi bir joyda beriladi; kerakli so'z tushunchaga qarab qidiriladi».

Mashhur rus tilshunosi L.V.Shcherba o'zining lug'atchilik nazariyasiga bag'ishlangan maqolasida tezaurus va ideografik (olim ularni ideologik deb atagan) lug'atlarni lug'atning alohida-alohida ko'rinishlari sifatida talqin qiladi. Olimning fikricha, tezaurusning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda ma'lum tildagi so'zlarning barchasi, eng kam qo'llanadiganlari ham, hatto nutqda bir bora uchraganlari ham qayd etiladi. Oddiy (ya'ni odatdagi) lug'atlarni olim «fonetik so'zlar ro'yxati» deya atagani holda, ideografik lug'atlarga «so'z-tushunchalar va ularning ma'nodoshlari tartibli tizmasi» deb baho beradi.

G'arb ideografiyasi falsafiy, nazariy, amaliy kabi uch bosqichga ajratildi. Falsafiy bosqich antik dunyo faylasuflari va O'rta asrlarda yashagan Yevropa olimlarining qarashlarini o'z ichiga oladi. Nazariy bosqich G'arb uyg'onish davri bilan bog'liq holda paydo bo'ldi va rivoj topdi. Amaliy bosqich ingliz olimi M.P.Rojening 1852-yilda chop etilgan «Inglizcha so'z va iboralar tezaurusi» bilan bevosita bog'liq holda yuzaga kelib, F.Dornzayf, X.Kasares, H.Mayer, R.Xallig, V.Vartburg, Y.Karaulov, M.Morkovkin, O.Baranov kabi ingliz, ispan, nemis, fransuz, rus olimlari tomonidan davom ettirildi.

Rus olimi V.V.Morkovkin Rojening «Tezaurus»iga «jahon leksikografiyasidagi misli ko'rilmagan hodisa», – deb baho bergan edi. Olimning fikriga ko'ra, ushbu kitob til leksikasining mantiqiy tartibga solingan maketini (nusxasini) yaratish yo'lidagi dastlabki ilmiy asoslangan urinish bo'lgan.

Ma'lumki, «bir sathga mansub bo'lgan, qiymat jihatidan bir xil til birliklarining ma'lum umumiy belgi asosida bir guruhga (uyaga) birlashuviga uyadoshlik munosabati deyiladi». Masalan, nimrang, toifi, charos, husayni, chillaki, shakarangur, shivilg'oni, doroyi, kishmish kabi leksemalarning barchasi

uchun umumiy bo'lgan belgi bu «uzum»lik belgisidir. Ular shu belgi asosida bitta semantik uyaga (paradigmaga) birlashadi. O'z navbatida uzum leksemasi olma, nok, behi, gilos, olcha, shaftoli kabi leksemalar qatorida «meva» uyasiga kiradi. Sistema tamoyiliga ko'ra «meva» «non», «qand-qurs», «poliz mahsulotlari» bilan birgalikda «yemish» (oziq-ovqat) mikromaydonini tashkil qiladi. Ikkinchi yo'nalish bo'yicha uzumning «tok» semasi hisobga olinadigan bo'lsa, u dastavval «mevali daraxt», so'ngra «mevasiz daraxt» va «manzarali daraxt»lar bilan bir qatorda «daraxtlar» mikromaydoniga mansub bo'ladi. Uchinchi tomondan «uzum» (tok) novda, kurtak, barg, uzumzor, tokzor, tokqaychi, bog', bog'bon, ishqom, hosil, yemoq, mayiz, kesmoq, xomtok qilmoq singari leksemalar bilan bir umumiy g'oya (ideya) asosida birlashib, yagona semantik maydonni yuzaga keltiradi.

Y.N.Karaulov semantik maydonlarning mavjudlik, uzviylik, butunlik, tarixiylik kabi to'rtta muhim belgisini ko'rsatgan. Olimning fikriga qo'shimcha ravishda ideografik lug'atlarni yaratishda asos vazifasini o'tovchi semantik maydonning milliyliigi, makon va zamonga bog'liqligi haqidagi fikrlarni ham aytib o'tish darkor. Sababi o'zbek tilida qo'llanuvchi «uzum» (tok) semantik maydoni bilan boshqa tillarda qo'llanuvchi shunday maydon o'rtasida jiddiy farqlar bo'lishi mumkin. Masalan, ispan, italyan, gruzin kabi tillarda yuqoridagi maydon «vino» semasi bilan alohida paradigmatic qatorni tashkil etadi. O'zbek tilida ham bu kabi paradigmatic qator bor, lekin bu tillardagi kabi keng va faol emas. Bizdagi semantik maydonda uning «yemish» semasi bilan bog'liq so'zlar ko'proq yadro qismini tashkil etadi. F.Dornzayf, H.Mayer va X.Kasareslar o'zlarining ideografik tasniflarida aynan mana shu jihatlarni hisobga olishgan.

Dunyo leksikografiyasida ideografik lug'atning tezaurus, analogik, assotsiativ, tematik kabi turlari mavjud. Sharqda ideografik yo'nalishning yuzaga kelishida islomning muqaddas kitobi sanalgan «Qur'oni Karim» muhim rol o'ynagan. Garchi Sharqda tom ma'nodagi ideografik lug'at (tezaurus) yaratilmagan bo'lsa-da, VII-IX asrda arab leksikograflari tomonidan amalga oshirilgan olamshumul ishlar butun Sharq olami tilshunosligida, xususan, lug'atshunoslik sohasida o'ziga xos inqilob yasash bilan birga G'arb leksikografiyasiga ham o'z

ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Arab leksikografiyasi tarixini tadqiq etish borasida ilmiy izlanish olib borgan olim A.E.Bertels Mahmud Zamaxshariyning lug'ati hamda nemis olimi F.Dornzayfning oradan 8 asr o'tib tuzilgan ideografik lug'atini qiyoslar ekan, ularda tushunchalarni mavzuiy guruhlariga ajratish uslublari o'rtasidagi bir xilliklarni aniqlagan, ushbu ikki lug'atni farqlovchi jihat sifatida «Muqaddimat ul-adab»ning ikki tilli ekanligini qayd etgan edi. Bunga sabab qilib esa o'rta asrlarda G'arb ilm-fani va madaniyatining arab va fors, ya'ni Sharq ta'sirida rivoj topganligini ko'rsatgan. Keyinchalik arab tilida turkiy tillarga bag'ishlangan tematik lug'atlar ham yuzaga kela boshladi. Ularning yorqin namunasi sifatida XIV asrning noyob yozma yodgorligi «Tarjumoni turkiy va ajamiy va mo'g'uliy» asarini ko'rsatish mumkin. To'rt qismdan iborat bo'lgan ushbu asarning «Faqat ismlar haqida» deb nomlangan birinchi qismida so'zlar tematik tamoyil asosida joylashtirilgan. Ushbu qism 26 fasldan iborat. Fasllar tarkibida 30-40 dan ortiq so'z (ba'zilarida undan ham ko'proq) bo'lib, ayrimlari bir necha mayda bo'limlarni o'z ichiga oladi.

Birinchi fasl «Osmon va unga tegishli narsalar ismi haqida» deb ataladi. Qizig'i shundaki, «Tarjumon»dagi aksariyat mavzu nomlarini ideografik lug'atlarda ham uchratish mumkin. Misol uchun, «Osmon va unga tegishli narsalar», «Yer va undagi joylar», «Suv, suv ichidagi narsalar», «Daraxtlar, mevalar va (boshqa) o'simliklar», «Yirtqich hayvonlar», «Hasharotlar va shunga o'xshash narsalar», «Son va sanoq sonlar», «Vaqt», «Ma'danlar» kabi mavzu guruhlari R.Xallig va V.Vartburglarning «Universum»ida aynan shunday yoki shunga yaqin nomlar ostida alohida semantik maydonlarni tashkil qiladi. Shuningdek, asarda Yevropa tillaridagi ideografik lug'atlardagi singari «Insonning tashqi va ichki a'zolari haqida», «Kishilarning sifatleri haqida», «Hunar turlari, odamlarning martabalari haqida», «Kiyim-kechak, gazmol va shunga aloqador narsalar haqida», «Qarindosh-urug'lar, xo'jayin, qul-cho'ri, tanish-bilishlar haqida», «Dard-kasalliklar, dori-darmon va o'lim haqida» kabi ko'plab mavzu guruhlari bevosita insonga aloqador. Ideografik lug'atda sistemaviylik mavjud. Masalan, «Universum»da «Osmon va osmon jismlari», «Yer» mikromaydonlari «Borliq»

makromaydoni qamroviga, «Suv», «Ma'danlar» va «Minerallar» «Yer» mikromaydoni qamroviga kiritilgan, shuningdek, «Daraxtlar» va boshqa o'simlik turlari «O'simliklar dunyosi» mikromaydonidan joy olgan va hokazo.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Ideografik lug'atlar yaratilishi uchun qanday ehtiyojlar mavjud?
2. Ters (inversion) lug'atlar haqida so'zlab bering.
3. Tezaurus lug'atdan nimasiga ko'ra farqlanadi?
4. Tezauruslar dinamikasi atamasini izohlang.
5. Kumulyativ va definitiv tezauruslar haqida nimalarni bilasiz?
6. Analogik lug'at nima?
7. Analogik lug'at maqolasining tuzilishida qanday o'ziga xosliklar mavjud?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Михайлов Г. Опыт лексикографического исследования узбекско-русских словарей, изданных в советский период: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1960.
2. Нормаматов С.Э. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни: филол. фан докт. диссер. автореф. – Тошкент, 2019. – 69 б.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1-4. – Тошкент: Фан, 1983-1985.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2006.

TARJIMA (IKKI VA KO'P TILLI) LUG'ATLAR

REJA:

1. Ekvivalentlik va til birliklarining milliy-madaniy spetsifikasi.
2. Til, madaniyat, shaxs, tarjimon. Ekvivalentlik tiplari.
3. Ikki va ko'p tilli lug'atlarning umumiy xarakteristikasi.
4. Sistem leksikografiyaning umumiy holati.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: ekvivalentlik, milliy-madaniy spetsifika, til, madaniyat, shaxs, tarjimon, ekvivalentlik tiplari, ikki tilli lug'at, ko'p tilli lug'at.

Barcha lug'atlarni ularda keltirilgan tillarning soniga qarab uch turga bo'lish mumkin:

- **yakka**
- **ikki tilli**
- **ko'p tilli.**

So'nggi ikki tur ko'pincha tarjima lug'atlari deb ataladi.

So'zlar bir tildan boshqasiga tarjima qilingan lug'atlar. Bunday lug'atlar, qoida tariqasida, ikki tilli, ammo ko'p sonli tillarga ega bo'lgan holatlar ham mavjud (masalan, fransuzcha-ruscha-nemischa).

Monolingvistik lug'atga misol: *Longman Zamonaviy Ingliz Lug'ati*, *Tasodifiy Uy Kolleji Webster Lug'at*, *Makmillan Inglizcha Lug'at va boshqalar*

Ko'p tilli lug'atga misol sifatida - *Ouseg H. S.21 Til Lug'at*.

Turli leksikograflar uchun lingvistik lug'atlarning tasnifi, amal qilgan yondashuviga qarab bir oz farq qiladi. An'anaviy ravishda lug'atlarning quyidagi turlari ajratiladi:

- umumiy lug'atlar
- mavzu lug'atlari (mavzu yoki mavzu lug'atlari);
- maxsus maqsadli lug'atlar.

Ushbu turdagi lug'atlarni tavsiflagan mashhur leksikograf K.Uittker, umumiy lug'atlar butun tilning so'zlari bilan shug'ullanganligi sababli shunday nomlanganligini tushuntiradi. Mavzuga oid yoki tematik lug'atlar ma'lum bir

turdagi soʻzlar (masalan, dialekt yoki jarangli soʻzlar) yoki muayyan tematik maydonga tegishli soʻzlar bilan cheklangan.

Taniqli chex leksikografi L.Zusta lugʻatlar tipologiyasining asosi sifatida bir necha tamoyillarni qoʻydi. U barcha lugʻaviy lugʻatlarni turli mezonlarga koʻra bir necha guruhlariga ajratdi. Eng muhim boʻlinmalardan biri ham sinxronidir. Diokron lugʻatlar leksik birliklarning rivojlanish tarixini oʻrganadi. Bularga etimologik va tarixiy lugʻatlar kiradi. Tarixiy lugʻatlar maʼlum bir rivojlanish davri uchun ingliz tilining lugʻaviy rivojlanishini tavsiflaydi. Masalan, Oʻrta ingliz tilining lugʻati *Stratmann Oʻrta Inglizcha Lugʻat* yoki Old English lugʻati *Bosvort J., Toller T. N. An Anglo-sakson Lugʻat*. Etimologik lugʻatlar soʻzning kelib chiqishini tushuntirishga, asl shakli va boshlangʻich maʼnosini belgilashga qaratilgan. Ingliz tilining eng nufuzli etimologik lugʻatlaridan biri bu *The Oksford Lugʻat Inglizcha Etimologiya*. Soʻzlarning tarixi va ularning etimologiyasi toʻgʻrisidagi maʼlumotlar yirik tushuntirish lugʻatlarida ham berilgan *The Oksford Inglizcha Lugʻat*.

Sinxron lugʻatlar tilning rivojlanish bosqichida faqat leksik tarkibini aks ettiradi. Monolingvistik lugʻatlar orasida lugʻatda qaysi til materiali berilganligi va ushbu materialni qayta ishlash usullari asosida bir necha turlarni ajratish mumkin. Izohli lugʻatlar monolingual lugʻatlarning eng keng tarqalgan turini anglatadi. Ular soʻzning turli xil xususiyatlarini beradi: imlo, grammatik, etimologik va boshqalar. Izohli lugʻatlar shunday nomlanadi, chunki ular soʻzning maʼnosini bir til orqali izohlashni taʼminlaydi.

Inglizcha leksikografiyada «aqlli» atamasi ishlatilmaydi. Ushbu turdagi lugʻatlar koʻpincha Umumiy lugʻatlar yoki Monolingual lugʻatlar deb ataladi. Tushuntirish lugʻatlari vazifasi va yaratilish maqsadi boʻyicha boʻlinadi: **tavsiflovchi** va **koʻrsatma beradigan** (meʼyoriy).

Taʼrif lugʻatlari maʼlum bir sohaning soʻz boyligini toʻliq tavsiflash va undagi barcha qoʻllanmalarni tuzatish uchun moʻljallangan. Taʼrif lugʻatining sifati uning lugʻaviy tavsiflangan maydonini qay darajada aks ettirishi va materialda keltirilgan

soʻzlarning maʼnolarini qanchalik aniq belgilashiga bogʻliq. Taʼrif inglizcha lugʻatning eng yaxshi namunasi bu *Oksford Inglizcha Lugʻatdir*.

Normativ lugʻatning maqsadi soʻzni ishlatish uchun norma belgilashdir. Normativ lugʻatlarda soʻzni ishlatish standartlari belgilanadi, adabiy meʼyor belgilanadi. Bunday lugʻatga misol *The Ilgor Learner's Hozirgi Inglizcha Lugʻat*.

Lugʻatda lugʻatni tashkil etish usuli bilan lugʻatlarning maxsus turini ajratish mumkin – mafkuraviy lugʻatlar yoki tezislar. Bunday lugʻatga misol *Rojet Tezaurus*.

Lugʻat xarakteriga koʻra umumiy izohli lugʻatlar va maxsus turlarga boʻlinadi. *Oksford Inglizcha Lugʻat*, *Vebster Yangi Xalqaro Lugʻat*. Ular umumiy izohli lugʻatlardir, chunki ular ingliz tilining bir qismini emas, balki butun leksik tizimini aks ettiradi.

Maxsus izohli lugʻatlarga milliy til lugʻatining faqat maʼlum bir sohasini aks ettiruvchi lugʻatlar kiradi. Masalan, frazeologik birliklar lugʻatlari *The Oksford Language Amerikan Slang* (1992) va *The Oksford Language* (1999) maxsus izohli lugʻatlari.

Manzil yoʻnalishiga qarab lugʻatlarni **umumiy** va **xususiy** deb atalgan turlarga ajratish mumkin. Aspekt yoʻnalishi quyidagi lugʻaviy tavsiflarni oʻz ichiga oladi:

- fonetik (talaffuz lugʻatlari);
- imlo (imlo lugʻatlari);
- lotin (lotin elementlari lugʻatlari);
- sintaktik (moslik lugʻatlari);
- pragmatik (chastota lugʻatlari).

Hozirgi kunda oʻndan ortiq lugʻatlar mavjud boʻlib, unda maʼlum bir tilning (yoki tillarning) soʻzlari va iboralari maʼlum turlarga boʻlinadi. Tarjima lugʻatlari koʻpincha ikki tilli (aytaylik, rus-ingliz va ingliz-rus), baʼzan esa koʻp tilli. Tarjima lugʻatlari maʼnolarni boshqa tilga tarjima qiladi. Lugʻat chet tilidagi matnni oʻqiyotganda (tinglashda) qoʻllanma sifatida yoki ona tilidan chet tiliga tarjima qilishda qoʻllanma sifatida moʻljallanganligiga qarab, uni turli yoʻllar bilan qurish tavsiya etiladi. Shunday qilib, ruslar uchun moʻljallangan ruscha-inglizcha lugʻatga qaraganda ingliz uchun ruscha-inglizcha lugʻat «toʻgʻri» (yaʼni inglizcha) qismida

kamroq ma'lumot berishi mumkin. Ruslar uchun mo'ljallangan lug'atda ruscha qism kamroq ma'lumotga ega bo'ladi, ammo ingliz tiliga mo'ljallangan lug'atda siz rus tilidagi ekvivalenti ma'nolari va ulardan foydalanishdagi farqlarni batafsil ko'rsatishingiz, ularni grammatik belgilar bilan ta'minlashingiz, stressni ko'rsatishingiz v.h., shuningdek, stilistik yorliqlar va tarjima ekvivalenti stilistik ma'noda noaniq bo'lgan hollarni ta'kidlash. So'zlarni tarjima qilish har doim juda qiyin, chunki turli tillardagi so'z ma'nosining hajmi ko'pincha bir-biriga to'g'ri kelmaydi, har bir tilda majoziy ma'nolar o'z-o'zidan rivojlanadi.

Ko'p tilli lug'atlar boshqa maqsadli sozlamalarga ega bo'lishi mumkin. Shunday qilib, XVIII va XIX asr boshlarida «tillar kataloglari» tarqatildi, unda barcha tillarga ma'lum tarjimalar tanlandi; keyinchalik bu tur torroq va amaliy bo'lib, tarjimalarni turdosh tillar guruhiga yoki xuddi shu jug'rofiy mintaqadagi tillar guruhiga, turizm va sayohatlarga yordam beradigan tarzda birlashtirdi. Umumiy lug'atlarga biz barcha lug'atlarni hisobga oladigan lug'atlarni ham kiritamiz. Xususan, so'zlarning tarkibiy elementlarga bo'linishini ko'rsatuvchi so'z quruvchi (lotin) lug'atlar, ya'ni so'zning morfologik tarkibi haqida ma'lumot beradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Ekvivalentlik nima?
2. Til birliklarining milliy-madaniy spetsifikasi deganda nimani tushunasiz?
3. Til, madaniyat, shaxs, tarjimon munosabatlari haqida fikrlaringizni bayon qiling.
4. Ekvivalentlikning qanday tiplari mavjud?
5. Ikki va ko'p tilli lug'atlarning umumiy xususiyatlarini ayting.
6. Sistem leksikografiyaning umumiy holatini tasvirlab bering.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. Пособие / Дубичинский В.В. – М. : Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977.
3. Шимчук Э.Г. Русская лексикография: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 336 с.

4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1-4. – Тошкент: Фан, 1983-1985.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2006.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2006.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2000-2006.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 5-жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2006.
10. Ўзбек тилининг имло луғати. (Тузувчилар: Э.А.Бегматов, А.П.Мадвалиев; Н.Маҳмудов таҳрири остида). – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 520 б.

TERMINOLOGIK LUG‘ATLAR

REJA:

1. Terminografiya.
2. Terminologik lug‘atning sistemalashtirish, axborot berish, o‘quv xususiyati.
3. Soha terminologik lug‘ati.
4. O‘quv terminologik lug‘ati.
5. Umumiy va texnik terminologik lug‘at.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: Terminografiya, terminologik lug‘at, sistemalashtirish, axborot berish, o‘quv xususiyati, soha terminologik lug‘ati, o‘quv terminologik lug‘ati, umumiy va texnik terminologik lug‘at.

Terminologik lug‘at – bir yoki bir necha maxsus fan (bilim) yoki faoliyat sohasi terminologiyasini o‘z ichiga olgan lug‘at. Jahon terminologiyasida terminologik leksikografiya va lug‘atchilik muammolari tadqiq etilgan ishlar ko‘pchilikni tashkil etadi. Jumladan, terminologik lug‘atlar tavsifi va tasnifi, lug‘at tiplarini tasniflash muammolari haqidagi tadqiqotlar leksikografiya predmetini tashkil etsa, atamalar lug‘atini semantik tavsiflash tajribasi, aralash terminlar lug‘ati tipiga kiruvchi lug‘atlarning o‘ziga xosligi xususidagi ishlar lug‘atchilik sohasiga oid dolzarb muammolar sanaladi.

Rossiyada ilk terminologik lug‘atlar diniy atamalar lug‘atlari bo‘lib, ular XI asrda paydo bo‘lgan. O‘rta asrlarda yaratilgan bu manba terminologik lug‘atlarni yaratishda birinchi leksikografik tajribaga aylandi. Dastlabki ilmiy atamalar lug‘ati esa K.A.Kondratovich lug‘atidir. Lug‘at 1780-yilda nashr etilgan, shu sababli bu sanani terminologik lug‘atlar yaratishning boshlanish nuqtasi deb hisoblash mumkin. Bu lug‘atgacha fan va madaniyatning turli sohalariga oid atamalarning (atigi bir nechta sahifadan iborat) juda qisqa lug‘atlarigina mavjud bo‘lgan. XX asr so‘ngiga kelib turli sohalarining terminologik lug‘atlari nashr etilgan edi .

Terminologik lug‘at – lingvistik lug‘atning bir turi. Bunday lug‘atda ixtisoslashtirilgan kasb, bilim sohasi, fanning atama va tushunchalari mavjud bo‘ladi. Terminologik lug‘atning o‘ziga xos tuzilishi va tizimlashtirilganligi kerakli atamani izlashni soddalashtiradi. Bu tipdagi lug‘atlarning eng keng tarqalgani bir sohadagi atamalarni iohlashga mo‘ljallangan bir tarmoqli terminologik lug‘atlardir.

Atama – aniq, konkret shaklga ega bo‘lgan, tabiatida noaniqlik va mavhumlik bo‘lmaydigan til birligi. Terminologik lug‘atda axborot manbalari ro‘yxati mavjud: bu darslik, ensiklopediya, monografiya va boshqa materiallar bo‘lishi mumkin. Terminologik lug‘atning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri lug‘at maqolasining ikki qismdan iborat bo‘lishidir. Chap tomonda atamaning o‘zi, o‘ngda atama haqidagi turli ma’lumotlar bo‘ladi. Jumladan, ushbu atama ishlatiladigan soha xarakteristikasi, nomi, yasaliish holatlari, atamaning ta’rifi, atama tegishli bo‘lgan turkum va atamaning grammatik xususiyatlari hamda atamaning birikuvchilariga turli misollar.

Terminologik lug‘atlar standartlashtirilgan, unifikatsiyalangan, shuningdek, yangi va endi tavsiya etilayotgan atamalarni o‘z ichiga olishi mumkin. Agar atama standartlashtirilgan bo‘lsa, unda, asosan, qaysi me’yoriy hujjatlar doirasida ishlatilishi hamda standart maydoni ko‘rsatiladi. Shu bilan birga, lug‘at maqolasining asosiy qismi atama, uning qisqartirilgan shakli (agar mavjud bo‘lsa), shuningdek, xorijiy tildagi ekvivalent tushunchalar kabi ma’lumotlar bilan to‘ldiriladi. Lozim bo‘lsa, atama ma’nosining ta’riflari diagramma, chizma (sxema), rasm, jadval, grafik va boshqalar bilan to‘ldirilishi mumkin.

Terminologik lug‘atlarning tasnifi ular qo‘llaniladigan faoliyat doirasidan tashqari keng va turli parametrlarga bog‘liq. Bunday turdagi lug‘atlar bir yoki bir necha tilli bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, atamalar lug‘atda joylashish tamoyillarida sezilarli darajada farq bo‘lishi mumkin. Masalan:

- 1) alfavit tartibida;
- 2) mavzuviy guruh asosida;
- 3) atamaning ishlatilish chastotasiga bog‘liq holda.

Odatiy – insonlar foydalanishiga mo‘ljallangan lug‘atlardan tashqari, kompyuter uchun mo‘ljallangan lug‘atlar ham ommalashdi.

Zamonaviy terminologik lug‘atlarda keng tarqalgan tendensiya salbiy bir holat – o‘zlashma atamalardan keng foydalanishda ko‘rinyapti. Bunday holat ko‘pincha iqtisodiyot va dasturlash kabi sohalarda uchraydi; boshqa sohalarni ham bu illatdan xoli deb bo‘lmaydi.

Glossariy (lot. glossarium «atamalar to'plami») – yuqori darajada ixtisoslashgan, tor soha atamaları izohlanadigan, zarurat bo'lganda boshqa tilga tarjimasi beriladigan, izoh va misollar keltiriladigan atamalar lug'ati. Asar matnida chet tilidagi yoki tushunarsiz so'zlar to'plami, ya'ni glossariy hozirgi terminologik lug'atlarning ajdodlari sanaladi. Brokgauz va Yefron ensiklopedik lug'atidagi talqinga ko'ra, glossariy – kam ma'lum bo'lgan, ba'zi asarlarda, ayniqsa, yunon va lotin mualliflari tomonidan ishlatilgan so'zlar tushuntirib beriladigan atamalar lug'ati. Glossariy, tez-tez ishlatiladigan iboralar ro'yxatini ham qamrab olishi mumkin.

XV asr o'rtalarida kitob nashr etish yo'lga qo'yilgunga qadar qadimiy tillardagi qo'lyozmalar, ayniqsa, yunon va lotin mumtoz asarlarida uchragan, xorijiy, tushunarsiz va noodatiy so'zlarning qo'lyozma ro'yxatlari tuzilgan. Olimlar yoki qo'lyozma o'quvchilari notanish so'zning ma'nosini aniqlab, uni satrlar orasiga yoki manba chetiga yozib qo'yishgan. Eng birinchi glosslar qadim zamonlardan ma'lum (masalan, shumer glosslari – miloddan avvalgi V asr). Funksional nuqtayi nazardan, bunda ma'lum tilning tillararo sifatleri oydinlashgan: ya'ni til tashqi olam aralashuviziz izohlangan. Qo'lda yozilgan lug'at (glossariy)larga doimiy talab bo'lgan. Odatda, ulardan nusxa olingan, keyinchalik kitob nashr etish arzonlashgandan keyin birinchi bosma mahsulotlar shunday lug'atlar bo'lgan.

Mavzuni qamrab olishi bo'yicha ko'p tarmoqli, bir sohaga oid hamda tor sohaga oid lug'atlarga bo'linadi. Tillarni tavsiflashiga ko'ra bir tilli, ikki tilli va ko'p tilli lug'atlarga ajratiladi. Davr nuqtayi nazaridan tarixiy terminologik lug'atlar, yangi terminlar lug'ati hamda umumiy terminologik lug'atlarga bo'linadi. So'zlikning hajmiga ko'ra terminologik lug'atlarning katta, to'liq, o'rtacha, qisqa lug'atlar hamda terminologik minimum kabi turlari farqlanadi. Vazifasiga ko'ra terminologik lug'atlar izohli, tarjima, tarjima-izohli, reglamentlovchi (terminologik standartlovchi), axborot-qidiruv (axborot tezauruslari, klassifikator va rubrikatorlar), tizimlashtiruvchi (terminosistema lug'ati), qiyosiy atamalar, o'quv, ilmiy-ommabop, madaniyatlararo lug'atlar mavjud.

Lugʻatning chap qismidagi birlik xususiyatiga koʻra terminologik lugʻatlar terminlar, terminoelementlar, qisqartmalar turlari ham mavjud. Soʻzlikni tartiblashtirishga koʻra alifbo tartibli (koʻp tarqalgan), alifbo-uyali, ideografik, alifbo-relyatsion tartibli, gipermatnli lugʻatlar ajratiladi.

Terminologik lugʻatlar soha ensiklopedik lugʻatlari va lingvistik lugʻatlar oʻrtasida oraliq pozitsiyani egallaydi. Ularni birinchisi bilan tadqiqot predmeti – moddiy va maʼnaviy madaniyat sohalarining konseptual asoslari orqali yaqinlashsa, ikkinchisi bilan atamalarning lingvistik xarakteristikasi usullari birlashtiradi. Terminologik lugʻatlar professional muloqotni optimallashtirishning eng muhim vositasi; ular nafaqat dunyoning eng muhim fragmentlari haqidagi tasavvurimizni mustahkamlashga, balki kengaytirishga ham yordam beradi.

Mutaxassislar glossariy tuzishning bir necha qoidalarini taklif etishadi:

- 1) agar leksik birlik raqam bilan boshlanadigan boʻlsa, uni leksik birlikning alifbo tartibida tegishli joylashtirish;
- 2) patentlangan mahsulot nomini bildiruvchi soʻzlarga bosh harf bilan yozilishi (masalan, Ethernet);
- 3) terminlarni ikki marta kiritishdan saqlanish;
- 4) lugʻatga tez-tez takrorlanadigan soʻzlarni qoʻshmaslik (faqat maʼlum bir mavzu uchun zarur soʻzlar tanlanishi talab etiladi);
- 5) atamaning foydalanish kontekstini koʻrsatish maqsadga muvofiq (maxsus dasturlarda odatda «Izohlar», «Kontekst» kabi maydonlar mavjud, ular boʻsh qoldirilmasligi lozim);
- 6) qisqartma, akronim va boshqalarning izohi/taʼrifini yozmaslik kerak, ularni kengaytirib yozish va tegishli atamaga havola berish kifoya;
- 7) lugʻat tuzish jarayoni yakunlangach, uni sinab koʻrish lozim (buni mutaxassis-ekspert amalga oshiradi).

Jahon terminografiyasi juda tor sohaga moʻljallangan terminologik lugʻatlar yaratishda juda katta yutuqlarga erishdi. Masalan, kulolchilik va keramika, arxitektura, qurilish, amaliy sanʼat, tarixiy sanʼatshunoslik, sanʼatshunoslik sohasi uchun maxsus lugʻatlar nashr etilgan.

Bundan tashqari terminlar yasalishining sintaktik usullari, terminlar tizimini mantiqiy-kognitiv modellash, ko'p tilli terminlar lug'ati tuzishning nazariy va amaliy aspekti, lug'atlarda atamalarining semantik xarakteristikasi, terminlarning mohiyati, ilmiy atamalarni belgilashda lisoniy jarayon, terminlar tahliliga sistem yondashuvni qo'llash va boshqa qator masalalar turli darajada o'z yechimini topgan. Tadqiqotimizdagi ayrim masalalarni izohlashda yuqoridagi tegishli materiallarga tayanamiz.

E.L.Xoxlova terminologik lug'atlarni qiyosiy tahlil qilar ekan, quyidagi muammolarga e'tibor qaratishni ta'kidlaydi:

- 1) ma'lum fan sohasidagi atamalar tizimi qanday tizimlashtirilganligi;
- 2) soha terminologiyasi leksikografik tavsifining asosiy vosita, usul va tendensiyalarining nimalardan iborat ekanligi;
- 3) ta'riflangan terminlar tizimi doirasida lug'atlarning metatili qay darajada ishlab chiqilganligi;
- 4) termin leksikografik tavsifining asosiy kamchiliklari.

Terminologik lug'atlarni qiyoslar ekanmiz, imkoniyatlari haqida xulosa chiqarishda ularni quyidagi parametrlar asosida baholash zarurligi ma'lum bo'ldi:

1. Lug'atning umumiy xususiyatlari:
 - 1) yozuvlar soni;
 - 2) lug'atda keltirilgan tillar (tarjima lug'atlari uchun);
 - 3) asosiy til (tarjima lug'atlari uchun);
 - 4) kirish qismi (lug'atning asoslanishi, parametrlari, lug'at maqsadi, foydalanuvchilar doirasi).
2. Terminologiya doirasi (tasvirlangan davrning xronologik ko'lami, mavzuviy ko'lam).
3. Lug'atning makrokompozitsion parametrlari (lug'atni ifodalash tamoyillarini tanlash, lug'atning asosiy qismlarini aniqlash).
4. Terminologiyani taqdim etish va tartibga solish tamoyillari: (an'anaviy – aralash alifbo va alifbo-uyali; tematik – tezaurus).
5. Ilovalarning mavjudligi (teskari indekslar, ko'rsatkichlar).

6. Ta'rif birliklari. Mikrokompozitsion xususiyatlar (lug'at maqolaning tuzilishi):
7. Xorijiy atama (o'zlashma birlik)lar.
8. Termin haqida rasmiy ma'lumot (bosh so'zda grammatik xususiyatning mavjudligi va boshqalar).
9. Etimologik (atama paydo bo'lish tili, atamaning tilda paydo bo'lish vaqti, rivojlanish bosqichlari).
10. Atributiv yorliqlar (tematik maydonga mansubligi, uslubga mansubligi, foydalanish sohasi).
11. Izohlash usullari (turli ta'riflar, izoh, ensiklopedik tavsif).
12. Illyustratsion material (chizma, diagramma, rasmlarning mavjudligi – termin semantik xususiyatini ochishning qo'shimcha vositalari).
13. Lug'at maqolasining tuzilishi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Terminografiya haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
2. Terminologik lug'atning sistemalashtirish, axborot berish, o'quv xususiyati to'g'risida so'zlab bering.
3. Soha terminologik lug'atlariga misollar keltiring.
4. O'quv terminologik lug'atlar qanday o'ziga xoslik va afzalliklarga ega?.
5. Umumiy va texnik terminologik lug'atlatning umumiy va farqli jihatlarini sanang.
6. Terminologik lug'atlar qanday parametrlar asosida baholanadi?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. http://gramota.ru/slovari/types/17_25
2. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Глоссарий>
3. <https://tabula.com.ua/blog/chto-takoe-glossariy-i-zachem-on-nujen-perevodchikam/>
4. <https://znachenie-slova.ru/это-любопытно/терминологические-словари>

5. Азаров А.А. Англо-русский энциклопедический словарь искусств и художественных ремесел [The english-russian encyclopedic dictionary of the arts and artistic crafts: в 2 т. / А.А.Азаров; Моск. психол.-социал. ин-т. – М.: Флинта: Наука, 2007. – Т. 1. – 647 с.; Т. 2. – 655 с. – С. 651-655.
6. Английские сокращения по космической технике. – М., 1990.
7. Англо-русский словарь полезных растений на 20 европейских языках. – М., 1970.;
8. Андриюшкина А.В. Англо-русский и русско-английский словари бухгалтерских терминов. – М., 2002.
9. Архитектура. Градостроительство. Реставрация. Дизайн: учеб. русско-украинско-англо-немецко-французский терминолог. слов.-справ. / Гос. бюджет. образоват. учреждение высш. проф. образования Воронеж. гос. архитектур.-строит. ун-т ; Донбас. нац. акад. стр-ва и архитектуры; [сост.: Г.А. Чесноков и др.] ; под общ. ред. Г.А.Чеснокова, Н.Н. Латыниной. – Воронеж: [Б. и.], 2013. – 303 с. – С. 301-303.;
10. Винокурова О.К. Немецко-русский словарь по искусствоведению: около 20000 терминов и терминологических сочетаний / О.К. Винокурова. – М.: АСТ [и др.], 2005. – 411 с. – Библиогр. в предисл.: С. 4-5.
11. Воронцова М.В. Синтаксический способ образования терминов (на примере терминологии маркетинга в английском языке) // Сб. трудов молодых ученых и студентов Волгоградского государственного университета. – Волгоград, 1966. – С. 326-327.

MUALLIFLIK LEKSIKOGRAFIYASI

REJA:

1. Mualliflik leksikografiyasi va mualliflik korpusi munosabati.
2. Mualliflik leksikografiyasi asos va hosilasi.
3. Mualliflik korpusining o'ziga xos xususiyati: tuzilishi, tarkibi va hosilasi.
4. O'zbek mualliflik leksikografiyasi tajribasidan.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: mualliflik leksikografiyasi, muallif asarlari tili lug‘ati, mualliflik idiositili, elektron lug‘at, milliy korpus, ideografik lug‘at, indeksatsiya, qiyoslash, konkordans.

Jahon leksikografiyasida mualliflik leksikografiyasi deb nomlanuvchi alohida bir yo‘nalish mavjud. U muallif tili lug‘ati tuzishning nazariy asoslari, mualliflik idiositilini o‘rganish tajribasi, mualliflik elektron lug‘ati tuzishning o‘ziga xos jihati, milliy korpusdan va adabiy til korpusosti korpusidan mualliflik leksikografiyasida foydalanish tajribasi, yangi turdagi lug‘atlar tuzish g‘oyalari, mualliflik leksikografiyasi asosida zamonaviy adabiy tildagi o‘zgarishlarni qiyosiy-tahliliy tadqiq etish kabi muammolar bilan shug‘ullanadi. Mualliflik leksikografiyasi – jahon, shuningdek, rus leksikografiyasida shiddat bilan rivojlanib borayotgan soha. Uning taraqqiyot natijasi o‘laroq ko‘plab mualliflik elektron lug‘at, korpuslari yaratildi. M.V.Lomonosov nomidagi Moskva davlat universitetida «Krilov masallari tili lug‘ati», «Griboyedov komediyalari tili lug‘ati», «Gogolning «Revizor» komediyasi tili lug‘ati», «Fonvizin komediyalari tili» kabi lug‘atlar yaratilib, bunday ishlarga namuna sifatida «A.S.Pushkin tili lug‘ati» xizmat qildi. Bu tajriba rus leksikografiyasi sohasida ommalashib, boshqa oliy ta‘lim muassasalarida ham shunday tadqiqotlar boshlandi. «A.N.Ostrovskiy asarlari tili lug‘ati», «M.V.Lomonosov asarlari tili lug‘ati», «M.Kuzmin she‘rlari konkordansi», «A.Miskevichning «Pan Tadeush» poemasi tili ideografik lug‘ati» kabi ishlar shular jumlasidandir. Bu sohadagi tadqiqotlar ichidan O.V.Kukushkina, A.A.Polikarpov, Y.V.Surovsevalar tomonidan tuzilgan «A.P.Chexov badiiy asarlari tili lug‘ati» diqqatga sazovor.

Mualliflik leksikografiyasi asos va hosilasi. Mualliflik leksikografiyasi mahsuli, odatda, 2 qism: asos hamda mahsulotdan iborat bo‘ladi. Asos – korpus yoki konkordans, mahsulot – lug‘at. Keyingi paytda leksikografiyada (faqat korpus lingvistikasida emas) konkordans tushunchasi keng ommalashdi. Konkordans u yoki bu til ifoda vositasining kontekstda barcha qo‘llanish holati manbayiga havola

qiluvchi ro'yxat ma'nosida korpus lingvistikasida qo'llaniladi. Shuningdek, konkordans atamasi biror kitob yoki asar kalit so'zlarining kontekstga havola qiluvchi alifbo tartibidagi ro'yxati ma'nosini ham ifodalaydi. Bunday konkordansning ilk namunasi XIII asrda 500 monax ishtirokida tuzilgan. Unda ish hajmi ulkanligi uchun (juda muhim konkordanslar: Veda, Injil, Qur'on yoki Uilyam Shekspir asarlari) katta jamoalar birlashib ishlashgan. Bundan tashqari, konkordans amaliy tilshunoslikda tarjima jarayonida, leksikografiyada, tilni o'qitish, o'rganish hamda matn tahlilida ham qo'llaniladi. Korpusdan tashqari konkordans so'zlar ro'yxatini tuzish, bir so'zning turlicha ishlatilishini qiyoslash, ibora hamda idiomalarni qidirish, tadqiq etish, kalit so'zlarni tahlil qilish, turli so'z, birikmalar tarjimasini izlash yoki qo'llanish chastotasini aniqlash kabi lingvistik amallarni bajarishda qo'llaniladi. Konkordans-lug'at – har bir so'zga qisqacha kontekst (semantik izoh emas!) keltiriladigan lug'atning alohida bir tipi hamdir. Matnni o'rganishda konkordansning qidiruv, evristik, analitik funksiyalaridan foydalanish, indeksatsiya, qiyoslash kabi imkoniyatini ishga solishi mumkin. Qidiruv funksiyasi berilgan so'z yoki birikmadan foydalangan holda matndagi kerakli lavhani zudlik bilan topishga yordam beradi. A.Stolyarovning fikricha, konkordansning ushbu funksiyasidan sitata tanlab olish yoki ularni tekshirishda, matnning originalligini o'rganishda ham foydalanish mumkin. Odatda, konkordans xrestomatiya tuzuvchilari tomonidan ko'proq ishlatiladi: u matnda ibora, idiomalarni qidirish, atamalarni tarjima qilishda muhim. Konkordansning evristik funksiyasi tilshunos yoki oddiy kitobxonga matnning yangi talqini, sharhini ko'rsatishda, analitik funksiyasi esa tilning turli birliklari: leksema, kalit so'z, ularning matnda qo'llanish chastotasi ustida tahlil olib borish, indeksatsiya funksiyasi matnni nashrga tayyorlashda so'zning ro'yxati, indeksini tuzish, qiyoslash funksiyasi matn ichidagi barcha konnotatsiyalar, so'z qo'llash holatini taqqoslash imkonini beradi. Lug'at maqolasi oddiy lug'atdan farqli ravishda konkordans so'zga misol keltiradi, ya'ni qo'llanish kontekstini beradi. Bu bilan konkordans turli differensial, shuningdek, izohli lug'atlar yaratishda asos vazifasini o'taydi. F.M.Dostoyevskiy, F.I.Tyutchev,

A.P.Chexov, A.S.Griboyedov, S.A.Yesenin, S.T.Aksakov, M.V.Lomonosov asarlari konkordansi shunday ishlar jumlasidan hisoblanadi.

Aytish mumkinki, konkordans an'anaviy leksikografiyaga nisbatan katta hajmli ma'lumotlar bazasini o'zida saqlash imkoniyatiga ega. Konkordans birligi matndagi paradigmatic munosabatni kuzatish, ijodkor merosining turli parchalarida so'z qo'llanish holatini miqdoriy tahlil qilish, unga xos sintaktik qurilmalar haqida xulosalar chiqarish kabi vazifalarni bajara oladi. Lug'at-konkordans – lingvistik, adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlar bajarishda zamonaviy, samarali vosita, uni korpus lingvistikasining muhim ahamiyatli qismiga aylantiradi .

Mualliflik korpusining o'ziga xos xususiyati: tuzilishi, tarkibi va hosilasi

(A.P.Chexov badiiy asarlari korpusi misolida)

A.P.Chexov asarlari korpusi razmetkasi. Korpus tarkibiga A.P.Chexovning barcha tugallangan badiiy asarlari kiritilib, matnlarga yozuvchining mukammal asarlar to'plami asos qilib olingan. Korpus tarkibida 600 ta matn (asar): 17 ta pyesa, 583 ta nasriy asar mavjud, 1 271 664 so'z qo'llash holati – kontekst (176 308 so'z pyesa, 1 095 356 so'z nasriy asardan), 101 282 turli so'zshakllar (23 093 tasi dramatik; 96 141 tasi nasriy asardan), 36 419 leksema (11 802 tasi dramatik; 34 763 tasi nasriy asar) mavjud. Bitta nom bilan atalgan dramatik, nasriy asar matni alohida sanalgan. A.P.Chexov asarlari korpusi lingvistik: so'zshakl (1); so'zning boshlang'ich shakli (2); so'z turkumi (3); maxsus qo'llanishlar (4) hamda ekstralingvistik: asar nomi (1); sarlavha, bag'ishlov (2); asar yozilgan yil (3); davrlashtirish (4); matn tipi: nasriy yoki dramatik (5); imzo (6); asar janri (7); asar janrining muallif nuqtayi nazaridan turi (8); nutqiy janr (9); yozilish joyi (10); hikoyachi tipi (11); asar mavzulari ko'lami (12); asarning asosiy mavzusi (13); semantik guruh (Geo; Shaxs; Ism; Rang; Tovush) (14); mukammal asarlar to'plamida jild, sahifa raqami (15) kabi belgilar asosida razmetkalangan. So'zshakl sirasiga raqam, ajratib yozilgan xorijiy so'zlar (o'zlashmagan, boshqa tilda) ham kiradi. So'zning boshlang'ich shakli «so'z» oynasi orqali topiladi. Undagi so'zlarning berilishi lug'atdan biroz farq qiladi: 1) korpus so'zligiga lug'atdan farqli ravishda «Ivanov» (1987) dramasi ham kiritilgan; 2) funksional omonimiya

(ravish/predikativ) indeks bilan ajratilmagan, lugʻatda esa bu indeks bilan belgilangan; qaysi turkumga kirishini bilish uchun soʻz turkumi haqidagi maʼlumotga qarash kerak boʻladi; 3) variantlilik haqidagi maʼlumot quyidagi usulda: asosiy variant, ikkilamchi variant yonma-yon keltirilgan. Masalan, b, bi, b. Asosiy variant keltirilsa, ikkilamchi variant keltirilmaydi. Qidirilayotgan birlik «soʻz» oynasidan topilmasa, «soʻzshakl» oynasiga murojaat etish maqsadga muvofiq. «Asar nomi» oynasi maʼlum bir asar bilan bogʻliq barcha maʼlumotni: asar yozilgan yil va joy, asar haqidagi fikrlar, asarga A.P.Chexov mukammal asarlar toʻplamida keltirilgan izohlar kiritiladi. «Sarlavha (qoʻshimcha sarlavha) va bagʻishlov» oynasidan asardagi ikkinchi sarlavha (agar mavjud boʻlsa), asarning kimga bagʻishlanganligi haqida maʼlumot olish mumkin.

Tizimning asosiy vazifasi va imkoniyatlari. Korpusning shartli ravishda «ISTOK» deb ataluvchi axborot-tadqiqiy tizimi mavjud. Bu tizim lugʻat, konkordansni koʻrib chiqish, alohida faylga nusxa koʻchirish (a); korpus razmetkalangan u yoki bu maʼlumot tipi boʻyicha foydalanuvchi tomonidan tanlangan pozitsiya yuzasidan yangi lugʻat, konkordans roʻyxati yaratish (b); barcha asarning toʻliq matni bilan ishlash rejimi, u haqida turli maʼlumot olish (v) kabi amallarni bajara oladi.

Tizim uch rejimda ishlaydi: (1) «Konkordans», (2) «Matn», (3) «Turli maʼlumot beruvchi material». Eng asosiy rejim «Konkordans». Shu rejim orqali korpus boʻyicha qidiruv amalga oshiriladi – lugʻat, matn bilan ishlanadi, asarning asosiy matniga oʻtiladi, u orqali korpus maʼlumotlariga – razmetkaga yoʻl topiladi. Konkordansning tarkibiy qismi – lugʻat, matn turli oynalarda joylashgan, ular oʻzaro bogʻlangan. Konkordans roʻyxatidagi har bitta qator qidiruv natijasidagi birlik, u alohida matndan olingan illyustrativ misol. Konkordansda namoyon boʻlgan misol (kontekst) hajmi foydalanuvchi xohishiga koʻra uzayishi, qisqarishi mumkin. Har bir konkordans korpus materialini u yoki bu shaklda soʻralgan axborot asosida yuzaga chiqaradi. Roʻyxatda misol keltirilgan matn (asar)ning korpusda joylashuvi ham aks ettiriladi. Konkordans lugʻati 3 usulda: alifbo tartibi, chastotali, teskari tartibda ifodalanadi. Bu esa turli tipdagi lugʻat: alifbo-chastotali, chastotali, ters

lugʻat tuzish imkonini beradi. Shu bilan birga kontekstlar foydalanuvchi talabiga koʻra turli tomondan saralanishi, lugʻat, kontekst, matnning toʻliq shakli buferga joylashtirilishi, alohida fayl xotirasiga saqlanishi mumkin. Maʼlum bir matnga oʻtish ham shu rejim bilan amalga oshiriladi, buning uchun kerakli kontekst belgilanib, «matn» ilovasiga oʻtish yetarli. Agar aynan bir asar matniga oʻtish ehtiyoji tugʻilsa, interfeys oynasidagi «Asar nomi» oynasidan kerakli asar nomini tanlab, «matn» tugmasi bosilishi lozim. Baʼzi konkordans birliklariga («soʻz», «asar nomi», «alohida qoʻllanishlar») avtomatik tarzda maʼlumotlar ichidan qoʻshimcha maʼlumot – lugʻat maqolasi keltiriladi. Konkordansda katta roʻyxat paydo boʻladi; «Axborot tipi» menyusidan kerakli axborotni tanlasak, yangi konkordans kelib chiqadi, buning uchun «filtr» funksiyasini ishga tushiramiz. Bu foydalanuvchiga korpusdan faqat oʻz tadqiqoti uchunгина kerakli maʼlumotni saralab olish uchun yaxshi imkoniyat; katta roʻyxatni oʻqib, saralab oʻtirishga ortiqcha vaqt, kuch sarflashga ehtiyoj qolmaydi. Tizimning ushbu funksiyasi bir-biriga oʻxshash elementlar tahlili imkonini beradi. Foydalanuvchi tadqiq etilayotgan birlikning oʻng, chap tomonida joylashgan barcha elementlardan iborat konkordansni qoʻlga kiritishi mumkin. Bunday sintaktik qolip asosidagi aloqani «Matnlarni saralash» funksiyasidan foydalanib saralash mumkin. «Maʼlumot beruvchi materiallar» («Spravochniye materialy») rejimi «izoh, personallik», «semantik izoh» kabi ikki xil maʼlumotlar bazasi bilan ish koʻradi.

Birinchisida A.P.Chexov asarlariga izohlar, yozuvchi bilan bogʻliq ayrim shaxslar haqidagi maʼlumot jamlangan boʻlsa, ikkinchisi asarning ajratilgan leksik birliklariga semantik izohni qamrab oladi. Bu semantik izohlar lugʻatdagi semantik izoh bilan aynan bir xil.

A.P.Chexov badiiy asarlari tili grammatik-semantik chastotali lugʻati. Lugʻat va elektron korpus yigʻindisi yangi tipdagi leksikografik mahsulot. Bu mahsulotning ahamiyati lugʻat bilan ishlashning yangicha uslubi, qulayligi, foydalanuvchining yozuvchi ijodi til xususiyatlari boʻyicha keyinchalik turli mustaqil tadqiqot olib borishi mumkinligi bilan belgilanadi. Ushbu elektron nashr elektron formatdagi (diskda) lugʻat hamda ilovadan iborat. Bu elektron nashr tarkibiga A.P.Chexov

badiiy asarlari tili grammatik-semantik chastotali lug‘ati, A.P.Chexov badiiy asarlari matnlari korpusi, korpusning dasturiy ta‘minoti hamda korpus, «ISTOK» tizimi bilan ishlash uchun metodik ko‘rsatmalar kirgan. Korpus va lug‘at Moskva davlat universitetida ishlab chiqilgan. Lug‘at va Korpus tarkibiga A.P.Chexovning barcha tugallangan badiiy asarlari kiritilgan.

Lug‘at 4 bo‘limdan iborat. Birinchi bo‘limda A.P.Chexov badiiy asarlaridagi leksik tarkib tavsifi berilgan, bu bo‘lim 34000 dan ortiq birlikni (shuningdek, son, ro‘yxatni raqamlovchi birlik, xorijiy tildagi ibora tarkibiy qismi ham) qamrab olgan. Leksik tarkibni tahlil qilishda leksik guruhlashning grammatik-semantik prinsipiga amal qilingan, tahlilning bu usuli so‘zning muayyan turkumga mansubligi, semantik xususiyatiga asoslanadi. Lug‘at boshida atoqli otlar berilgan, u shaxs nomi, hayvon laqabi, kema nomi, toponim, etnonim kabi guruhlariga bo‘lingan. (1) Turdosh ot, (2) fe‘l, kesimlik belgisiga ega bo‘lgan so‘z (predikativ), (3) sifat, ravish, ot predikativ, (4) son so‘z turkumi. Asar matnida uchraydigan harf, nota nomi, so‘z qismi kabi birliklar alohida guruhni tashkil qilgan. Lug‘at chastotali xarakterga ega, chunki har bir birlikning qo‘llanish darajasi, miqdori umumiy hamda dramatik, nasriy asarlar kesimida ko‘rsatiladi. Ikkinchi bo‘lim alohida semantik guruhlar tavsifiga bag‘ishlanadi. Bunday so‘zlar guruhini tuzishda lingvistik, adabiyotshunoslik hamda nutqiy vaziyat (kognitiv) nuqtayi nazaridan qiziqish uyg‘otadigan birliklarga (chunonchi, «ovozni bildiruvchi birlik», «shaxs nomi» va h.) e‘tibor berilgan. Uchinchi bo‘lim Chexov asarlari leksik tarkibining miqdoriy tahlil natijasi ifodasidan iborat. Eng ko‘p (100 va undan ortiq asarda) uchraydigan birliklar ifodalangan, ular yozuvchi «leksikasi yadrosi» sifatida baholanadi. Shuningdek, ushbu bo‘limda, odatda, chastotali lug‘atda beriluvchi qo‘llanish miqdori katta bo‘lgan so‘zlar jadvali ham keltirilgan. To‘rtinchi bo‘limda lug‘atning elektron ilovasi tavsiflangan.

Lug‘at maqolasining tuzilishi va tarkibi. To‘liq lug‘at maqolalari birinchi bo‘limda berilgan. U quyidagi ma‘lumotlarni o‘z ichiga olgan: (1) bosh so‘z; (2) uning grammatik xarakteristikasi; (3) miqdoriy ko‘rsatkichi; (4) varianti haqida ma‘lumot (agar variantlari ham bir maqola tarkibida bo‘lsa); (5) semantik izoh.

Birlik ma'nosini izohlash qiyinchilik tug'dirgan paytda asar nomi ko'rsatilgan holda qo'llanish konteksti keltiriladi. Familiyalar semantik izohi sifatida shaxs haqida qisqacha ma'lumot hamda u tilga olingan asar nomiga havola beriladi.

O'zbek mualliflik leksikografiyasi tajribasidan

Adabiyotimizning yirik vakili Abdulla Qahhor tavalludining 100 yilligi keng nishonlanayotgan shu kunlarda uning ijodiga yana bir bor nazar tashlash, mustaqillik prizmasida talqin qilish adib ijodining hamma zamonlarda ham kasb etgan ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati xususida birmuncha kengroq mulohaza yuritish imkonini beradi.

Respublika matbuotini kuzatib borish shundan dalolat bermoqdaki, tadbirning amalga oshirilishi jarayonida adib ijodini yanada mukammal o'rganish borasida anchagina ishlar amalga oshirilmoqda. Zero, davr ham tadqiqotchilar oldiga yangi talablarni qo'ydi. Bugun aytilgan har bir gap, o'rta tashlangan har bir fikr mulohaza ilmiy asosda qo'yilgan bo'lishi, ularning barchasi mustaqillik mafkurasiga xizmat qilishi lozim bo'ladi.

Bu fikrni A.Qahhor badiiy-estetik merosi talqini va tahlili haqida ham bemalol aytilish mumkin. Shu paytga qadar yozuvchi asarlari tilini lingvistik, lingvostilistik nuqtayi nazardan o'rganish bo'yicha anchagina ishlar amalga oshirildi va ular adibning badiiy merosini, tili va uslubini o'rganishga, o'zbek badiiy matni tahlili taraqqiyotiga munosib hissa bo'lib qo'shildi. Lekin zamon oldimizga adib ijodini yangicha talqin etish vazifasini qo'yayotgan ekan, uning ma'naviy merosini o'rganishga eskicha usullar bilan yondashib bo'lmaydi. Binobarin, A.Qahhor asarlari tilini o'rganishning tahlil metodlari ko'lamini ham kengaytirish lozim bo'ladi.

Ko'p qirrali leksikografik tadqiqotlarda yozuvchilik leksikografiyasi, ya'ni aniq bir ijodkor yoki uning asari lug'atini tuzish yuzasidan olib borilgan ishlar ham muhim o'rin tutadi. Bu an'ana o'zbek lug'atchiligida Navoiy zamonlaridan beri davom etib kelmoqda.

Bunday tajriba jahon tilshunosligida yangicha mazmunda XX asrning o'rtalaridan davom ettirildi. Amalga oshirilgan ishlar natijasi o'laroq A.S.Pushkin,

T.G.Shevchenko, M.Gorkiy, S.Yesenin, N.A.Nekrasov, A.V.Kolsov, M.A.Sholoxov, Gyote, A.Miskevich, Abay, M.Avezov va boshqa klassiklar ijodi yuzasidan tuzilgan lugʻatlar buning isboti boʻlib hisoblanadi.

Asta-sekinlik bilan boʻlsa-da, bu kabi ishlar oʻzbek tilshunosligida ham amalga oshirilmoqda. Biz bunda, birinchi navbatda, Alisher Navoiy ijodi boʻyicha tuzilgan lugʻatlarni nazarda tutamiz. «Navoiy asarlari lugʻati» (T., 1972) va «Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati» (T., 1983-1985) hozirgi oʻzbek leksikografiyasining jiddiy yutugʻi sifatida eʼtirof etilishga loyiqdir.

Badiiy adabiyot matnini oʻrganishga koʻmaklashuvchi leksikografik kuzatishlar qatorini oʻzbek tilshunosligida I.A.Kissen, S.Rizayev, S.Muhammedov, N.Boʻronov, R.Qoʻngʻurov, S.Karimov va Sh.Maxmatmurodovlar tomonidan yaratilgan lugʻatlar hisobiga kengaytirish mumkin.

Oʻzbek leksikografiyasi bu kabi anʼanalarga ega boʻlishiga qaramasdan, hozirgi paytda olib borilayotgan ishlar talab darajasida emas. Shu maʼnoda rus leksikografiyasining taniqli namoyandalardan P.N.Denisov aytgan quyidagi gaplar oʻzbek leksikografiyasiga ham tegishlidir: «Leksikografiya hamon leksikologiya uchun oʻgayligicha qolmoqda, nazariy leksikografiyaning qatʼiy oʻrnatilgan prinsip va xulosalari yuzasidan tortishuvlar davom etmoqda, koʻpincha bu mustaqil lingvistik soha hammaga maʼlum boʻlgan haqiqatlarni goʻyoki yangidan kashf etmoqda. Bu esa izohli-kombinator, birikmali, semantik, chastotali va boshqa u yoki bu aniq lugʻatning baholanishida subyektivizmga, isbot qilib boʻlmaydigan qatʼiylikka olib kelmoqda».

Badiiy adabiyot tilning yuqori fazada – badiiy-estetik vazifani ado etishida oʻziga xos maydondir. Badiiy matn boshqa matnlardan, masalan, ilmiy va rasmiy matnlardan farq qilib, unda ushbu vazifani amalga oshirishga qaratilgan umumxalq tilidagi barcha lingvistik vositalarning ishtirok etishi meʼyor hisoblanadi. Shuning uchun ham shoir va yozuvchilar asarlari matni lingvistik material sifatida nafaqat ona tilimiz rivojlanishi va taraqqiyoti, balki har bir ijodkor uslubiga xos boʻlgan jihatlar toʻgʻrisida ilmiy xulosalar chiqarish uchun manba boʻlib xizmat qiladi.

Masalaning ana shu muhim jihatlari hisobga olinib, o'zbek tilshunosligida Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Rabg'uziy, Muhammad Solih, Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur, Yusuf Amiriy, Durbek, Abulg'oziy Bahodirxon, Umar Boqiy, Muhammad Shayboniy, Muqimiy, Furqat, A.Qodiriy, Cho'lpon, H.H.Niyoziy, Elbek, G'.G'ulom, Oybek, A.Qahhor, K.Yashin, H.Olimjon, Zulfiya, Sh.Rashidov, Shuhrat, Oydin, S.Ahmad, M.Shayxzoda, A.Muxtor, E.Vohidov, A.Oripov, Sh.Xolmirzayev kabi ko'plab shoir va yozuvchilarimizning asarlarini, xalq og'zaki ijodi namunalarini, jumhuriyatimizda paydo bo'lgan ilk vaqtli matbuot materiallarini til aspektida o'rganishga bag'ishlangan monografik kuzatishlar yuzaga kelgan.

Ushbu tadqiqotlar shoir va yozuvchilar yashagan davr tilining taraqqiyot bosqichlari, ijodkorlar tili va uslubi, ularning til boyligi va ma'naviyatga qo'shgan hissasi to'g'risida muhim ilmiy xulosalar berganligini e'tirof etgan holda, bu xulosalarning to'laqonli emasligini ham ta'kidlab o'tish joiz. «...badiiy asar tili bo'yicha tipologik kuzatishlar olib borishda faqat kuzatuvchining intuitsiyasigagina asoslanib qolish yaramaydi. Chunki bunday ishda intuitsiya kuzatuvchi uni xohlaydimi, xohlamaydimi, qat'i nazar, subyektivizmga olib borishi, kuzatishlarda bir yoqlamalikka yo'l qo'yishi tabiiy.

Yozuvchining badiiy mahoratini, san'atkorligini aniqlashda ham faqat intuitsiyagagina asoslanish yuqoridagi kamchilikning kelib chiqishiga sabab bo'ladi.

Ayrim individning o'z intuitsiyasi asosida olib borgan ishini dengiz qa'ridan mohir javohir teruvchi mehnatiga qiyos qilaylik. U qanchalik mohir bo'lmasin, dengiz yoki daryo tagidagi javohirning hammasini to'liq tera olmaydi, ko'ziga ko'rinib turgan katta-katta javohirlarni terib olsa-da, ko'pgina mayda javohirlar, ayrim tosh yoki tuproq tagidagi ko'zga tezdagina tashlana bermaydiganlari qolib ketadi. Ba'zan ana shu nazardan chetda qolgan mayda javohir ko'zga aniq tashlanib turgan katta-katta javohirdan qimmatliroq, tozaroq bo'lishi mumkin.

Masalaga shu nuqtayi nazardan qaralsa, ma'lum bir davrda ijod etgan shoir yoki yozuvchilar guruhining, yo ayrim olingan ijodkorlar asarlari tilining to'liq lug'atini tuzishning ahamiyati qay darajada ekanligini tushunish qiyin bo'lmaydi».

Demak, bu maqsadga erishishning ishonchli yo‘li matn tahlilining dastlabki bosqichida leksikografik va statistik kuzatishlar olib borishdir. Ta’kidlaganimizdek, bu borada o‘zbek leksikografiyasida olib borilayotgan ishlarni talab darajasida, deb bo‘lmaydi. Vaholanki, birodarlarimiz bo‘lgan qozoq tilshunoslari ushbu vazifalarni amalga oshirishni o‘tgan asrning 60-70-yillaridayoq kun tartibiga qo‘yishgan va katta yutuqlarni qo‘lga kiritgan edilar. O‘sha paytlarda elektron hisoblash mashinalari yordamida yaratilgan alfavitli-chastotali so‘zliklar, so‘z birikmalari ro‘yxatlari, ters lug‘atlar, Abay va M.Avezov singari klassiklar asarlari lug‘ati qozoq tilshunosligining keyingi taraqqiyotiga juda katta turtki bo‘ldi. EHMLar yordamida to‘plangan yirik hajmdagi material qozoq tilining axborot tavsifini berishga, so‘z turkumlari morfologik qurilishini sintaktik tahlil qilishga, grafemalar statistikasi va distributsiyasini tadqiq etishga, izohli va frazeologik lug‘atlar tuzishga, me‘yoriy grammatika hamda grammatika va leksikaning axborot o‘lchovlarini belgilashga zamin yaratdi.

A.Nurmonov va B.Yo‘ldoshevlarning: «Hozirgi o‘zbek adabiy tilining chastotali lug‘atini yaratish juda murakkab muammo sanaladi, shuning uchun hozirgi kunga qadar tilimizning to‘la chastotali lug‘ati yaratilganicha yo‘q. Bu muammoni hal qilish uchun, eng avvalo, umummilliy adabiy tilning barcha asosiy uslublari (ilmiy, badiiy, so‘zlashuv, rasmiy, publitsistik kabilarni), janrlarni (vaqtli matbuot, badiiy adabiyot, xalq og‘zaki ijodi, jonli so‘zlashuv tili kabilarni) statistik metodda to‘liq o‘rganib chiqilishi asosida yuqori chastotali so‘zlarni, grammatik formalarni har bir uslub va janr bo‘yicha aniqlab olish lozim bo‘ladi. Ana shundan keyin o‘zbek adabiy tilining to‘la chastotali lug‘atini tuzish, uning chegarasi, tamoyillari haqida fikr yuritish mumkin», degan mulohazalari ham fikrimizni qo‘llab-quvvatlaydi.

Shunday ekan, matnning lingvistik tahlilida leksikografik va statistik metodlarga tayanib ish ko‘rish, ayniqsa, yozuvchilik leksikografiyasi bilan shug‘ullanish bugungi o‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri bo‘lib turadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Mualliflik leksikografiyasi va mualliflik korpusi munosabati nimalarda namoyon bo‘ladi?
2. Mualliflik leksikografiyasining asos va hosilasi haqida so‘zlab bering.
3. Mualliflik korpusining o‘ziga xos xususiyati: tuzilishi, tarkibi va hosilasi haqida qanday ma’lumotlarga egasiz?
4. O‘zbek mualliflik leksikografiyasining rivojlanish tamoyillari haqida gapiring.
5. Tizimning asosiy vazifasi va imkoniyatlari nimadan iborat?

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR:

1. Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия. – М.: Наука, 1977. – с. 5.
2. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1977, с. 69-70.
3. Қўнғуров Р., Каримов С. Зулфия поэзияси тилининг луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1981.
4. Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия. – М.: Наука, 1977.
5. Рузикулова М. Идиоматика узбекского языка: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Самарканд, 1966.

SINONIM, OMONIMLAR LUG‘ATI

REJA:

1. Sinonimlar lug‘ati tuzish prinsiplari.
2. Omonimlar lug‘atini tuzishda korpus texnologiyasi.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: sinonimlar lug‘ati, lug‘at tuzish prinsiplari, omonimlar lug‘ati, korpus texnologiyasi.

1. Omonimiya va uning yuzaga kelish sabablari

Tildagi barcha so‘zlarning yig‘indisiga, so‘z jamg‘armasiga vokabulyar deyiladi. Har bir tilning vokabulyaridan munosib o‘rin tutgan so‘zlar doimiy ravishda bir-birlari bilan paradigmatic (o‘xshashlik) va sintagmatic (qo‘shnichilik)

munosabatlarda bo‘lib turadi. Shunga ko‘ra ularni bir necha guruhga bo‘lib yuborish mumkin.

So‘zlar aytilishi, yozilishi va ma’nosi jihatidan turlicha guruhlarga birlashishi qonuniy sanaladi. Shulardan biri omonimiya (shakldoshlik) hodisasidir. Aytilishi va yozilishi jihatidan bir xil, ammo ma’nosiga ko‘ra bir-biridan keskin farqlanib turadigan so‘zlarga omonimlar deyiladi. Bu so‘z grekcha homos – bir xil, onuma – nom so‘zlaridan olingan. So‘zlardagi shakldoshlik hodisasiga omonimiya deyiladi. Omonimlarda tubandagi ikki jihat uni boshqa shakldoshlik hodisalaridan keskin farqlab turadi. 1. Akustik-artikulyatsion tomondan omonim so‘zlar bir xil xossaga ega bo‘ladi, ya’ni o‘xshash talaffuz qilinadi va eshitiladi. Masalan: qirq (son) – qirq (harakat), uch (coat) – uch (harakat), ot (nom) – ot (hayvon) – ot (uloqtir) kabi. 2. Grafik jihatdan ham ular bir xil tizimga ega kul (ot) – kul (harakat), yon (tomon) – yon (yonmoq) fe’lining buyruq-istak mayli va hokazo. Bunday omonimlarga haqiqiy yoki to‘liq omonimlar deyiladi. Lug‘aviy omonimiya lug‘aviy birliklarning ifoda planida o‘zaro bir-biriga teng kelishi sanaladi. Ifoda plani teng leksemalar esa omoleksemalar atamasi bilan yuritiladi: o‘t (olov) – o‘t (maysa), tut (daraxt) – tut (ushla), quloq (organizm) – quloq (mushtumzo‘r) kabi. Shuningdek, grammatik omonimlar ham farqlanadi. Masalan: -chi (so‘z yasovchi qo‘shimcha), -chi (yuklama), -ma (ot yasovchi qo‘shimcha), -ma (shakl yasovchi qo‘shimcha).

Leksik omonimiya hodisasini keltirib chiqaruvchi sabablar sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin.

1. Ko‘p ma’noli so‘zning ayrim ma’nolari o‘rtasidagi aloqadorlik yo‘qolib, ular shakldosh so‘zlarga aylanib qolishi mumkin. Masalan: dam, tepki, suzmoq kabi.

2. Boshqa tillardan kirgan so‘zlar o‘zbek tilidagi so‘zga o‘xshash bo‘lib qolishi kuzatiladi. Masalan: bog‘ (o‘zbekcha: tugilgan narsa, to‘plash) – bog‘ (tojikcha: mevali daraxtlar o‘sgan joy), chor (tojikcha – o‘zbekcha: to‘rt) – chor Rossiyasi kabi.

3. Substantivatsiya (otlashish), adyektivatsiya (sifatlashish) va adverbializatsiya (ravishlashish) hodisalari, ya’ni konversiya yordamida ham omonimlar hosil qilinadi. Chaqmoq, quymoq, yigirma, qirq; shayton, tulki, qo‘y,

erta, kech kabi. Bulardan tashqari tarixan yasalgan ortiq, orqa, qurt kabi leksemalarda ham omonimlik hodisasi kuzatiladi.

Sistem tilshunoslik nazaridan esa sintagmatik (qo'shnichilik) va paradigmatic (o'xshashlik) asosida yon, ot, uch, qirq, yuz so'zlari tahlil qilinganda, ularning shakliy va ma'noviy xususiyatlari to'liq namoyon bo'ladi. Bu esa mazkur til birliklarini alohida nom bilan atash imkonini beradi.

2. Leksik va grammatik omonimiya

So'zning ifoda planida leksema deb atalishini oldingi ma'ruzalarimizda uqtirib o'tgan edik. Omonimiya hodisasining tayanadigan asosiy nuqtasi ham so'zning ifoda plani, tashqi tomoni sanaladi. Shu ma'noda omonimlarning tahlili ustida jiddiy bosh qotirgan olimlarimizdan biri Sh.Rahmatullayev omonimlarni omoifodalar deb ham ataydi. Omonimiyada tovush va grafik ifodaning bir-biriga mutanosib kelishi muhim ahamiyatga ega; Bir, oz, uch, yon, tut so'zlariga e'tibor qiling. Bu so'zlar o'zak holatida bir-biriga mutlaqo to'g'ri kelmaydigan ma'nolarni ifodalamoqda. Yana shunisi muhimki, mazkur omonimlarni qaysi so'z turkumiga oidligiga qarab turib ot omonimlar, fe'l omonimlar, sifat omonimlar deb bo'lib yuborishimiz mumkin. Bir so'z turkumiga oid bo'lgan omonimlarga qo'shimchalar qo'shilganda ham, ular o'rtasidagi shakldoshlik munosabati yo'qolmaydi, Masalan: ot (ism) – ot (hayvon): otimni unga aytdim – otimni bugun uloqqa olib bordim.

Agar omonimlar ikkita so'z turkumiga mansub bo'lsa, so'z formalarda ular o'rtasidagi shakldoshlik munosabatlari barham topadi. Tush (tush ko'rmoq – tush (harakat). Solishtiring: tushimni aytdim – pastga tushdim. O'zak holatida bir-biriga shakldosh so'zlarga leksik (lug'aviy) omonimlar deyiladi. Grammatik omonimlar esa qo'shimchalardagi shakldoshlik sanaladi. Masalan: o'zicha -cha ravish yasayapti; qizcha – kichraytirish otini hosil qilyapti. -don, -siz, -k, -ik, -in, -a, -ar, -i, -ay qo'shimchalariga ham shunday qarash mumkin. Ularni so'zlarga qo'shish orqali omonim so'zlar yasaladi.

Omografiya, omofoniya va omoforma

Soʻzlardagi paradigmatic (oʻxshashlik) xususiyatlari qiziq xossaga ega. Ayrim soʻzlar aytilishi jihatidan bir xil, lekin maʼnosiga va yozilishiga koʻra bir-biridan keskin farq qiladi. Bu kabi hodisalarni omonimiya hodisasi sifatida talqin qilib boʻlmaydi. Ular omofon sanaladi. Bob – bop, yod – yot, bod – bot, mard – mart kabi soʻzlar bunga misol boʻla oladi. Ogʻzaki soʻzlashuv uslubida hamda orfoepik meʼyorlarga koʻra mazkur soʻzlarni bir-biridan farqlab oʻtirmaymiz, lekin maʼnosi va yozilishini hamisha ayricha olamiz. Mart odam emas – mard odam, aksincha 8-mard oʻrnida hamisha 8-mart qoʻllanadi. Orfografik nuqtayi nazardan bunday oʻrinlarda differensiatsiya tamoyili yordamga keladi. Tilda omofonlar bilan birgalikda omograflardan ham keng foydalaniladi. Kirill yozuvi xususiyatlariga koʻra baʼzi bir soʻzlarimiz bir xil yoziladi, biroq maʼnosi va aytilishiga koʻra bir-biridan batamom farqlanadi. Bunday soʻzlarimizga omograflar deyiladi.

Tok (uzum) – tok (elektr toki), tom (uyning tepasi) – tom (jild), rom (deraza) – rom (ichimlik), jon (ruh) – jon (kishi ismi) va shu kabilar bunga misol boʻla oladi. Asosan, ruscha-baynalmilal soʻzlar oʻzlarining aytilishi va yozilishiga koʻra oʻzbekcha soʻzlarga nisbatan omograflar boʻlishi mumkin. Omograflar va omofonlar bilan birgalikda omoformalar, yaʼni grammatik shakliga koʻra bir-biriga toʻgʻri keluvchi, lekin maʼnosi farqlanuvchi grammatik omonimlar – omoformalar ham mavjud. Olma (meva) – olma (harakat), qargʻa (qush) – qargʻa (dagʻal soʻz, soʻkish) bunga misol boʻla oladi. Umuman olganda, omofon, omograf, omoformaga toʻliq boʻlmagan omonimlar deb qarash kuchli.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra boʻlinishi deganda nimani tushunasiz?
2. Omonimlar deb nimaga aytiladi?
3. Omoformaga taʼrif bering.
4. Omofonlar qanday hosil boʻladi?
5. Omograflarning taʼrifini ayting.
6. Toʻliq omonimlarga misollar keltiring.
7. Notoʻliq omonimlar deb nimaga aytiladi?

8. Polisemiya va omonimiya hodisalarining bir-biridan farqini ayting.
9. Grammatik omonimlar nima?
10. Frazeologik omonimlarga misollar keltiring.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. U.Tursunov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. O'zbekiston. 1992. B. 126-141.
2. Sh.Shoabdurahmonov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. O'qituvchi. 1980. 110-118- betlar.
3. M.Mirtojiyev. O'zbek tilida polisemiya. Toshkent. FAN. 1975. 29-45- betlar.
4. H.Ne'matov. R.Rasulov. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. Toshkent. O'qituvchi. 1995. 32-36, 84-105-betlar.
5. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent. FAN. 1984. 255-293- betlar.
6. Sh.Rahmatullayev. O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati. Toshkent. O'qituvchi. 1984. 3-15-betlar.

ANTONIM VA PARONIMLAR LUG'ATI

REJA:

1. Antonim va paronimlar lug'atiga so'z tanlash.
2. Antonim va paronimlar lug'atiga leksikografik ishlov berish.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: antonimlar lug'ati, paronimlar lug'ati, so'z tanlash, leksikografik ishlov berish, lingvistik lug'atlar, bir tilli va ko'p tilli lug'atlar, tarjima lug'atlar, izohli lug'atlar, dialektologik, tarixiy, mavzuiy, uyali, imloviy lug'atlar, frazeologik lug'at, sinonimlar lug'ati.

Lingvistik lug'atlarning o'zi ham boshqa ichki xususiyatlariga ko'ra, turlicha tasniflanganligi ma'lum: bir tilli va ko'p tilli lug'atlar; tarjima lug'atlar va izohli lug'atlar; shuningdek, dialektologik, tarixiy, mavzuiy, uyali, imloviy lug'atlar; frazeologik lug'at, sinonimlar lug'ati, omonimlar, antonimlar, paronimlar

lugʻatlari, oʻzlashma soʻzlar lugʻati, yangi soʻzlar lugʻati, eski soʻzlar lugʻati, etimologik lugʻat, Navoiy asarlari lugʻati kabilar.

Elbek tomonidan tuzilgan «Oʻzbekcha shakldosh soʻzlar lugʻati» (1924) keyingi davrlarda yaratilgan «Oʻzbek tili sinonimlari lugʻati» (1963, 1992), «Oʻzbek tilining omonimlari lugʻati», «Oʻzbek tilining antonimlari lugʻati», «Oʻzbek tilining paronimlari lugʻati» kabi koʻplab maxsus lugʻatlarning yaratilishi uchun manba boʻlib xizmat qildi.

P.N.Denisov Bemard Kyumada tasnifida soʻzlikning hajmiga koʻra lugʻatning tiplashtirilishi diqqatga sazovorligini alohida taʼkidlaydi. Shuningdek, «soʻz – narsa» mezoni ham Kyumada tasnifining xarakterli belgilaridan. Maʼlumki, «narsa» ensiklopedik lugʻatda, «soʻz» filologik lugʻatda oʻz ifodasini topadi. Kyumada filologik lugʻatni «lingvistik lugʻat» deb ataydi va uni quyidagicha tasnif qiladi:

Lugʻatning barchasi ham til tizimining qaysidir sathi birliklarini oʻzida aks ettiradi. Aksariyat lugʻatda leksemaning leksik-semantik jihatdan birlashuvchi uyalari aks ettirilsa, ayrim lugʻat leksemaning nutqda leksik, morfologik jihatdan oʻziga mos birikuvchini tanlashi – valentlik imkoniyatiga asoslangan ketma-ketlik munosabatini aks ettiradi. Shu nuqtayi nazardan oʻquv lugʻati ikki turga boʻlinadi:

a) paradigmatic tipdagi oʻquv lugʻati (masalan, sinonim, antonim, paronim, uyadosh soʻzlar lugʻati va h.);

b) sintagmatik tipdagi oʻquv lugʻati (masalan, soʻzlar birikuvchanligi lugʻati. Bu tipdagi lugʻat oʻzbek tilida yaratilmagan).

Universitetlar va pedagogika institutlarining studentlari uchun qoʻllanma. F.f.d., prof. I.Q.Qoʻchqortoyev jamoatchilik asosida tahrir qilgan. Toshkent – «Oʻqituvchi» – 1980. 231 bet. Bu lugʻat hozirgi oʻzbek tilidagi antonimlarning dastlabki lugʻati boʻlib, unda 495 antonimik guruhga birlashuvchi 1800 ga yaqin antonimik juftlik tasvirlangan. Antonimik munosabat leksik maʼnolararo belgilanib, antonimlarning maʼnosi taʼriflangan va misollar keltirilgan. Ayni vaqtda har bir antonim ostida, agar mavjud boʻlsa, sinonimi ham keltirilgan. Lugʻatning kirish qismida antonimlarning tabiati, turlari va oʻxshash til hodisalaridan farqlari haqida

qisqacha ma'lumot berilgan (Rahmatullayev Sh., Mamatov N., Shukurov R. O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati).

Lug'at filologiya fakultetlari talabalariga, til va adabiyot o'qituvchilariga mo'ljallangan. Bu lug'at badiiy ijod havaskorlari va umuman o'zbek tilining leksik boyligi bilan qiziqqan har bir ziyoli uchun ham foydali qo'llanma bo'ladi.

Lug'atda 2700 ga yaqin antonim mavjud. Unda ilk bor antonimik juftlarni birlashtiruvchi umumiy tushunchalar, har bir antonimning lug'aviy ma'no xususiyatlari berilgan.

Lug'at nutqda antonimlarning qo'llanilishiga oid misollarni o'z ichiga oladi: lug'at yozuvlarida XIX-XX asrlarning badiiy va publitsistik adabiyotidan rasmlar mavjud.

Qo'shimchalarda morfemalarning antonimlari bilan bir qatorda antonim yasashning nostandart usullari ham berilgan. Ko'rsatkich kerakli antonimik juftlikni tezda topishga yordam beradi.

Lug'at filologlar, tarjimonlar, ommaviy axborot vositalari xodimlari, metodistlar, maktab o'qituvchilari, oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilari kabi keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

LUG'ATNING TUZILISHI

1. Lug'atda dastlab paronim so'zlar keltirilib, ular alfavit tartibida berildi.
2. Paronimik uyadagi har bir so'z mustaqil lug'at maqolasi sifatida satr boshidan berilib, ularning mazmunan (shuningdek, shaklan) boshqa farqli so'zlar ekanligiga qisqa izoh beriladi. Paronimik uyadagi so'zlarning faqat bir-birlaridan farqlari bo'lganligi uchun ham, polisemantik so'zning bir mustaqil ma'nosiga izoh bermay, uning ma'nosiga izoh berish yoki sinonimik variantini keltirish bilan cheklandik.
3. Har bir lug'at maqolasi izohlangach, matbuot, turli jurnal va badiiy asarlardan misollar hamda so'zlashuv tilidan olingan misollar keltiriladi.
4. Paronimik uyalardagi bosh so'zlarni tartiblashda alfavit tartibiga rioya qilindi.

5. Paronimik uya tarkibiga kirgan ayrim soʻzlar grammatik belgi (pometa) bilan taʼminlandi. Masalan: abroʻ esk. qosh; odosh dial. tamom, ado; goʻsh, esk. kt. quloq kabi.

6. Faqat biror komponent bilan qoʻllanadigan ayrim soʻzlarning dastlab paronimik uyani tashkil etuvchi komponenti berilib, ikki nuqtadan soʻng toʻliq formasi keltirildi. Masalan: oro: oro bermoq; aro barmoq, atoqli: atoqli ot gram. Biror predmetga maxsus qoʻyilgan nom.

Paronimlar talaffuzning oʻxshashligi, morfem tarkibining qisman yaqinligi tufayli yozuvda, nutqda adashtirilishi mumkin boʻlgan, qofiyalashda, shuningdek, soʻz oʻyinida ishlatiladigan boshqa-boshqa maʼnodagi soʻzlardir. Masalan: *kampaniya – kompaniya, sharob – sharaf* soʻzlari ikki paronimik uyani tashkil etuvchi turli maʼnodagi mustaqil soʻzlardir. *Kampaniya – biror maqsadni koʻzlab maʼlum vaqt, davr ichida oʻtkaziladigan ommaviy harakat maʼnosini ifodalaydi: paxta yigʻim-terimi kampaniyasi; ekish kampaniyasi; kompaniya – sherikchilik, ulfatchilik; burjua mamlakatlarida esa kapitalistlarning savdo yoki sanoat shirkati maʼnolarini ifodalaydi: savdo kompaniyasi kabi. Sharob va sharaf* soʻzlari ham alohida-alohida tushunchaga ega boʻlgan mustaqil soʻzligi yaqqol sezilib turibdi. Lekin shunga qaramay, koʻpincha ogʻzaki nutqda, shuningdek, yozma nutqda ham ularni almashtirib, xato ishlatish hollari uchraydi. Choyxona doim kishilar bilan toʻla boʻlar, Hamza ularga turli temalarda dokladlar qilar, tambur chalib, ashula aytib berar edi. («Sov. Oʻzb.») Hovli sathiga yashil gilamlardek toʻshalgan kashnich, ukrop, nildek qoladigan barra oʻsmalar yuzida shabnamlar injudek toblanadi. («Oʻzb. madaniyati») Keltirilgan faktlardan koʻrinib turibdiki, nihoyatda yaqinligi va oʻxshashligidan tanbur oʻrniga tambur, tovlanmoq oʻrniga toblanmoq soʻzlari oʻrinsiz ishlatilgan. Vaholanki, ular bir-birlaridan maʼno jihatidan tubdan farq qiladilar. Paronimiya hodisasi frazeologik birliklarda ham uchraydi. Taniqli tilshunos Sh.Rahmatullayev oʻzbek tili frazeologiyasiga doir monografik ishida frazeologik paronimlar haqida batafsil fikr yuritgan. Paronimiya adabiy til normalari, nutq madaniyati va birinchi navbatda orfografiya masalalari bilan bogʻliq hodisadir. Paronimlar barcha tillarda, jumladan, oʻzbek tilining lugʻat tarkibida ham

ko‘p uchraydi. Ayniqsa, fan va texnikaning tez sur‘atlar bilan o‘sishi natijasida, o‘zbek tiliga kirgan yangi so‘zlar shu tildagi mavjud so‘zlar bilan talaffuzi jihatidan qorishishi paronimiya hodisasining paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Masalan: shtab/shitob, tire/teri, tambur/tanbur, tarif/ta‘rif. Bundan tashqari, sof o‘zbek tilida ham talaffuz o‘zaro yaqin, o‘xshash so‘zlar ko‘plab uchraydi. Masalan: enlik – ellik, sog‘lik – sovliq, quy – qo‘y kabilar.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Antonimlar lug‘ati haqida gapirib bering.
2. Paronimlar lug‘ati nima va unga so‘z tanlashda nimalarga e‘tibor qaratiladi?
3. Antonim va paronimlar lug‘atiga leksikografik ishlov berish qay tartibda amalga oshiriladi?
4. Paronimlar bilan bog‘liq xatoliklarning oldini olishga qanday erishiladi?
5. Antonim va paronim so‘zlar lug‘atining tuzilishi haqida gapirib bering.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. Пособие / Дубичинский В.В. – М. : Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977.
3. Шимчук Э.Г. Русская лексикография: учеб. пособие для студ. филол. фак. вышш. учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 336 с.
4. Ўзбек тилининг имло луғати. (Тузувчилар: Э.А.Бегматов, А.П.Мадвалиев; Н.Маҳмудов таҳрири остида). – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 520 б.
5. <https://arxiv.uz/ru/documents/referatlar/tilshunoslik/leksikografiya-1>
6. <https://translate.google.com/translate?hl=ru&sl=uz&u=https://qomus.info/encyclopedia/cat-l/leksikografiya-uz/&prev=search&pto=aue>
7. <http://kutubxona.adu.uz/kutubxona/42zamonaviyozbekleksikografiyasivaterminologiyasihdadaboyevpdf.pdf>
8. <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/fan/1088.htm>

FOR AUTHOR USE ONLY

TARIXIY / ETIMOLOGIK LUG‘ATLAR

REJA:

1. Tarixiy / etimologik lug‘atlar va ularning o‘ziga xos xususiyatlari.
2. Tarixiy / etimologik lug‘atlar tuzish tajribasi xususida.

TAYANCH TUSHUNCHALAR: tarixiy / etimologik lug‘atlar, lug‘aviy ma’no, so‘z o‘zagi, ma’noli qismlar, turkiy tillar, qadimgi turkiy til, ma’no taraqqiyoti, etimologiya.

Etimologiya so‘zlarning kelib chiqishi, shakllanish tarixini o‘rganuvchi bo‘lim. So‘zlarning kelib chiqishini o‘rganish quyidagilarda ahamiyatli:

- 1) so‘zlarning lug‘aviy ma’no ko‘lamini yoritishda.
- 2) so‘z o‘zagini aniqlashda.
- 3) tilning tarixiy taraqqiyoti davomidagi o‘zgarishlarni tahlil qilishda.

Masalan: *dehqon* so‘zi yer ochib, ekin o‘stiruvchi qishloq odamini bildiradi. Bu so‘z asli tojikcha bo‘lib, *deh* - «qishloq», *qon* – *xon* - *hokim* degan ma’nolarni bildiradi. Qadimda mayda yer egalarini *dehqon* deyishgan. Hozirda «*ekin-tikin ishlari bilan shug‘ullanadigan odam*» tushunchasini beradi. Mehnat so‘zi mumtoz adabiyotda «*mashaqqat*», «*zahmat*», «*azob-uqubat*» ma’nolarida qo‘llangan:

Yod etmas emish kishini g‘urbatda kishi,

Shod etmas emish ko‘ngulni *mehnatda* kishi.

Mehnat hozirda jismoniy va aqliy ko‘rinishdagi faoliyatni anglatadi: *Mehnat* - *mehnatning tagi rohat*.

Vatan so‘zi aslida «*tug‘ilgan joy*» ma’nosini anglatadi. Keyinchalik, *vatan* so‘zining ma’no doirasi kengaya borib, «*mamlakat*», «*yurt*» tushunchasiga teng kelib qolgan.

Etimologik kuzatishlar, turkiy tillar etimologiyasiga bog‘liq fikrlar muayyan til, jumladan, o‘zbek tili tabiatini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Turkiy so‘zlar etimologiyasiga oid quyidagi xulosalar o‘quvchi bilimini boyitishga xizmat qiladi.

O‘zbek tilidagi turkiy so‘zlar asosan ikki bo‘g‘inli, qisman bir va uch bo‘g‘inli bo‘lib, to‘rt va undan ortiq bo‘g‘inli so‘zlar juda kam.

Bir bo'g'inli so'zlar qadimgi turkiy tilga mansub bo'lib, hozirgi o'zbek tili nuqtayi nazaridan tub deb qaraladi. Qadimgi turkiy so'zlar undosh – unli – undosh (sus) shaklida bo'lgan o'zaklarga asoslangan.

Turkiy tillarga, jumladan o'zbek tiliga bir bo'g'in tarkibida ikki undoshning ketma-ket kelishi xos emas. O'zbek tilida uchraydigan berk, bo'rk, art, burch, bo'rt so'zlari oxiridagi undosh aslida qo'shimcha sifatida keyin qo'shilgan: ber-ik-berk, bo'ru-k-bo'rk; ari-t-art, bur-uch-burch, bo'r-ut-bo'rt.

Qadimgi turkiy tilda (o'zbek tilining dastlabki taraqqiyot bosqichida) so'z yasovchi qo'shimchalar hozirdagiga nisbatan ko'p va xilma-xil ko'rinishlarda mavjud bo'lgan. Bugungi kunda ma'noli qismlarga ajratiladigan so'zlarning ko'pi qadimgi turkiy til davrida yasalgan.

Ayrim so'zlar etimologiyasiga e'tibor bering. Qo'shiq – «ashula». *Ko'cha tomonda childirma va qo'shiq eshitildi* (Parda-Tursun). *Qo'shiq'* so'zi qadimgi turkiy tilda «birlashtirish» ma'nosidagi *qo'sh* fe'liga -ug' ot yasovchisini qo'shish bilan yasalgan (bu haqda «Devonu lug'atit turk»da – 1 jild, (357-bet); «Древнетюрский словарь»da (460-bet), ma'lumot berilgan). Bu so'z dastlab «she'r», «qasida» ma'nosini anglatgan; ma'no taraqqiyoti natijasida «ashula» tushunchasi shakllangan. So'zning qadimiy ko'rinishi keyingi davrlarda fonetik o'zgarishga uchragan: *qo'sh-ug'-qo'shug'-qo'shuq-qo'shiq*.

Burungi «*ilgari*», «*oldin*», «*avval*». Ko'chatlarning holati burun qanday bo'lsa, hozir ham shunday. Bu so'z «hid bilish a'zosi» ma'nosidagi burun otining «oldin», «ilgari» ma'nosi asosida yuzaga kelgan (burun ham yuz sathidan oldin, ilgari turgani uchun shunday nomlangan).

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Etimologiya qanday bo'lim hisoblanadi?
2. Tarixiy / etimologik lug'atlar va ularning o'ziga xos xususiyatlari haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
3. Tarixiy / etimologik lug'atlar tuzish tajribasi xususida gapirib bering.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Винокурова О.К. Немецко-русский словарь по искусствоведению: около 20000 терминов и терминологических сочетаний / О.К. Винокурова. – М.: АСТ [и др.], 2005. – 411 с. – Библиогр. в предисл.: С. 4-5.
2. Воронцова М.В. Синтаксический способ образования терминов (на примере терминологии маркетинга в английском языке) // Сб. трудов молодых ученых и студентов Волгоградского государственного университета. – Волгоград, 1966. – С. 326-327.
3. Герд А.С. Логико-понятийное моделирование терминосистем // Отраслевая терминология и ее структурно-типологическое описание: Межвуз. сб. н. тр. – Воронеж, 1988. – С. 114-123.
4. Долинская И.М. Англо-русский архитектурный словарь / Ирина Долинская. – М.: Жираф, 2000. – 302 с.
5. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. Пособие / Дубичинский В.В. – М.: Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
6. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977.
7. Шимчук Э.Г. Русская лексикография: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 336 с.

FOR AUTHOR USE ONLY